

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE GAYR- MÜSLİMLER

HAZIRLAYAN
HASAN ALEVNUR

DANIŞMAN
Prof. Dr. NADİR ÖZKUYUMCU

MAN SA – 2007

ÖZET

Bu ara tırmada Türk tarihinin siyasi, askeri ve idari açıdan en büyük imparatorluklarından biri olan Selçuklu mparatorlu u ve bir anlamda onun devamı niteli indeki Anadolu Selçuklu Devleti içinde ya amı gayr-i müslimlerin sosyal, ticari, hukuki, idari ve kültürel yapıları anlatılmaya çalı ılmı tır. Tüm bunlara de inilirken konumuzun bir anlamda alt yapısını olu turması açısından slam'da gayr-i müslimlerin statüleri; Selçuklulardan önce kurulmu slam devletlerinde ya amı gayr-i müslimlerin sosyal ve hukuki durumları; ayrıca Anadolu'ya Selçuklu hakimiyeti gelmeden önce bölge gayr-i müslim halklarının özellikle siyasi, ekonomik ve ticari ya am tarzlarına de inilmeye çalı ılmı tır. Ayrıca bölgenin, Selçuklu fetihlerinden, bir anlamda slam ile daha önce olan etkile imi dü ünüldü ünde Bizans- slam ili kilerine de ayrıca yer verilmesi uygun görülmü tür.

Selçuklular, Gaznelilerle yaptıkları ve tarih sahnesine belirgin bir ekilde a ırlıklarını koymaya ba ladıkları 1040 Dandanakan Sava ı'ndan otuz bir sene sonra 1071 Malazgirt Sava ı'nda Bizans ordusunu yenerek Anadolu'nun kapılarını Türklere açmı lardır. Gerek Türk tarihi ve gerekse slam tarihinin en önemli hadiselerinden biri olan Malazgirt Sava ı'nın Selçuklular lehine galibiyetle bitmesinin ayrı bir önemi de, üzerinde daha önce Hitit, Frig, Lidya ve Roma gibi devletlerin hüküm sürdü ü, buna ba lı olarak da heterojen bir kültür mirasına sahip olan ve tarihin her döneminde do u ile batı arasında bir köprü olu turmu Anadolu toprakları üzerinde ya ayan ve Bizans hakimiyeti altındaki gayr-i müslim halkların artık yava yava bir Türk- slam devleti olan Selçukluların kontrolü ve himayesi altına girmesidir.

Selçuklu fetihlerinden önce, bölgenin gayr-i müslim halkı a ır vergilerden, mezhep ayrılıklarından ve buna ba lı olarak resmi idarenin baskısından, toprak aristokrasisinden, kilise kurumunun giderek bozulmasından, sava , isyan ve yıldırma politikalarının birbirini takip etmesinden ve tüm bunların sosyal hayattaki menfi etkilerinden oldukça rahatsızlık duymaktaydılar. Bu açıdan bakıldı ında ilk slam Devletlerinden bu yana slam Devletleri himayesi altında ya ayan gayr-i müslim halkların huzur içerisinde ya adıklarını bilen Anadolu'nun bu gayr-i müslim halkı, kendi dinlerinden olmasa bile, bu yeni yöneticilerine kar ı tepki göstermek bir yana, onlara birer kurtarıcı gözüyle bakmı lar, bu fetihleri kendilerine kar ı olmaktan

çok Bizans için bir cezalandırma olarak görmü lerdir. İlk fetihlerin ardından bölgeye göç eden Türklerin de yavaş yavaş yerleşik hayata geçmesi ile aynı dinin mensubu olmayan bu halklar hoş görü ortamında yüzyıllarca birlikte yaşamı lardır.

Selçuklular döneminde gayr-i müslimlerle olan ilişkilerde İslam Hukukunun genel prensipleri uygulanmıştır. Selçuklu idaresinde yaşayan gayr-i müslimler İslam hukukunun kendilerine tanıdığı haklardan ve serbestilerden yararlanmış lar, bazı hukuki meselelerini de kendi cemaat mahkemeleri yoluyla çözüme kavuşturmuş lardır. Bununla birlikte Selçuklu idaresine karşı olan görev ve yükümlülüklerini de yerine getirmiş lerdir.

Modern anlamda “insan hakları, laiklik, demokrasi” gibi kavramların bilinmediği bir dönemde Selçuklu himayesinde yaşayan gayr-i müslimlere tanınan haklar oldukça ileri düzeydedir. Bu tezimizdeki amacımız, Selçuklular dönemindeki gayr-i müslimlerin dini, siyasi, ticari, iktisadi ve sosyal hayatlarını inceleyerek, tarihte, de ik dinlere mensup insanların hoş görü içerisinde bir arada yaşamı olduklarını ortaya koymak; bu insanların birbirlerine olan tahammül ve müsamahalarının belirlenmesi açısından günümüz insanlarının da yararlanabileceği bilgi, birikim ve tecrübeleri ortaya koymaktır.

ABSTRACT

In this research, it is tried to be pointed out the social, commercial, legal, administrative and cultural structure of non-muslim people who lived in Seljukian Empire and in a means its continuation, Anatolian Seljukian Empire, one of the greatest empires in terms of policy, military and administration. While dealt with these issues, the status of non-muslims in Islam, the social and legal status of non-muslim people who lived in the Islamic States before the establishment of Seljukian Empire and also especially political, economic and commercial life styles of non-muslim people before the Seljukian dominance in the region were tried to be touched upon. Furthermore, it is accepted to be appropriate to mention Byzantine and Islamic relationships in particular when the former interaction of the region with Seljuks and Islam conquests are taken into consideration.

Thirty one years later after the Dandankan War between Seljuks and The Ghaznavids, with which Seljuks started to dominate to the history stage, Seljuks opened to the doors of Anatolia to the Turks by defeating the Byzantium Empire in 1071 Malazgirt War. The other significance of the Seljuks' victory over the Byzantine Empire in Malazgirt War, one of the most important events in both Turkish and Islamic History, is that non-muslim people, who had been controlled by Byzantinen Empire and lived in Anatolian peninsula, a bridge between East and West, on which important states such as Hittite, Phrygia, Lydia and Romans reigned and as a result of which heteregonuous cultural heritage emerged, were under the control and protection of the Seljukian Empire, an Turkish-Islamic State.

Before the Seljuk conquests, non-muslims in the region suffered to a great extent from the high taxes, the secterial conflicts, and in assossiation to these, from the oppression of official administration, the territorial aristocracy, the gradual corruption of the church, consecutive wars, revolts, and the deterrent policies and the negative effects of these in social life. In this respect, non-muslim people who were aware of the fact that non-muslim people had lived in peace under the authority of Islamic States regarded the new governors as saviors without reacting against them and they also considered conquests as a punishment for the Byzantine Empire more than assaults. In succession to the initial conquests, with the Turks' gradual transition

to a settled life, people who were from different religion lived with them for centuries in an atmosphere of tolerance.

In a period of Seljukian Empire, general principles of Islamic Law were executed in relations with non-muslims. Non-muslims who lived under the authority of Seljukian Empire benefited from the freedom and the rights that Islamic law granted for them and solved some legal cases through their own religious courts. Besides, they also fulfilled their duties and responsibilities towards Seljuk Sultanate.

In a period where the terms such as “human rights”, “secularism” and “democracy” were not known, the rights granted for non-muslims are quite advanced. The main goal in this thesis is both to prove that people who were from different religious groups lived in a spirit of tolerance throughout the history and to put forward the knowledge, accumulation and experience in order to determine the tolerance of people to each other from which contemporary people can benefit.

Ç NDEK LER

Ç NDEK LER.....	I
KISALTMALAR.....	III
ÖNSÖZ.....	IV
KAYNAKLAR VE ARA TIRMALAR.....	VII

G R

SLAM TOPLUMUNDA GAYR- MÜSL MLER

A- slam'da Gayr-i Müslimler ve Statüleri.....	1
1- slam Toplumunda Gayr-i Müslimlerin Hukuki Statüleri.....	5
2- slam Toplumunda Gayr-i Müslimlerin Temel Hak ve Görevleri.....	7
3- slam Toplumunda Gayr-i Müslimlerin Sosyal Hayatları.....	10
B- Selçuklulardan Önce slam Ülkelerinde Gayr-i Müslimler.....	16

B R NC BÖLÜM

SELÇUKLULARDAN ÖNCE ANADOLUNUN S YAS VE KÜLTÜREL YAPISI

1. Bizans mparatorlu u Yönetimi Altında Anadolu.....	24
2. Tarih Süreci çerisinde Anadolu'da Din.....	28
3. Selçuklu Fetihlerinden Önce Anadolu'nun Demografik ve Kültür Yapısı.....	30
a. Rumlar.....	31
b. Ermeniler.....	33
c. Süryanîler.....	36
d. Yahudiler.....	38
4- Selçuklulardan Önce Bizans – slam Münasebetleri.....	41
5- Selçuklulardan Önce Anadolu'da Türkler.....	46

K NC BÖLÜM

SELÇUKLU HAK M YET ALTINDA GAYR- MÜSL MLER

1. İlk Türk Akınları ve Fetihler.....	50
2. Türk Fethini Kolayla tıran Sebepler.....	57
3. Selçuklu Devleti'nde Gayr-i Müslimlerin Genel Durumları.....	61
4. Gayr-i Müslimlerin Türk Sultan ve Yöneticilerine Bakı Açısı.....	65
5. Selçukluların Gayr-i Müslimlerle li kileri.....	67
a) Siyasî ve Askerî li kiler.....	68
b) Selçukluların Gayr-i Müslim Halkla ili kisi.....	71
6. Selçuklularla Gayr-i Müslimlerin Kar ılıklı Evlilikleri.....	74
7. Selçuklularda Gayr-i Müslim Cemaatler.....	77
8. Gayr-i Müslimlerin Ya adı ı Belli Ba lı ehirlere.....	78
a) Ahlat.....	78
b) Erzurum.....	79
c) Sivas.....	80
d) Konya.....	81
e) Malatya.....	83
f) Harput.....	84
9. Gayr-i Müslimlerin Hukuki Durumları.....	86
10. Gayr-i Müslimlerin Sosyal Hayatları.....	87
11. Gayr-i Müslimlerin Kılık Kıyafetleri.....	90
12. Gayr-i Müslimlerin Ticari ve ktisadi Hayatları.....	91
13. Selçuklu Yönetiminde Görev Alan Gayr-i Müslimler.....	98
14. Selçuklu Ordusunda Gayr-i Müslimler.....	101
SONUÇ.....	103
B BL YOGRAFYA.....	106

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
b.	: bin, ibni
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D A	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
D BY	: Diyanet İleri Ba kanlı ı Yayınları
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
A	: İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
N r	: Ne reden
TDVY	: Türk Diyanet Vakfı Yayınları
Trc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
s.	: sayfa
Yay.	: Yayıncılık, Yayınlayan

ÖNSÖZ

Türk Tarihinin en önemli olaylarından birisi de Türklerin Anadolu'yu fethetmesi ve Anadolu'yu kendilerine vatan edinmeleridir. Anadolu'nun fethi ve burada meydana gelen Türk yerleşmesi, XI. Yüzyılda Anadolu'da kurulan ve giderek güçlü bir imparatorluk haline gelen Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndaki etnik ve demografik gelişmelerle ilgilidir. XI – XII. Yüzyıllarda Anadolu, Horasan ve Azerbaycan bölgeleri, çoğunlukla yeni Müslüman olmuş Türk nüfusu ile dolmaya başlamış, Büyük Selçuklu Devleti idarecileri için bu bölgede yerli halkın ihtiyaçlarını gidermek, onlara yaylak ve kırsal tahsis etmek ve onları düzen ve intizamın bozulmaması açısından uygun bir takım hizmetlerde kullanma gereksinimi ve ihtiyacı doğmuştur. Başka bir deyişle, bu nüfus potansiyeli Büyük Selçuklu Devleti'nin toprak limitini zorluyor, bu da beraberinde, nüfusun uygun bir araziye aktarılması meselesini gündeme getiriyordu. O tarihlerde, bu yer için en uygun bölge Anadolu olarak tespit edilmişti. Böylelikle Büyük Selçuklular Bizans'a karşı cihat ve gazâ görevlerini de yerine getirmeye olacaktı.

Selçuklular bu amaçla daha 1071 Malazgirt Savaşı'ndan önce de Anadolu içlerine keşif akınları düzenlemiş ve Bizans'a karşı galibiyetler elde etmişti. Aslına bakılırsa Müslüman Selçukluların, bölgenin gayrimüslim halkı ile ilk temasları bu şekilde başlamıştı. Selçukluların yaptığı olduğu bu keşif akınları döneminde Türkleri “barbar” olarak nitelendiren Anadolu'nun yerli gayrimüslim halkı, Anadolu'nun Selçuklularca fethinden ve Selçuklu idarecilerinin adil ve hoşgörülü tutumlarından sonra adeta “günah çıkarırcasına” Selçuklu yöneticilerine övgü dolu sözler sarfetmişlerdir. Aynı halkların, Selçukluların Anadolu'yu fethinden hemen önce Bizans'ın idaresi altında, hem de kendi dindarları tarafından salt mezhep ayrılıklarından dolayı türlü zulümlere, takibatlara, hatta belirli dönemlerde Bizans'ın soykırım politikalarına maruz kaldıkları düşünülürse, bu insanların haliyle düşünülmesi olan ilk temaslardan sonra Türkleri birer kurtarıcı olarak görmeleri de gayet doğal karşılanabilir.

Türklerin İslamla madan önceki tarihleri de dahil olmak üzere, tarihin hiçbir döneminde hükmettiği halkların hiç birisine salt din olgusu yüzünden zulmettiği görülmemiştir. Bilakis, Türk Devletleri Tarihi, farklı dinlere mensup insanların bir arada barınması ve huzur içinde yaşaması örneklerle doludur. Başka bir deyişle İslamiyet öncesi kültürlerinde dahi, başka dinden ve kültürden olan insanlara hoşgörü ile yaklaşan Türklerin, gayrimüslimleri inananlar üzerine zımmetleyen, İslam yönetimi altında can, mal ve namuslarının korunması Müslümanlar üzerine dini bir vazife olan ve bu yüzden onlara “zımmî” diyen İslam dini ile tanımları da ayrı bir öneme sahiptir. Zira eskiden beri sahip

oldukları bu kültür karakteri, artık mensubu oldukları dinin bir vecibesi haline gelmiş bulunmaktaydı. Dinda (!) olan, ancak sırf kendi mezhebinden de il diye birbirlerine tahammülü olmayan, birbirlerine zulmeden ve bu tip durumlardan dolayı “karanlık” olarak nitelendirilen ortaça da, Selçuklular, bu insanlara, bugün dahi pek çok devletin ba aramadı ı Müslim ve gayrimüslimlerin rahat ve huzur içinde birada ya ayabildi i “aydınlık” bir dönem örne i ya atmı lardır. Biz de bu amaçla, bugün bile pek çok devlete ve halklara örnek te kil edebilecek bu durumu, yani gayrimüslimlerin Müslüman Selçuklu idaresi altında ya amasını, ba ka bir de i le “ya ayabilmesini” tez konusu olarak belirledik.

Ara tırmamız iki ana bölümden olu maktadır: slam toplumunda gayr-i müslimlerin hukuki statülerinin, sosyal hak ve güvencelerinin ve slam devletine kar ı ne gibi vazifelerinin oldu u üzerinde durmaya çalı tı ımız “ slam Toplumunda Gayr-i Müslimler” ara tırmamızın giri bölümünü te kil etmektedir. Tezimizin birinci bölümünü olu turan “Selçuklulardan Önce Anadolu’nun Siyasi ve Kültürel Yapısı” kısmında ise Anadolu’nun siyasi ve dini kısa tarihi ile Selçuklu fetihlerinden önce bölgenin demografik yapısı üzerinde durduk. “Selçuklu Hakimiyeti Altında Gayri- Müslimler” ba lı ını ta ıyan ikinci bölümde bölgeye yapılan ilk Türk akınları ve bu akınlar kar ısında bölge halkının ilk tepkileri, Türk fethini kolayla tıran sebepler ve tezimizin ana hedefini olu turan Selçuklu hakimiyetinde ya ayan gayr-i müslimlerin siyasi, hukuki, idari, ticari ve iktisadi hayatları üzerinde durulmu , örnek te kil etmesi açısından gayr-i müslimlerin yo un olarak ya adı ı Anadolu’daki bazı ehirlere hakkında da bilgi verilmeye çalı ılmı tır. Selçuklular döneminde ya amı gayr-i müslimlerin, Müslüman idarecilerle temasları, halk ile olan ileti imleri ve bu ileti imin en güzel örneklerinden biri olarak kar ılıklı yapılan evlilikler anlatılmı tır. Yeri geldi inde gayrimüslimler ile Müslümanların aynı orduda omuz omuza mücadele etti i de yine tezimizin bu kısmında belirtilmeye çalı ılmı tır.

Bu mütevazı çalı mamız sırasında, imkanımız ölçüsünde ula abildi imiz tüm kaynaklardan ve bilimsel çalı malardan azami ölçüde yararlanmaya çalı tık. Bu çalı mamızın altında aslında pek çok ki inin imzası yatmaktadır ve ahsen ben bu ki ilerinin adımlarını buraya tek tek sıralamayı kendime bir borç bilmekteyim:

Hayatımın her döneminde bana destek olan sevgili anneme ve sevgili babama;

Bu çalı mamız sırasında bana yardımcı olan Tarih Bölümü Ba kanı sayın Hocam Prof. Dr. Nadir Özkuyumcu’ya ve Hz. Ali’nin, “Bana bir harf ö retenin kırk yıl kölesi olurum.” sözünden yola çıkarak, bana okuma – yazmayı ö reten ilkokul ö retmenim kıymetli Hocam Na ide Karagöz ile e itim hayatımda rol oynayan tüm hocalarıma;

Yine çalı mamız sırasında tarafıma gerekli izinleri verme büyüklü ünü ve takdirini gösteren, derin saygı duydu um Sayın Adalet Komisyonu Ba kanım Hakim Halil brahim Limoncuo lu'na; tezimin bitmesi konusunda mesai saatleri açısından anlayı lı davranan ve böylece bana destek olan Sayın Savcım Mustafa Özdil'e; aynı ekilde çalı mamızın her döneminde manevi deste ini her zaman üzerimde hissetti im ve kendisinden pek çok ey ö rendi im de erli Yazı leri Müdürümüz Hüseyin Balkan'a;

Yo un mesaisine ra men, Ankara'dan kitap gönderme nezaketinde bulunarak ilgili kaynaklara ula mamda bana destek olan, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü mezunu sevgili arkada ım Özlem Kıcılı'ya;

Ankara'da bulundu um süre içerisinde hiçbir menfaat ve kar ılık beklemeksizin bana her türlü deste i ve imkanı sa layan, bu çalı mamı bitirmem konusunda manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ikinci annem ve babam olan Zuhal Baran ve smet Baran'a;

Çalı mamız sırasında ya adı ımız olumsuzlukları a mamda bana her zaman destek olan, manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ve tezimi bitirmem konusunda her zaman te viklerini gördü üm sevgili arkada larım Ali Can Baran'a, Gökhan Erkan'a; aynı ekilde bana her zaman maddi manevi destek olan ve zaman zaman tezimi bitirme konusunda ba larını a rıtmana ra men hiçbir ekilde dinleme nezaketini elden bırakmayan ve desteklerini esirgemeyen mesai arkada larım Fatih Koçer'e, Ünal Demirci'ye, Selçuk Özel'e, Mehtap Gündo dular'a, Hülya Düzgün'e, Tu çe engüldüren'e ve sevgili ablalarım Dilek Uçar'a, Fatma atır'a ve bana bu konuda destek olan di er tüm mesai arkada larıma,

En derin ükran ve saygılarımı arz ederim.

Manisa 2007

Hasan Alevnur

KAYNAKLAR VE ARA TIRMALAR

A- KAYNAKLAR

Selçuklular döneminde, Selçuklu hakimiyeti altında ya amı gayrimüslimleri do rudan konu edinen ve bu konuyu bütün yönleri ile ele alan müstakil bir kaynak bulunmamaktadır. Selçuklular ile ilgili kaynaklarda gayrimüslimlerin durumları genel olarak askeri ve siyasi olarak ele alınmıştır. Selçuklular döneminde ya amı gayrimüslimlerin sosyal, hukuki ve kültürel statülerine de az da olsa değinilmiştir.

Selçuklular döneminde ya amı gayrimüslimlerin durumları ile ilgili yararlandı ımız en önemli kaynaklardan biri “Selçuknâme” adı ile de bilinen kısaca bni Bîbî olarak tanınan Nâsireddin Hüseyin b.Mecmeddin Muhammed’in “el-Evahirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye” adlı eseridir. Eser ilk olarak “el-Evahirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuknâme)” ismiyle Mürsel Öztürk tarafından hazırlanmış T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları tarafından 1996 yılında iki cilt halinde yayımlanmıştır. Aynı eser kısaca “Selçukname” ismi ile Mükrimin Halil Yinanç’ın çevirisi ile Kitapevi Yayınları tarafından 2007 yılında yayımlanmıştır.¹ bni Bîbî olayları herhangi bir yazılı kaynağa başvurmadan gördüklerine ve duyularına göre kaleme almış ve eserini böylelikle meydana getirmiştir.

Yararlandı ımız bir diğer önemli kaynak ise Urfalı Mateos Vekâyinâmesi’dir.² XI. Yüzyıl sonu ile XII. Yüzyılın ilk yarısında Urfa’da yaşamayan Mateos, eserinde 952 – 1136 yılları arasında meydana gelen olayları kaleme almıştır. Selçukluların Urfa Haçlı Kontluğu düzenledikleri seferler ve Selçukluların Haçlılar ile yaptıkları mücadeleler hakkında bilgi veren yazarın olayların bir çoğunun görgü tanığı olması da eserin kıymetini bir kat daha artırmaktadır. Selçukluların ilk fetihleri karısında Hristiyan bir Ermeni olmasından dolayı hissî davranarak eserinde yer yer Türkleri kötüleyici sözler sarfetmiş ve daha sonraları Selçuklu Sultan ve yöneticilerini öven sözler söylemiş, eski Bizans idaresine karşı nefretini dile getirmiştir.

Kısaca Eflâki diye bilinen İsmeddin Ahmed el-Ârifî’nin Menâkıbu’l-Ârifin (Ariflerin Menakıbnameleri) adlı eseri de özellikle Selçuklular devrinin kültür hayatı ile ilgili

¹ bni Bîbî, Nâsireddin Hüseyin b.Mecmeddin Muhammed, *el-Evahirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye*, Haz. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996; aynı müellif *Selçuknâme (El Evahirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye)*, Çev. Mükrimin Halil Yinanç, Kitapevi Yay., İstanbul 2007.

² Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952 – 1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136 – 1162)*, Türkçe’ye çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Halil Yinanç, TTK, Ankara 2000.

önemli bilgiler vermektedir.³ Yine kısaca Aksarayî diye bilinen Kerîmüddin Mahmud'un Müsameretü'l –Ahbâr ve Müsayeretü'l-Ahyâr isimli eseri de konumuzla ilgili yer yer de olsa önemli bilgiler vermektedir.⁴ Müneccimba ı Ahmed b. Lütfullah'ın Câmiu'd-Düvel isimli eseri de pek çok kayna a müracaat etmesi ile hazırlanmış olması bakımından önemli bir eserdir.⁵ Eserde özellikle Selçukluların ilk fetih dönemleri ayrıntılı bir şekilde yer almıştır.

B- ARA TIRMALAR

Ba lı ba ına Selçuklular döneminde ya amı gayrimüslimleri konu edinen herhangi bir eser bulunmamaktadır. Buna karşın Mehmet Eker'in hazırladığı “Anadolu'da bir arada Ya ama Tecrübesi” isimli eser Selçuklular döneminde ya amı gayrimüslimleri de ele alması bakımından en fazla yararlandı ımız kitaplardan olmuştur.⁶ Eserin, Selçuklular döneminde ya amı gayrimüslimlerin ba ta siyasi ve kültürel olarak ele alması tezimiz açısından önemini bir kat daha artırmaktadır.

Ba ka bir ara tırma da Ahmet Ocak'ın doktora eseri olarak kaleme aldığı “Selçukluların Dini Siyaseti” isimli çalışmadır ki eserin önemli bir kısmında Selçuklu idarecilerinin gayrimüslimlere nasıl yaklaşımları ve onlar üzerindeki politikaları anlatılmaktadır.⁷ Ayrıca Anadolu'da ya amı gayrimüslim halklar hakkında bilgi verilmesi ve daha önceki İslam Devletlerinin gayrimüslimlere yaklaşımlarının eserde yer alması, eseri ba lı ba ına faydalandı ımız ara tirmalar arasına koymuştur.

Claude Cahen'in “Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler” isimli değerli eseri de Selçuklular dönemi olaylarını siyasi ve kültürel paralelde birlikte anlatması ve Selçuklular döneminde ya amı gayrimüslimleri ayrı bir başlık altında incelemesi de, eseri yine tez konumuz açısından ba ta yararlandı ımız eserler arasına koymuştur.⁸

Mehmet Çelik'in hazırladığı “Süryani Kilisesi Tarihi” isimli eserde, Selçuklulardan önce Anadolu'da ya ayan gayrimüslim halklardan Süryaniler ile ilgili geni

³ Eflâki, İsmâeddin Ahmed el-Ârifî, Menâkıbu'l-Ârifin, N r. Tahsin Yazıcı, Ankara 1959.

⁴ Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud, Müsameretü'l –Ahbâr ve Müsayeretü'l-Ahyâr, N r. Osman Turan, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

⁵ Müneccimba ı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitapevi, İzmir 2000.

⁶ Mehmet Eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, D BY., Ankara 2005.

⁷ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002.

⁸ Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1994.

bilgi vermesi ve yorumları açısından özellikle tezimizin Süryanîler ile ilgili kısımlarında özel olarak yararlanmamızı gerekli kılmı tır.⁹

Tuncer Baykara'nın kaleme aldığı "Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi" isimli eserde de özellikle Selçuklular döneminde yaşamayan gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik tarihleri hakkında bilgi verilmektedir.¹⁰ Gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik tarihleri hakkında değerli bilgilerin yer aldığı bu ara tırmadan da geniş ölçüde yararlandık.

Bunun yanında Osman Turan'ın başta "Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti"¹¹ olmak üzere "Selçuklular Zamanında Türkiye"¹², "Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi"¹³, "Selçuklular ve İslamîyet"¹⁴ isimli eserlerine de sık sık başvurdu yaptık. Ayrıca konumuz ile doğrudan ilgili olan konularında Diyanet İslam Ansiklopedisinin ve İslam Ansiklopedisinin ilgili maddelerinden geniş ölçüde faydalanmaya çalıştık.

---

⁹ Mehmet Çelik, Süryanî Kilisesi Tarihi, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1987.

¹⁰ Tuncer Baykara, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, IQ Kültür ve Sanat Yay., İstanbul 2004.

¹¹ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti, Ötüken Yay., İstanbul 2003.

¹² Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Ne riyat, İstanbul 1971.

¹³ Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, Bo azıçı Yay., İstanbul 2000.

¹⁴ Osman Turan, Selçuklular ve İslamîyet, Bo azıçı Yay., İstanbul 1999.

G R

SLAM TOPLUMUNDA GAYR- MÜSL MLER

A- slam'da Gayr-i Müslimler ve Statüleri

slam'ın kutsal kitabı Kuran-ı Kerim, insanın yaratılış gayesini Allah'a iman ve O'nun iradesine uygun ya ama ekinde belirler.¹⁵ İnsanları da, "emanet" ekinde niteledi i¹⁶ bu be erî sorumlulu u kabul veya redde ba lı olarak "inanımlar" ve "inanmımlar" diye iki gruba ayırır.¹⁷ Bu ayırım dı ında ise slam, insanlar arasında ırk, renk, dil ve ülke kriterlerine dayalı ba ka herhangi bir fark gözetmez. Kuran'ın getirdi i mesajı kabul edenleri ifade etmek üzere mümin ve müslim kelimeleriyle iman ve slam köklerinin çe itli fiil kalıpları Kuran'da ve hadislerde sıkça geçer. slam dinine inanmımlar bütün grupları kapsayan "gayr-i müslim" ya da ba ka bir deyi le "gayru'l-müslim" ( ) kar ılı ında ise Kuran'da ve hadislerde kâfir kelimesiyle küfr kökünün çe itli türetilmi halleri kullanılmı tır. Kâfirler içinde de bazı gruplar kendi özel adlarıyla anılmı lardır. Bunlardan Yahudiler hevd kökünden çe itli fiil kalıpları¹⁸ ve yehûd¹⁹ kelimesiyle; Hıristiyanlar Nasrânî²⁰ ve nasârâ²¹ ekinde anılmı lardır. Bu iki dinin mensuplarına, "kitap sahibi" anlamında ehl-i kitap²² tamlamasıyla; putperestler ırk kökünden türemi çe itli kelimelerle ve ayrıca mürik²³ olarak; ate e tapanlar mecûs²⁴; yıldızlara tapanlar ise sâbiûn²⁵ olarak adlandırılmı lardır.

¹⁵ Kuran-ı Kerim, Bakara 2/21; Zâriyât 51/56; Mülk 67/2.

¹⁶ Kuran-ı Kerim, Ahzâb 33/72.

¹⁷ Kuran-ı Kerim, A'raf 7/87; Kehf 18/29; Teg bün 64/2.

¹⁸ Kuran-ı Kerim, Bakara 2/62, 111; Nîsâ 4/46, 160; Mâide 5/41;44.

¹⁹ Kuran-ı Kerim, Bakara 2/113, 120; Mâide 5/18, 51.

²⁰ Kuran-ı Kerim, Âl-i mrân 3/67

²¹ Kuran-ı Kerim, Bakara 2/62, 111, 113; Mâide 5/14, 18.

²² Kuran-ı Kerim, Bakara 2/101, 121, 144 – 146; Âl-i mrân 3/19-20.

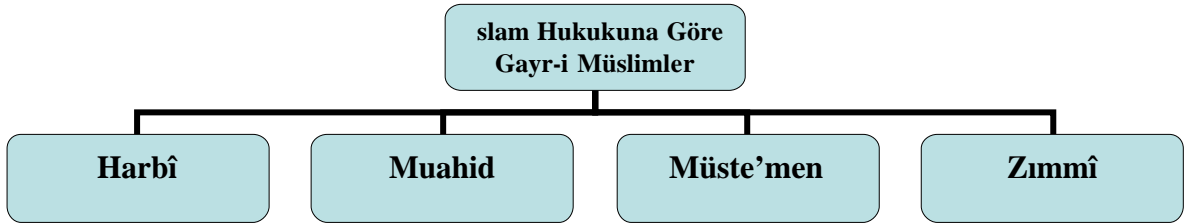
²³ Kuran-ı Kerim, Bakara 2/ 221; Tevbe 9/1, 3-7; Nûr 24/3

²⁴ Kuran-ı Kerim, Hac 22/17.

²⁵ Kuran-ı Kerim, Bakara 2/62; Mâide 5/69; Hac 22/17.

Klasik İslam Hukukunda ²⁶ gayr-i müslim fertler, kendilerine uygulanacak hükümlere esas olmak üzere inanç farklılıkları ve İslam devletiyle olan siyasi ve hukuki bağları açısından çeşitli gruplara ayrılmıştır. Gayr-i müslimler, inançları bakımından semâvî kitap sahibi olanlar yani ehl-i kitap; kitap sahibi olup olmadıklarında üphe bulunanlar ve diğer inanç sahipleri olmak üzere üçe ayrılmışlardır.²⁷ Bu üç gruba mensup gayr-i müslimlere gerek milletlerarası gerekse ferdi ilikilerde uygulanacak hükümlerde bazı farklılıklar mevcuttur. İnanca dayalı bu ayrımın yanında gayr-i müslimlerin klasik fıkıh literatüründe dört gruba ayrıldığı görülmektedir: İslam devleti ile savaş halinde bulunan gayr-i müslim bir devletin vatandaşları olanlara “harbî”, belli bir süre barış antlaşması yapılan gayr-i müslim devletin vatandaşları olanlara “muahid” (= ehl-i sulh, ehl-i ahd), eman alarak İslam ülkesine giren ve burada belli bir süre ikametine izin verilenlere “müste’men”, İslam devletinin tebası olanlara “zımmî” denir.²⁸

Tablo 1 - İslam Hukukuna Göre Gayr-i Müslimler

İslam’da, insanlar arasında sadece inanç esasına dayalı bir ayrım kabul edilmiş ve bu husustaki tercihi ahiret hayatında büyük bir mükafat veya cezayı

²⁶ İslam Hukuk Sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, İslam’a Giriş, Çev: Cemal Aydın, TDVY., Ankara 1999, s. 191 – 215; Ali Bardaklıoğlu, “İslam”, D.A., C. XXIII, İstanbul 2001, s. 15 – 20.

²⁷ Müslüman hukukçuların bu gruplar hakkındaki farklı görüşleri için bkz. Ahmet Özel, “Gayr-i Müslim”, D.A., C. XIII, İstanbul 1996, s. 418.

²⁸ Bunlar hakkında geniş bilgi için bkz. Servet Arman, İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, D.BY., Ankara 2001, s. 45-46.

gerektirece i, Allah katında inanlarla inanmayanların aynı muameleye tabi tutulmayaca ı bir çok ayette ifade edilmi tir.²⁹ Bununla birlikte dünya hayatında inananlarla inanmayanları gerek ayrı toplumlar olarak, gerek aynı toplumlar olarak, gerekse aynı toplum içinde bir arada ya amaları için gerekli düzenlemeler yapılmı tır. slamiyet, kendini, Allah'ın insanlı a yol göstermek üzere muhtelif zamanlarda ve o zamanın artlarına uygun bir çerçeve ve muhteva ile gönderdi i mesajın en son ve en mükemmel merhalesi kabul eder.³⁰ Bu durum slam'ın aynı zamanda hem zaman hem mekan bakımından evrensel bir din oldu unu da göstermektedir.³¹ Büyük slam alimlerinden Muhammed Hamidullah, slam'ın ve slam Hukukunun bu evrenselli ini, her dönem ve her artta insanlı a cevap verebilece ini u cümleleriyle açık ve net biçimde özetlemi tir: “ slam Hukuku bir devletin, bir egemen toplumun kanunu olarak ba ladı ve bu hukuk, Atlantik'ten Pasifik'e kadar hakim olarak hüküm sürdü ü sırada toplumun bütün ihtiyaçlarına sürekli cevap verdi. Bu hukukun özünde zaman ve mekanın gereklerine cevap verecek geli me ve uyma yetene i vardır. Bugün de o dinamizmini kaybetmi de ildir ve gerçekten de, eskiden yabancıların siyasî- dolayısıyla da hukukî- egemenli i altında kalmı olan Müslüman ülkeler tarafından daha iyiye yönelik bir de i me olarak bu hukuka dönü gitgide daha fazla göz önüne alınmaktadır.³²”

slamiyet bu vasıflarıyla hiçbir ırk, dil, cins, toplum ve zümre ayrımı yapmaksızın bütün insanları ilahi vahyin muhatabı ve aynı insanlık ailesinin üyesi sayar. Aralarındaki tek üstünlük ölçüsünün, yeryüzünde üstlenilen be eri sorumlulu u en iyi ekilde yerine getirmekten ibaret oldu unu belirtir.³³ nsanların farklı ırlardan gelmeleri ve ayrı toplumlar olu turmaları, kendilerine verilen nimetler hususunda bir imtihan, insanlı ın ortak ideal ve hedefleri için bir yarı ma ve i birli i vesilesi olarak görülmü tür.³⁴ Böylece devletler hukukunun en önemli dayana ı olan milletlerarası topluluk fikri ilk defa Kuran'da ortaya koyulmu ve Hz. Peygamber devrinden

²⁹ Kuran-ı Kerim, Hûd 11/15-24; Fussilet 41/40; Câsiye 45/ 20-35.

³⁰ Kuran-ı Kerim, Mâide 5/3; Ahzâb 33/40.

³¹ Kuran-ı Kerim, Enbiyâ 21/107; Sebe 34 / 28.

³² Hamidullah, slam'a Giri , s. 215.

³³ Kuran-ı Kerim, Hucurât 49/13.

³⁴ Kuran-ı Kerim, Mâide 5 / 48.

ba layarak toplumlararası ili kiler hukukî esaslara dayandırılmı tır. Kuran ve Sünnet'te belirlenen temel prensipler çerçevesinde olu an ve zamanla geli en bu devletler arası hukuk, Müslüman devletlerin gayr-i müslim toplumlarla olan ili kilerinde uygulanırken, Batı dünyasında Ortaça boyunca milletlerarası alanda keyfilik hakim olagelmi ve XVIII. yüzyılda Avrupa'da olu maya ba layan devletler hukuku, Batılı ve Hıristiyan olmayan devletlere ancak XIX. yüzyılın sonlarından itibaren uygulanmaya ba lamı tır.³⁵

Milletlerarası ili kilerin barı içinde sürdürülebilmesi ve bunun sa lam temellere oturması için kar ılıklı güven ve haklara saygı büyük önem ta ımaktadır. Bu sebeple slamiyet, gerek özel gerekse milletlerarası ili kilerde Müslümanlara, verdikleri sözleri tutarak kar ılıklı güveni sarsacak davranı lardan sakınmalarını³⁶, insanlar arasında hiçbir ayırım yapmadan adaletle davranmalarını, kin ve dü manlıklar yüzünden zulüm ve haksızlı a yönelmemelerini emreder.³⁷ slamiyet'in evrensel bir din olması ve Müslümanların slam'ı tebli yükümlülüklerinin bulunması da di er toplumlarla iyi ili kiler kurmalarını gerekli kılmaktadır. Çünkü tebli ve dine davet ancak iyi ili kilerin hakim oldu u bir ortamda ve barı çı yollarla mümkündür.³⁸

Müslüman bir toplumun gayr-i müslim toplumlarla ili kilerinin barı esasına dayandı ı ve bu ortamın ancak gayr-i müslimlerin dü manca tavırları sebebiyle bozulabilece i u ayette ifade edilmektedir: “Sizinle din u runda sava mayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik etmekten ve onlara adaletle davranmaktan Allah sizi menetmez. Çünkü Allah adaletli olanları sever. Allah ancak sizinle din u runda sava anları, sizi yurtlarınızdan çıkaranları ve çıkarılmanız için onlara yardımda bulunanları dost edinmenizi yasaklar. Kim onlarla dost olursa i te zalimler onlardır.”³⁹ Bu ayet aynı zamanda, Müslüman bir devletin gayr-i müslim devlet ve toplumlara kar ı takip edece i dı siyasetin de ana çerçevesini belirlemektedir. Gayr-i müslim toplumlarla iyi ili kiler kurulması hükmü, ayetteki “sizinle din u runda sava mayanlar” ifadesinin delaletiyle bu özelli e sahip bütün din mensuplarını kapsar. Bu ayet ayrıca,

³⁵ Özel, “Gayr-i Müslim”, D A, XIII, s. 419.

³⁶ Kuran-ı Kerim, Mâide 5/1; Nahl 16/91, 92, 94.

³⁷ Kuran-ı Kerim, Nisâ, 4/58; Mâide 5/2, 8.

³⁸ Kuran-ı Kerim, Nahl 16/ 125, Ankebût 29/46.

³⁹ Kuran-ı Kerim, Müntehile 60/8-9.

Müslümanlarla sava madıkları sürece gayr-i müslimlere kar ı sava yoluyla mücadele edilmeyece ini göstermektedir. Bununla birlikte hayatı bütünüyle ku atan bir din olarak slamiyet, insanın gerek Allah'la gerek di er kimselerle olan ili kilerini düzenlerken bütünü e ilim ve zaaflarıyla insan tabiatını göz önünde bulundurur. Bu bakımdan Kuran-ı Kerim, benli inde ta ıdı ı olumsuz e ilimler ve zaafklar arasında insanın kan dökücü ve bozguncu özelli ine de dikkat çeker.⁴⁰ Yine Kuran'da, bu e ilimlerine göre hareket edenlerin Allah'ın ho nutlu undan uzak oldukları ve ahirette cezalandırılacakları haber verilirken⁴¹ Müslümanların temel tercih ve tavırları da belirlenmi tir: “ te ahiret yurdu. Biz onu, yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculu u arzulamayan kimselere veririz.⁴²” Ancak yeryüzünde bozgunculuk ve karga a çıkaracak insanlar ve toplumların daima mevcut olaca ı bilindi inden slamiyet, e yanın tabiatında mevcut olan çatı ma ve sava ı hiç yokmu gibi saymaktansa onu kabul etmi , onunla ilgili yasalar koyup tahribatlarını sınırlı tutmaya çalı mı tır.⁴³

1- slam Toplumunda Gayr-i Müslimlerin Hukuki Statüleri

Eski Yunan ve Roma'da, kendi ırk ve toplumlarından olmayan insanlar her türlü hukuktan mahrumdular, can ve mal güvenlikleri yoktu. Eski Mısır'da da yabancılar hukuk dı ı sayılırlardı.⁴⁴ Bizans sınırları prensip olarak Arap ve ranlı yabancılar kapalı tutulurdu ve ancak antla malarla tespit edilen bazı ehirlerde ticaret yapma imkanı vardı. Avrupa'da da XIX. Yüzyıla gelinceye kadar yabancılar hukukun himayesinden mahrumdular. Buna kar ılık slamiyet, kendi mensuplarının olu turdu u bir toplumda bu inancı payla mayanların inanç hürriyetine, can ve mal güvenli ine sahip olarak ya amalarına imkan tanıdı tır. Hz. Muhammed, hicretin hemen ardından Medine'de bulunan mü rik ve Yahudi toplumları ile ça da ara tırmacılar tarafından “Medine Anayasası” veya “Medine Vesikası” olarak adlandırılan bir sözleşme yaparak bunun ilk adımını atmı tır. Böylece site devleti, imparatorluk ve milli devlet çizgisi üzerindeki Batı tarihi tecrübesinde benzeri bulunmayan bu siyasi yapı, bir çok dini –

⁴⁰ Kuran-ı Kerim, Bakara 2/30, 205.

⁴¹ Kuran-ı Kerim, Maide 5/64; Ra'd 13/25; Kasas 28/77.

⁴² Kuran-ı Kerim, Kasas 28/83.

⁴³ Özel, “Gayr-i Müslim”, D A, XIII, s. 419.

⁴⁴ Charles Freeman, Mısır, Yunan ve Roma, Dost Kitapevi, Ankara 2003, s. 204 – 209.

kültürel grubun bir arada ya amasını mümkün kılan bir toplum modeline örnek te kil etmi tir. Daha sonraki yıllarda mü rik Evs ve Hazrec kabilelerinin tamamen Müslüman olması ve sözle me hükümleri çi neyen Yahudi kabilelerinin de sürgüne gönderilmesi üzerine Medine’de yalnız Müslümanlar kalmakla birlikte Hz. Peygamber’in Eyle, Ezruh, Dûmetülcendel ve Teymâ Yahudileri, ayrıca kısmen Mecûsîler’in de bulundu u Hecer ve Bahreyn halkı ile yaptı ı antla malarla gayr-i müslimler dinî ve hukukî temele dayalı kültürel kimliklerini muhafaza ederek slam toplumunun içinde ya ama imkanına kavu mu lardır. slam tarihi boyunca devam eden bu uygulama Osmanlı Devleti’ndeki millet sistemiyle en geni ve geli mi biçimini bulmu tur.⁴⁵

Çe itli dönemlerde ve ülkelerde toplumların siyasî birli i için ırk, renk, dil ve co rafya gibi unsurlar temel kabul edilmi tir. Bugünkü milli devletlerde vatandaşlık, ba lıca kan ve toprak esasına dayanmaktadır. Buna kar ılıklı slamiyet, insanlar arasındaki bu tür farklılıkları bir yana bırakarak vatandaşlık konusunda irade ve tercihi esas almı tır. Kuran-ı Kerim’deki mümin-kâfir ayrımı iki farklı ontolojik dini yakla ımı ortaya koyar ve bu konudaki tercih aynı zamanda belli bir hayat tarzı ve sosyopolitik kimlik seçimini ifade eder. slam’ı din olarak benimseyenler aynı zamanda sosyopolitik slam toplumunun bir üyesi olurken, bu inancı ta ımayanlar da slam devletinin siyasî hakimiyetini kabul ederek ço ulcu bir hukukî yapı içinde tercih ettikleri hayat tarzını ya ama imkanına sahip olurlar.⁴⁶

Ehl-i kitaptan cizye alınması gere inden söz eden ve zimmet akdine de temel olu turan Tevbe suresinin 29. ayeti⁴⁷, esasen milletlerarası ili kilerde sava a ve sava haline son veren bir düzenlemeyi içermekte ve uygulamada da zimmet akdinin fertlerden çok herhangi bir bölge veya ehir halkını meydana getiren dini gruplarla yapıldı ı görülmektedir. Mekke’nin fethinden sonra ve Arap yarımadasında hemen hiç mü rik kalmadı ı bir dönemde nazil olan bu ayette, bu tür antla maların muhatabı

---

⁴⁵ Özel, “Gayr-i Müslim”, D A, XIII, s. 419 – 420; ayrıca bahsi geçen Yahudi kabileleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, “Asr-ı Saadette Yahudilerle li kiler”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette slam, C. II. stanbul, 1994., s. 480.

⁴⁶ Özel, “Gayr-i Müslim”, D A, XIII, s. 420.

⁴⁷ “Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, Allah’ın ve Peygamber’inin haram etti i eyleri haram tanımayan, hak dinini din olarak kabul etmeyen kimselerle, boyunlarını büküp kendi elleriyle cizye verene kadar sava ın.” Kuran- Kerim, Tevbe Suresi, 29. Ayet.

olarak ehl-i kitap zikredilmekle birlikte Hz. Peygamber Mecusiler'e de aynı muamelenin yapılmasını emretmiş, slamî fetihlerin genişlemesine paralel şekilde Hindûlar, Budistler ve Kuzey Afrika'daki putperest Berberiler gibi farklı din mensupları da bu şekilde muamele görmüşlerdir. Milletlerarası ilahî hükümlerin farklı bir mahiyet kazandığı günümüzde milletlerarası boyutta uygulama şartları mevcut olmayan bu ayetin hükmü ve Hz. Peygamber'in buna dayanan tatbikatı, iç hukukta gayr-i müslimlerin vatandaşlarıyla ilgili düzenlemelere esas teşkil eder.⁴⁸

2- slam Toplumunda Gayr-i Müslimlerin Temel Hak ve Görevleri

Gayr-i müslimlerin zimmet akdi sayesinde Müslümanlar gibi can ve mal güvenliğine sahip oldukları konusunda hukukçular görüşleri birliktedir. Hz. Peygamber zımmîye zulüm ve haksızlık yapan, ona gücünün üstünde sorumluluk yükleyen ve ondan arzusu dışında bir şey alan kimseye kıyamet günü bizzat kendisinin hasım olacağını söylemiş, bir zımmîyi haksız yere öldüren kimsenin kırk yıl mesafeden duyulan cennet kokusundan mahrum olacağını belirtmiştir. Kur'ân-ı Kerîm din konusunda insanlara baskı yapılmasını da kesinlikle yasaklamış⁴⁹, Hz. Peygamber dönemlerinde gayr-i müslim toplumlarla yapılan zimmet antlaşmalarında bu husus açıkça belirtilmiştir. İnanç hürriyetinin bir gereği olarak dini emir ve öğütler, âyin ve ibadetlerle mâbedler de hukukun himayesi altına alınmıştır. Mâbedlerinde dini âyin ve ibadetlerini icra etmelerine, çarşı çalmalarına, dini bayram günlerinde hac gibi dini sembollerini taşımalarına izin verilmiştir. Ancak Müslümanların oturdukları bölgelerde bazen kamu düzeni gereği ezan ve namaz vakitlerinde çarşı çalmaktan, bayramlarda taşınaklık yapmak ve hac dolaştırmaktan men edildikleri görülmektedir.⁵⁰

Başka dinlere mensup olanlara müsamaha göstermeyi gerektiren bu dini-hukuki mecburiyet, Medine slam devletinin kuruluşundan sonra benimsenen ilk siyasi-hukuki belge niteliğindeki Medine sözleşmesinde de yer almış ve devleti oluşturmuş

⁴⁸ Özel, "Gayr-i Müslim", D A, XIII, s. 420.

⁴⁹ Kuran-ı Kerim, Bakara 2/256; Yunus 10/99; Kehf 18/99.

⁵⁰ Özel, "Gayr-i Müslim", D A, XIII, s. 421.

gruplardan Yahudilerin din ve vicdan hürriyeti, “Yahudilerin dini kendilerine, Müslümanların dini de kendilerinedir.” (Madde 25) ekinde ifade edilmiştir.⁵¹

Gayr-i müslimler, bazı sınırlamalar dışında İslam ülkelerinde kural olarak Müslümanlarla eşit bir ikamet ve seyahat hürriyetine sahiptirler. Gayr-i müslimlerin yalnızca, İslam dininin doğup yayıldığı yer olması, Müslümanlarca kutsal kabul edilen en önemli mabed ve mekanların bulunması sebebiyle Hicaz bölgesinde ikamet etmeleri yasaktır. Çalışma hürriyeti bakımından da gayr-i müslimler için herhangi bir sınırlama söz konusu olmayıp iş ve ticaret hayatının her alanında faaliyet gösterebilme serbestisine sahiptirler. Amme hizmetleri ve sosyal güvenlik imkanlarından Müslümanlar gibi faydalanma hakkına da sahiptirler. Hz. Ömer, yoksulluk ve ihtiyarlık sebebiyle dilenen bir zımmîyi gördüğünde ona hazineden maaş bağlanmasını emretmiş, vefatı sırasında da sonraki halifeye zımmîlerin haklarını korumasını ve onları himaye etmesini istemiştir.⁵²

Gayr-i müslimlerin siyasi hak ve kamu görevlerine gelince, İslam Hukukçuları gayr-i müslimlerin devlet başkanını seçme ve bu göreve seçilme hakkına sahip olmadıkları, ordu kumandanlığı, valilik ve hakimlik gibi görevlere getirilemeyeceği konusunda görüş birliği içindedir. Hukukçuların çoğunluğu, gayr-i müslimlere genel olarak kamu görevi verilemeyeceğini belirtirken bazı hukukçular önemli mevkiler dışındaki görevlere getirilebileceklerini, bazıları da zaruret ve ihtiyaç halinde buna başvurabileceğini söylemişlerdir. İslamiyet gayr-i müslimleri, inançlarını paylaşmadıkları Müslümanlarla birlikte kendi dindarlarına karşı savaşmak zorunda bırakmamak amacıyla askerlikten muaf tutmuştur. Bu aynı zamanda onlara tanınan inanç özgürlüğünün de bir gereğidir. Ancak bizzat kendileri istekli oldukları zaman ihtiyaç duyulması ve güven ortamının bulunması halinde bu hizmetlerinden faydalanmada bir sakınca görülmemiştir.⁵³

Zımmîlerin İslam devletine karşı en önemli görevleri, hiç ümitsiz devletin hakimiyetini kabul edip kanunlarına uymaları, Müslümanların inanç ve örflerine saygı göstermeleri, kamu düzenine ve genel ahlâka aykırı davranışlardan

---

⁵¹ Mehmet Akif Aydın, *İslam Ansiklopedisi*, “Din”, *Gayr-i müslimler*, D A, C. IX , İstanbul 1994, s. 325.

⁵² Özel, “Gayr-i Müslim”, D A, XIII, s. 421.

⁵³ Özel, “Gayr-i Müslim”, D A, XIII, s. 422.

kaçınmalarıdır. Devlete kar ı malî yükümlülükleri de öncelikle “cizye⁵⁴” denilen ahıs vergisi, “haraç⁵⁵” denilen arazi vergisi ve bir tür ticaret vergisi olan “ö ür”ü ödemektir. Zimmet akdinin zorunlu artı kabul edilen, bazı alimlerin küfür üzere kalmaları kar ılı nda ceza olarak veya slam ülkesinde kaldıkları için alındı mı söyledikleri, di er birçok alim ve ça da Müslüman müellifin ise can ve mal güvenli inin sa lanması veya ülke savunmasından muafiyetleri kar ılı nda tahsil edildi ini belirttikleri cizye sadece ergin ve malî gücü yerinde olan erkeklerden alınmı tır. Sava ma gücüne sahip olmayan kadın, çocuk, ya lı ve özürlü kimselerden tahsil edilmeyen bu vergiden askerlik hizmetinde bulunanlar muaf tutulmu lardır. Bunun yanında devletçe uygun görülen bazı görevler, yararlılık ve hizmetler sebebiyle de zimmîlerden cizye alınmadı ı görülmektedir. Ayrıca bu vergi, Hz. Ömer tarafından Benî Ta lib Hristiyanlarından “sadaka”, daha sonra bazı slam devletlerinde de “cevâli” adıyla alındı ı gibi zimmîler bazı dönemlerde di er birtakım vergilerle de mükellef tutulmu lardır.⁵⁶

slam ülkesinde bulunan Müslim veya gayr-i müslim, vatanda veya yabancı bütün insanlar devletin yargı sistemine ve kanunlarına tabidir. Bununla birlikte slam’ın gayr-i müslimlere tanıdı ı inanç özgürlü ünün bir gere i olarak aile, ahıs, miras ve borçlar hukuku gibi dinî inançla yakından ilgili konularda kendilerine adlî ve hukukî muhtariyet tanınmı , Hanefî fakihlerin tabiriyle bu konuda “onları kendi inançlarının gere iyle ba ba a bırakma” ilkesi benimsenmi tir. Gayr-i müslimler, aralarındaki hukuki ihtilafları kendi mahkemelerine götürme hakkına sahip oldukları gibi slam mahkemelerinde de dava açabilirlerdi. slam’ın getirdi i bu hukuki ço ulculuk, dini-kültürel ço ulculu u koruyarak gayr-i müslimlerin asırlar boyunca slam toplumu içinde varlıklarını sürdürmelerine imkan tanıdı tır.⁵⁷

---

⁵⁴ “ slam devletindeki gayr-i müslim tebanın erkeklerinden alınan ba vergisi.” Mehmet Erkal, “Cizye”, *D A*, C. VIII., stanbul 1993, s. 42.

⁵⁵ Kısaca “gayr-i müslimlerden alınan toprak vergisi” anlamına gelen haraç hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Haraç”, *D A*, stanbul 1997, C. XVI., s. 71 – 88.

⁵⁶ Özel, “Gayr-i Müslim”, *D A*, XIII, s. 422.

⁵⁷ Özel, “Gayr-i Müslim”, *D A*, XIII, s. 422 – 423; Ayrıca slam toplumunda zimmîlerin hakları hakkında geni bilgi için bkz. Arma an, *slâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, s. 50 – 51.

Sonuç olarak gayr-i müslimler bazı haklardan mahrum görünüyor gibi dursalar da, önemli bir çok mükellefiyetlerden de muaftırlar: Vergi verirler ancak askerlik yapmazlar. Askerlik yaparlarsa cizye ödemezler. Ödedikleri vergi en yüksek miktarda bile (48 dirhem) aslında dü üktür. Ticaret yaparlarsa ayrıca bunun vergisini de öderler; canları, malları ve namuslarını korumak mükellefiyeti Müslümanlara aittir. Bu durumda zımmîlerin, Müslümanlardan daha dü ük haklara sahip olduklarını ve bundan dolayı e itli in gayr-i müslimler aleyhine bozuldu unu söylemeye imkan yoktur. Aksine tatbikatta slam devleti içinde Müslümanlardan daha rahat bir statü elde etmişlerdir.⁵⁸

3- slam Toplumunda Gayr-i Müslimlerin Sosyal Hayatları

Evrensel bir din olarak slam'ın gerek milletlerarası gerek toplumsal alanda kar ılıklı iyi ili kileri esas aldığı, dinî, etnik ve kültürel farklılıklara açık bir toplum yapısı öngördü ü, Müslümanlara kar ılı dü manca davranış lar içinde bulunmadıkça gayr-i müslimlerle ili kilerde bar ılın esas olduğu una de inilmis ti. Hz. Peygamber ve ashabının bazı uygulamaları da incelenecek olursa, günlük hayattaki münasebetler çerçevesinde gayr-i müslim hastaları ziyaret, cenazelerine katılma ve taziyede bulunma, ayrıca evlenme, do um ve bunun gibi münasebetlerde onları tebrik etme gibi sosyal ili kilerin caiz olduğu u, ancak Müslümanların bu ili kiler sırasında inancını etkileyecek tutum ve davranış larından sakınması gerekti i anlaşı lacaktır. Kar ılıklı iyi münasebetlerin te vik edilerek geni bir hürriyet ve müsamaha ortamının oluş ması sayesinde gayr-i müslimler, aralarında mezhep farklılı ılı olan kendi dindar ları içinde bulamadıkları bir güvenle slam toplumunda ya amış , ilim, kültür ve sanatın yanında ekonomik alanda da büyük etkinlikler göstermiş lerdir. Müslümanların farklı ilim ve kültür bölgeleriyle kar ılı kar ılıya geldi i ilk fetihlerin hemen ardından Emevîler ve özellikle Abbâsîler devrinde ba latılan tercüme faaliyetlerinde en önemli katkıyı gayr-i müslim alimler sa lamış tır. Ba ta tıp, matematik, astronomi, kimya ve metafizi e dair kitaplar olmak üzere eski Yunan, ran ve Hint kültürüne ait bir çok eser onlar sayesinde Arapça'ya kazandırılmış , bu ilim adamları bilhassa yöneticiler katında büyük itibar ve himaye görmüş tür. Muâviye'den itibaren hemen bütün halife ve önde gelen yöneticilerin özel hekimleri daha ileride örnek olarak ismen de zikredece imiz

⁵⁸ Arma an, slâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, s. 53.

gayr-i müslimlerdi. Saraydan ba ka önemli hastanelerde de birçok gayr-i müslim hekimin görev yaptı ı, ayrıca bir çok air, edip ve sanatkarın halifeler tarafından himaye edildi i, bunların büyük öhrete ve maddi imkanlara kavu tukları bilinmektedir. Bunun yanında ekonomik hayatın dini toplumlara göre bölünmemesi, çar ı ve pazarların mü terek olması sebebiyle ekonomik alanda da büyük etkinlikler gösterdiler. Esasen ilk fetihlerin ardından çok defa topraklar ganimet olarak da ıtılmayıp yerli halka bırakıldı ı için ziraat hayatı büyük ölçüde gayr-i müslimlerin elinde kaldı. Müslümanlarla gayr-i müslimler arasında her türlü ticari faaliyetin mübah sayılması, onların gerek iç gerekse dı ticarete etkili bir konuma gelmelerine imkan sa ladı. Gayr-i müslimlere tanınan inanç hürriyetinin bir gere i olarak kendi aralarında içki ve domuz ticareti yapmaları da serbestti. Ancak semavî dinlerin hepsinde faizin haram olması sebebiyle faizli muamelelerde bulunmaları yasaktı. Bununla beraber para piyasalarına büyük ölçüde gayr-i müslimler hakimdi ve bazı dönemlerde devlete borç verecek kadar büyük servetler elde etmi lerdı. Askerlik hizmetinden muaf tutuldukları için Ortaça boyunca sürüp giden sava ların yıkımından büyük ölçüde uzak kalmaları da ekonomik alanda Müslümanlar aleyhine büyük bir avantaj sa lamalarında önemli rol oynamı tır.⁵⁹

Hız. Peygamber hicretten sonra, Medine’de kutlanmakta olan “Nevruz” ve “Mihricân⁶⁰” b ayramlarını kaldırıp yerlerine Ramazan ve Kurban bayramlarını

---

⁵⁹ Özel, “Gayr-i Müslim”, *D A*, XIII, s. 423-424.

⁶⁰ “ ran’ın sonbahar ekinoksu günlerinde kutlanan ikinci büyük bayramı. Hız. Peygamber Medine’ye geldi i zaman burada insanların yılda iki defa e lendi ini görmü , sebebini sordu unda da bu günlerin Câhiliye dönemine ait iki bayram (Nevruz ve Mihrican) oldu unu ö renmi tir. Resûl-i Ekrem bunun üzerine ensara, Allah Teâlâ’nın kendilerine onlara kar ılık daha hayırlı iki gün verdi ini, bunların da Ramazan ve Kurban bayramları oldu unu belirtmi tir.” Nebi Bozkurt, “Mihrican”, *D A*, C. XXX., stanbul 2005, s. 38. Burada, Araplar’ın Câhiliye devrinde putlara kestikleri ve “kuvvetli olmak, titremek, ayrılıp da ılmak, hayvan bo azlamak” anlamlarına gelen “atîre” kurbanı, bir hayvanın kurban edilmesi itibariyle slam’ın Kurban Bayramına benzese de Halit Ünal, Kurban Bayramının atîrenin yerine ikame edildi i konusunda her hangi bir bahis açmamı tır. Bununla birlikte Ahmet Özel ve Nebi Bozkurt, yukarıda da bahsedildi i gibi Ramazan ve Kurban Bayramlarının ran’da kutlanan iki büyük bayram, Nevruz ve Mihrican Bayramlarının yerine ikame edildi ini belirtmi , bunlardan Nebi Bozkurt Hız. Peygamber’in bu yönde hadisinin bulundu unu Müsned’e ve Ebû Dâvûd’un âlât isimli eserine dayandırmı tır. Halit Ünal, “Atîre”, *D A*, C. IV, stanbul 1991, s. 79-80.

ikame etmi , Müslümanlar da bu bayramları kutlayagelmi lerdir. Buna kar ılık gerek Hz. Peygamber, gerekse Hz. Ebu Bekir devrinde gayr-i müslimlerin kendi bayramlarını kutlamalarına müdahale edilmemi tir. slam ülkesinin fetihlerle geni ledi i Hz. Ömer zamanında Müslümanlarla gayr-i müslimlerin birlikte oturdukları yerlerde bazı kısıtlamalara gidildi i, mesela am valisi ve Suriye ordusu komutanı Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın am halkı ile yaptı ı antla mada bayram günleri bayrak ve silah ta ımalarının yasaklandı ı görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde de kutlamalarda e lence yönünün gittikçe a ır basması, içki içilmesi, gayr-i ahlaki davranı larda bulunulması sebebiyle zaman zaman yasaklama ve kısıtlamalara gidilmi tir. Ancak bu kısıtlamaların daha çok Müslümanların oturdu u bölgelerle ilgili oldu unu, mabedlerde ve gayr-i müslim bölgelerindeki kutlamalara müdahale edilmedi ini belirtmek gerekir. Müslümanların gayr-i müslimlerin dini özellik ta ıyan bayramlarına katılmaları ve bu vesile ile kendilerine hediye vermeleri ise onların inancını, inançlarının bazı tezahür ve sembollerini kabul ve onaylama anlamına gelee inden caiz görülmemi tir.⁶¹

slamiyet'in gayr-i müslimlerle münasebetlerde barı ı esas aldı na dair bir kanıt da Müslümanların, tek tanrı inancına sahip e hl-i kitap olan kadınlarla evlenmesini mübah kılmasıdır. nancın olu turdu u karde lik ba ı bir tarafa bırakılırsa sosyal ili kiler ba lamında karı-koca arasındaki sevgi ba ı olu maktadır. Bu da inanç farklılı na ra men slam'ın ayrı dinden olanlara tanıdı ı müsamahanın, kar ılıklı iyi ili kiler kurulmasına olan arzusunun bir tezahürü olarak görülmelidir.⁶²

Müslüman hukukçuların, istisnaları olmakla beraber hemen tamamı a a ıdaki ayeti delil göstererek ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin caiz oldu unu belirtmi tir: “Bugün size temiz ve iyi eyler helal kılınmı tır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyece i size helaldir, sizin yiyece iniz de onlara helaldir. Mümin kadınlardan iffetli olanlarla daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da mehirlerini vermeniz artıyla namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helaldir.”⁶³ Müslüman hukukçuların tamamı Müslüman bir kadının gayr-i müslim bir erkekle evlenmesinin haram oldu u görü ündedir. Hukukçular burada Müslüman kadınların iman etmedikçe mü rik erkeklerle evlenmelerini yasaklayan

⁶¹ Özel, “Gayr-i Müslim”, D A, XIII, s. 424.

⁶² Özel, “Gayr-i Müslim”, D A, XIII, s. 424.

⁶³ Kuran-ı Kerim, Maide, 5/5.

ayetle⁶⁴ hicret eden mümin kadınların kâfirlere geri gönderilmemelerine, bunların birbirlerine helal olmadıklarına dair ayeti⁶⁵ ve sahabe uygulamasını delil göstermi , ayrıca kadının inancı konusunda kocasının baskısına maruz kalabilece ini ve çocukların küfür üzerine yeti tirebilece ini söylemi lerdir.⁶⁶

slamiyet'in do u u sırasında mevcut dini grupların kendilerine has kıyafetlerinin bulundu u ve günlük hayatta bu grupların birbirlerinden ayırt edilmelerinde kıyafetlerin büyük önem ta ıdı ı bilinmektedir. Hz. Peygamber, Müslümanların kılık kıyafette di er gruplara benzemesini yasaklamı tır. Bununla birlikte Hz. Peygamber zamanında gayr-i müslimlerin belli kıyafetleri kullanmaya mecbur tutuldu una dair herhangi bir bilgi mevcut de ildir. Esasen buna ihtiyaç da duyulmamı tır. Hz. Ebu Bekir zamanında muhtemelen yeni fethedilen yerlerdeki halkın fatihlerin kıyafetlerine özenmesi üzerine slam komutanlarından Hâlid b. Velîd'in Hîre halkıyla yaptı ı antla mada, sava kıyafeti kullanmamaları ve Müslümanlara benzememeleri artıyla istedikleri elbiseleri giyebileceklerini belirtmi , Hz. Ömer de Azerbaycan cephesine gönderdi i talimatta putperest halkın kıyafetini kullanmaktan sakınmalarını emretmi tir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer zamanında gayr-i müslim topluluklarla yapılan antla malarda silah ta ımama, dü mana yardım etmeme, Müslümanları oturdukları bölgelerdeki bayram kutlamalarında bayrak ve haç ta ımama, ezan vakitlerinde çan çalmama, kendi yanlarına gelen Müslümanları belli bir süre barındırma, yol ve köprü yapımı gibi hizmetlere katılma hususunda artlar bulunmasına ra men kılık kıyafetlerle ilgili hükümlere rastlanmamaktadır. Sonuç olarak fetihlerle slam ülkesinin geni ledi i, Müslümanlarla gayr-i müslimlerin yaygın biçimde bir arada ya amaya ba ladıkları ve gayr-i müslimlerin Müslümanlara kılık kıyafetlere olan ra betlerinin arttı ı Hz. Ömer devrine gelinceye kadar gayr-i müslim tebaanın kendini Müslümanlardan ayıracak belli kıyafetleri kullanmaya mecbur tutulmadı ı, Hz. Ömer zamanında da hiç de ilse bir süre böyle bir uygulamaya gidilmedi i anla ılmaktadır.⁶⁷

Hz. Ömer devrinde gayr-i müslimlerin kılık kıyafette Müslümanlara benzememeleri, at binmemeleri veya at eyerlerinin farklı olması, kadınların cins

⁶⁴ Kuran-ı Kerim, Bakara, 2/221.

⁶⁵ Kuran-ı Kerim, Mümtehine 60/10.

⁶⁶ Özel, "Gayr-i Müslim", D A, XIII, s. 425.

⁶⁷ Özel, "Gayr-i Müslim", D A, XIII, s. 425.

devlere binmemesi sınırlamalara gidildi i belirtilmektedir. Daha sonra Emeviler'den itibaren bu kısıtlamaların hukukçular tarafından da desteklenerek devam ettirildi i görülmektedir. Gayr-i müslimlerin ata binmemeleri veya eyer ve üzengilerinin de i ik olması, bineklerinin süslenmemesi, elbise ve ba lıkların farklı kuma ve renklerden yapılması, Müslümanların künyelerini kullanmamaları, Arapça mühür kazıtmamaları, boyunlarında gayr-i müslim olduklarını gösteren haç vb. bir i aret ta ımamaları, evlerinin belli bazı i aretlerle ayırt edilmesi ve Müslüman evlerinden yüksek olmaması ekinde zaman zaman farklılık gösteren bu yasakların her dönemde ve her bölgede aynı hassasiyetle uygulanmadı ı bilinmektedir. Bazı halifeler zamanında yasakların uygulanmasıyla ilgili olarak alınan tedbirlerin, halifelerin ahsi e ilimleri yanında genellikle kar ılıklı güveni sarsan iç ve dı geli meler sebebiyle alınmı olması dikkat çekicidir. Devletin güçlü oldu u ve gayr-i müslimlerle kar ılıklı güvenin tesis edildi i dönemlerde bu kısıtlamaların genel olarak uygulanmadı ı, uygulandı ı zamanlarda da büyük ehirlerle sınırlı kaldı ı ve uzun süreli olmadı ı görülmektedir.⁶⁸

Bu kısıtlamaların dayana ı olarak Hz. Ömer'e nisbet edilen ve "e -ürütü'l-Ömeriyye" ya da "el-ahdü'l-Ömerî" diye adlandırılan bir antla ma metni gösterilmektedir. Suriye ve el-Cezîre bölgesi Hristiyanlarınca Hz. Ömer'e gönderildi i kaydedilen ve yukarıda i aret edilenlerin yanında kendilerini ba layan bir çok hükmün de yer aldı ı bir mektuptan ibaret olan bu metnin Hz. Ömer'e nisbeti tartı ma konusu olmu tur. slam Ansiklopedisi "gayr-i müslim" maddesi yazarı Ahmet Özel'in ilk defa bn Ebû Rendeke et-Turtû î ve Ebü'l-K sım bn Asâkir gibi müellifler tarafından zikredildi ini belirtti i bu metin, Hulefâ-yi Râ idîn zamanında gayr-i müslimlerle yapılan antla maların üslup ve muhtevasına aykırı olarak hangi ehir halkınca düzenlendi inin belirtilmemesi, galip de il ma lup tarafça tanzim edilmesi, Hz. Ömer döneminde yapılan di er antla malarda yer almayan hükümler ihtiva etmesi gibi sebeplerle ça da Müslüman ve batılı ara tırmacıların hemen hemen tamamı tarafından gayri mevsuk bulunmu ve sonraki dönemlerde ortaya çıkan kısıtlamaların Hz. Ömer'e nispetle teyit edilme gayretinden do du u ileri sürülmü tür.⁶⁹

⁶⁸ Özel, "Gayr-i Müslim", D A, XIII, s. 425-426.

⁶⁹ Özel, "Gayr-i Müslim", D A, XIII, s. 426.

Bu metnin Hz. Ömer'e nispetinin do ru olup olmadığı hususu bir yana, daha önce anılanlar yanında bir kısmı bu antla mada da yer alan bazı kısıtlamalara gidildi i tarihi bir gerçektir. slamiyet'in do u u sırasında mevcut dini grupların geleneksel kıyafetlerinin aynı zamanda dini kimliklerinin bir ifadesi olması ve Müslümanların ba ka topluluklara benzemelerinin Hz. Peygamber tarafından yasaklanması, slam toplumunda ya ayan gayr-i müslimlerin de Müslümanlara benzemesini önlemeyi gerekli kılmı tır. Aynı zamanda ortaya çıkan askeri, idari ve içtimai bazı ihtiyaçlar da bu kısıtlamalarda rol oynamı tır. Günümüzde nüfus cüzdanı, ikametgah belgesi, pasaport gibi belgelerin aranması gibi, sürekli sava ların ya andı ı ve ülke sınırlarının bugünkü gibi koruma imkanlarının bulunmadı ı bir ortamda güvenlik bakımından kimlik belirleyici bazı tedbirlerin alınması tabiidir. Bu tedbirler ayrıca gayr-i müslim tebaanın Müslümanlara benzeyerek bazı sorumluluklardan veya bir kısım Müslümanların onlara katılarak dini mükellefiyet ve kayıtlardan kaçmalarını önlemeye yönelik bir fonksiyon da görmü tür. Esasen gayr-i müslim tebaadan kendi kıyafetlerini korumalarının istenmesi bir baskı ekinde telakki edilemeyece i gibi kültürel varlıklarını muhafaza etmeleri bakımından da bunun olumlu sonuçları olmu tur. Geleneksel kıyafetlerini koruma hususunda gayr-i müslim dini cemaat liderlerinin de bazı tedbirler aldı ını belirtmek gerekir. Ancak bu çerçevede ba vurulan kısıtlamaların zamanla hakim toplum olarak Müslümanların üstünlük psikolojisini yansıtıp gayr-i müslimleri a a ılayıcı bir mahiyet aldı ı ve bu psikolojinin, gayr-i müslimlerin devlet bürokrasisinde ve ekonomik hayattaki etkili konumlarını Müslüman halka kar ı kullandıkları dönemlerde daha baskın geldi i ve kısıtlamalarla ilgili olarak alınan kararlarda Müslüman halkın tepkisinin büyük rol oynadı ı görülmektedir. Bunun da dini bir tarafının bulunmayıp tarihi ve içtimai artların bir tezahürü oldu u ve kendi artları içinde de erlendirilmesi gerekti i açıktır.⁷⁰

Sonuç olarak, Müslümanlara kar ı dü manca tavırlar içine girmedikleri sürece gayr-i müslimlerle ili kilerin Kuran-ı-Kerim'in temel prensipleri ve Hz. Peygamber ile Hulefâ-yı Râ idîn'in uygulaması çerçevesinde barı ve ho görüye dayandı ını, gayr-i müslimlerin slam toplumu içinde kendi dini-kültürel kimliklerini koruyarak güven içinde ya adıklarını, bu güven ve müsamahayı gölgeleyecek bazı

⁷⁰ Özel, "Gayr-i Müslim", D A, XIII, s. 426.

uygulamaları içtimai ve siyasi sebeplerle açıklamak yerine tek taraflı olarak sadece Müslümanların eseri gibi göstermenin do ru olmayacağını belirtmek gerekir.⁷¹

B- Selçuklulardan Önce slam Ülkelerinde Gayr-i Müslimler

Selçukluların hakimiyetinden önce de slam dünyasında gayr-i müslim kesim önemli bir yer olu turuyordu. Ba ta Yahudi ve Hıristiyanların te kil etti i “ehlü’z-Zimme”, Müslümanların müsamahalarından en çok faydalanan kısmı olu turmaktaydı. slam toplumu içinde huzur, emniyet ve güven içinde ya ayan bu insanlar, özellikle de bazı halifelerin dönemlerinde daha fazla ilgi ve alaka görmü , ho görü neticesi olarak da çok rahat bir hayat sürmü lerdı. Bu durum Avrupalı tarihçilerin de dikkatinden kaçmamı tır.⁷² Ayrıca, bu dönemde Yahudiler ve Hıristiyanlar kendi mensuplarına ba ka dinlere mensup insanlarla evlenme hakkı vermezken; slam, Müslüman erkeklerin tek tanrı inancına sahip olan Yahudi ve Hıristiyan kadınlarla evlenmelerine engel çıkarmamı tır. Bu durum haliyle toplumsal barı a bir katkıda bulunmu tur.⁷³

Müslümanların Yahudilere ve Hıristiyanlara olumlu yakla ımı ve slam Hukukunun da bu insanlara tanıdı ı haklar, onlara slam ülkelerinde rahatça ya ama fırsatı vermi tir. Gayr-i müslimlerin özellikle ticaret ve zanaatla u ra maları da onlara slam ülkelerinde daha ba ka imkanlar sa lamaktaydı. Öyle ki, bazı slam ülkelerinde gayr-i müslimler bir kısım Müslümanların ikayetine sebep olacak derecede geni haklara kavu mu lardı. Tanınan bu imkanlar sebebiyledir ki, eski dönemlerden itibaren Do u Hıristiyanları, Müslümanları Bizans Kilisesine tercih etmi tir.⁷⁴

⁷¹ Özel, “Gayr-i Müslim”, D A, XIII, s. 426.

⁷² “Ortaça da Avrupa’da slam’ın dı nda de i ik dinler ya ama imkanı bulmu ken, bu hak slam’a tanınmamı tır. Oysa aynı dönemde, slam beldelerinde Yahudi ve Hıristiyanlar, Müslümanlarla beraber ya amı lar, kiliseleri ve havraları hiçbir müdahaleye maruz kalmaksızın slam ülkelerinin dört bir yanında boy göstermi lerdı.” Robert Mantran, slam’ın Yayılı Tarihi (VII – XI. Yüzyıllar), Trc. smet Kayalı lu, Ankara 1981, s. 197.

⁷³ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., stanbul 2002, s. 247 – 248.

⁷⁴“Bu husus daha Emevîler döneminde kendini göstermektedir. Mesela Hıristiyan azizlerinden Jean Damascéne’in babası, Halife Abdülmelik’in (685 – 705) maliye nazırı olmu , Rum Kilisesinin son Pederlerinden biri olan Jean’ın kendisi de am’ı idare eden meclise ba kanlık etmi tir.” Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 248.

İslam ülkelerinde azımsanmayacak oranda gayr-i müslim bulunması, onların dinî hayatının da düzenlenmesini gerekli kılmı tı. Onun için, gayr-i müslimlerin dini liderleri halife tarafından tayin edilmekteydi. Mesela Nastûrî dinî liderine atamadan sonra aynı zamanda “Câselk en-Nastûrî” yani Do ulu Hıristiyanların lideri unvanı verilirken, Yakubîlere de aynı ekilde “Ba piskopos”un atandı ı görülmektedir. Yahudilere ise “Melik” adıyla atanan bir lider bu toplumun kendi içerisindeki cemaat hayatını ve bu cemaatin devletle olan münasebetlerini yürütmekteydi. Yalnız Hıristiyanlarla Yahudilerin idaresinde öyle bir fark bulunmaktaydı: Yahudilerde vergiyi Melik toplayıp yarısını Beytü'l-Mâl'e gönderirken, Hıristiyanlar vergilerini direkt olarak Beytü'l-Mâl'e öderdi.⁷⁵

Merkezden uzaklı ı, örf ve adetlerine a ırı ba lılıkları, İslam'dan hoşlanmamaları ve itaat altına alınmadaki zorluklar sebebiyle Mecûsîler, Abbâsî Halîfeli i tarafından zımmî statüsünde de erlendirilmis tir. Mecûsîlerin de tıpkı Yahudilerde oldu u gibi “Melik” unvanını ta ıyan bir dinî liderleri vardı ve onlar da vergilerini bu şahsa öderlerdi. Bu makam veraset usulü ile intikal ederdi.⁷⁶

İslam diyarındaki Yahudi ve Hıristiyanlar sadece tebaa olarak ya ayan insanlardan meydana gelmemekteydi. Köle olarak gelenler de bu kitlenin içinde yer almaktaydı. Esasen Ortaça dünyası için kölelik vazgeçilmez bir kurum hüviyetindeydi ve özellikle varlıklı Araplar için köle edinmek son derece yaygın bir adetti. Onun için Mâverâünnehir bölgesinde bilhassa Semerkant'ta köle yeti tiricili i oldukça geli mi ve bu ehir halkı köle ticaretini belli ba lı bir kazanç vasıtası haline getirmi ti.⁷⁷ Özellikle devlet adamları, gerekti inde gayr-i Arap cariye edinmeyi hür Arap kadınlarına tercih eder hale gelmi lerd ki, Abbasî Halifelerinin bile önemli bir kısmı cariye edinme gelene ini devam ettirmi lerdir.⁷⁸

⁷⁵ Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 249.

⁷⁶ Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 249.

⁷⁷ “Semerkand ehri Mâverâünnehr kölelerinin toplandı ı yeridir. Mâverâünnehr'deki en makbul köleler Semerkand'da yeti tirilenlerdir...” Ramazan e en, slâm Co rafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK, Ankara 2001, s. 233.

⁷⁸ “Abbâsî Halifelerinden Kâim Biemrillah'ın annesi “Bedru'd-Duca” veya “Katrü'n-Nedâ” adlı Ermeni bir cariye idi. Aynı ekilde ondan sonra Halife olan torunu el-Muktedî Billah'ın annesi de “Arcuvan” adında Ermeni asıllı bir cariye idi.” Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 249; “18 Zilkade 391'de (9

Hz. Muhammed döneminde, gayr-i müslimlerin devlet kademelerinde çalışmalarına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Kaldı ki bu dönemde böyle bir ihtiyaçtan da söz etmek de mümkün değildir. İslam devleti fetihlerle genişleyince, devlet yapılanması ve sosyal ihtiyaçları artmış olup, bunun çözüm yolları da devlet ileri gelenleri tarafından ortaya konmuştur. Hz. Ömer, Hıristiyanların en alt kademede de olsa devlet görevlisi olarak çalışmalarına sıcak bakmıyordu.⁷⁹ Gayri Müslimlerin devlet kademelerinde görevlendirilmeleri Emevi saltanatının kurucusu Muaviye ile bağlantılıdır. Devlet yönetiminde gayr-i müslimlerin çalıştırılıp çalıştırılmayacağı hususu, İslam alimleri arasında tartışılma konusu olmuş, özellikle Hıristiyanların toplumda ve kültür sahasında etkili olmaya başladıkları Abbâsiler döneminde, “çalıştırılmayacaklarına” dair görüşler daha ayrıntılı kazanılmış ve İslam’ın ilk dönemlerine vurgu yapılmıştır. Halife Mensur (754 – 775) döneminden itibaren halkın, devletin gayr-i müslim memurlarından sürekli şikâyetçi olmaları ve bu durumu halifeye bildirmeleri de böyle bir problemin var olduğunu işaret etmektedir.⁸⁰

İleri gelen bazı devlet adamlarının tecrübelerine ve hatta Emeviler döneminde bizzat idarecilerin, özellikle Arap Hıristiyanlarını yanına çekerek kendi bölgesini ve idaresini güçlendirme eğiliminde olduğu bir zımmi politikası sebebiyle, zımmilerin, özellikle Hıristiyanların, halifeler üzerinde etkileri devam etmiş ve çoğu zaman Müslümanların amiri konumunda oldukça önemli mevkiler ve memuriyetler edinmişlerdir. Emevi idarecileri istedikleri kimi ileri idari kadrolara getiriyorlar, Müslüman halkın ve alimlerin bu husustaki tepkilerini dinlemiyorlardı.⁸¹

Ekim 1001) doğdu. Babası Halife Kadir-Billâh, annesi Ermeni veya Rum asıllı Bedrü’l-dücâ (Katrü’n-nedâ) adlı câriyedir.” Abdülkerim Özeydin, “Kaim-Biemrillâh”, *D A*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 210.

⁷⁹ “Hz. Ömer, Hıristiyanların devlet kademelerinde çalıştırılmasını istemiyordu. Müslümanlar dururken bir gayr-i müslimin, devlet yönetiminde kâtip olarak bile çalıştırılmasına karşı çıkıyordu.” “Hz. Ömer, Hıristiyanların devlet kademelerinde kâtip olarak bile çalıştırılmamasını istiyordu.” Levent Öztürk, *Haçlı Seferleri’ne Kadar Abbâsiler Döneminde Hıristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 297, 312.

⁸⁰ Öztürk, *Haçlı Seferleri’ne Kadar Abbâsiler Döneminde Hıristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095)*, s. 297 – 298.

⁸¹ Öztürk, *Haçlı Seferleri’ne Kadar Abbâsiler Döneminde Hıristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095)*, s. 298.

Abbasiler döneminde ise ilk halife es-Seffâh (749 – 754) döneminden itibaren Hıristiyanlarla Müslümanlar birlikte devlet kademelerinde çalıştılar. Halife Mensur döneminden (754 – 775) itibaren de gayr-i müslim memurların devlet kademelerinde memur olarak çalıştırılmalarından dolayı rahatsız olduklarını ve halkın arasında bu konuyla ilgili konuşmaların olduğunu belirterek halifelerin bu duruma bir çözüm bulmalarını beklemleridir. Halifeler bazen bu noktada gayr-i müslimlerin devlet memuru olarak çalışmalarını engelleyecek yasaklar⁸² almışlarsa da, bazı sebeplerden dolayı gayr-i müslim memurların çalıştırılmasına sıcak bakmaya devam etmişlerdir.⁸³ İslam tarihi üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan Julius Wellhausen, “divanın a a 1 derecede memurları ekseriyetle Müslüman kitlenin kin ve hasedini kolayca üzerlerine çeken Hıristiyanlar ve Yahudiler idi.”⁸⁴ diyerek bu sürecin devam ettiğini göstermektedir.

Abbasiler döneminde gayr-i müslimlerin vezirlik makamına dahi gelebildikleri görülmüştür. Gerçi bu konuda alimler ve devlet adamları arasında yoğun tartışmalar yaşanmıştır⁸⁵, ancak gayr-i müslimlerin Abbasiler döneminde vezir oldukları sabittir. Örneğin Diyarbakır ve çevresinde 983 – 1085 yılları arasında hüküm süren İslam hanedanı Mervanoğullarının emiri Nâsıruddevle (1011 – 1061), Müslüman vezir Ebû Tâhir Enbârî’yi azledip, yerine Hıristiyan tabip Ebû Sâlim’i vezirlik

---

⁸² “Mesela el-Muktedir Billah 295/907 yılında Hıristiyan katipleri ve vergi memurlarını görevden aldı. Gayr-i müslimlerin hiçbirisinin Müslümanların ilerinde çalıştırılmamasını emretti.” Öztürk, Haçlı Seferleri’ne Kadar Abbâsiler Döneminde Hıristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095), s. 299.

⁸³ Öztürk, Haçlı Seferleri’ne Kadar Abbâsiler Döneminde Hıristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095), s. 299.

⁸⁴ Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, Çev: Fikret İltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s. 266.

⁸⁵ Öztürk, eserinde, özellikle Mâverdî ve Cüveynî arasında bu konuda sıkı bir tartışma ve görüş ayrılığına andığı söylemektedir. Mâverdî’nin gayr-i müslim birinin belli artları oluktan sonra vezir olabileceğini, Cüveynî’nin ise bu olaya sıcak bakmadığını, Ebû Ya’lâ isimli İslam aliminin de isim vermeksizin Mâverdî’nin bu görüşlerini ele tirdiğini, Ahmed b. Hanbelî’nin gayr-i müslimlerin vezir olamayacağına dair görüşlerini yansıttıktan sonra, Hanbelî mezhebinin önde gelen isimlerinden Hırakî’nin bu konudaki olumlu yaklaşımlarından bahseder. Bkz. Öztürk, Haçlı Seferleri’ne Kadar Abbâsiler Döneminde Hıristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095), s. 301 – 303.

makamına getirmi tir.⁸⁶ Abbasilerde gayr-i müslim birinin vezir olması Halife Müttâkî-Lillâh (940 – 944) dönemine dek sürmü tü.⁸⁷

Hıristiyanlar, ticaret ve zanaatın dı ında daha çok katip ve vergi memuru olarak görev yaparlardı. Kahramânelik (Halifenin ya da idarecinin özel vekilli i), hazine bakanlı ı, valilik, ölçüm memurlu u, polis müdürlü ü vb.⁸⁸ görevlerinde de zaman zaman gayr-i müslimler görülmü se de, bunlar daha çok katip ve doktor olarak devlet kademelerinde görev almı lardır. Örne in Muaviye dönemi Horasan valisi Abdurrahman b. Ziyad'ın katibinin adı Istafanus idi.⁸⁹ Yine 932 yılında ran'da kurulan î Büveyhîlerin Sultanlarından Ali b. Büveyh Rüküddevle (941 – 976), emrinde Hıristiyan katipler kullanırdı. Bunlardan 949 – 983 yılları arasında hüküm süren Adududdevle'nin veziri de Hıristiyan'dı.⁹⁰ Emeviler döneminde Teyâzûk isminde Hıristiyan bir doktor Haccac b. Yusuf'a hizmet etmi ti.⁹¹ Abbasilerde ise, sarayda görev almı ilk ve en önemli doktor Curcis olarak kaydedilmektedir. Nasturi Hıristiyanlarından olan bu doktor halife Mansur'un (754 - 775) rahatsızlı ına ifa bulunamayınca tavsiye üzerine Ba dat'a getirilmi . Olumlu tavırlarına, yaptı ı tedavisinin halifeyi iyile tirmesi eklenince sarayın gözde doktoru olmu ve halifenin türlü iyiliklerini görmü tür. Öztürk, eserinde ondan bahsederken halifenin Curcis üzerine titredi ini zikreder ki bu atif bile gayr-i müslim bir kimsenin zaman zaman slam saraylarında ne derece önemli mevkilere yükseldi inin ve de er kazandı ının ayrı bir göstergesidir.⁹²

Mecûsîler de slâm ülkesinde Yahudiler ve Hıristiyanlar dı ında önemli bir gayr-i müslim kitleyi olu turmaktaydı. Daha çok ran'ın uzak kesimlerinde ya ayan bu insanlar zaman zaman di erleri ile sürtü me ya ayacak derecede ço unlu a sahiptiler. Bayram kutlamalarına Sultanların da i tirak etti i dü ünülecek olursa bu

⁸⁶ Öztürk, Haçlı Seferleri'ne Kadar Abbâsîler Döneminde Hristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095), s. 303.

⁸⁷ Öztürk, Haçlı Seferleri'ne Kadar Abbâsîler Döneminde Hristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095), s. 304.

⁸⁸ Öztürk, Haçlı Seferleri'ne Kadar Abbâsîler Döneminde Hristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095), s. 326 – 327.

⁸⁹ Öztürk, Haçlı Seferleri'ne Kadar Abbâsîler Döneminde Hristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095), s. 315.

⁹⁰ Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 249.

⁹¹ Öztürk, Haçlı Seferleri'ne Kadar Abbâsîler Döneminde Hristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095), s. 330.

⁹² Öztürk, Haçlı Seferleri'ne Kadar Abbâsîler Döneminde Hristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095), s. 330 – 331.

insanların belirli bir ço unlu a sahip olması gerekti i fikri daha da kuvvetlenir.⁹³ Horosan'da Irak valisi Yusuf b. Ömer'in gayr-i müslimlerin çalı tırılmasını yasaklayan emrine kadar Mecûsî katipler çalı ıyor ve kayıtlar Farsça tutuluyordu.⁹⁴

slam ülkelerinde gayr-i müslimlerin ya ayı düzeni Selçuklular döneminde de devam edecektir. Gerek önceki slam devletlerinin, gerekse Selçukluların sa ladı ı geni imkanlar ve rahat hayat, gayr-i müslimlerin nüfusunun artmasına ve bu insanların cemaat olarak geli melerine önemli bir katkıda bulunmu tur. Özellikle Yahudilerin Ortado u'da varlıklarını sürdürmeleri bu sayede mümkün olmu tur. Hıristiyanların sı nabileceklere ülkeler varken, Yahudilerin ise Hıristiyan ülke halklarının di er dinlere olan sert tutumlarından dolayı böyle bir seçim ansları yoktu ve slam ülkeleri onlar için bu açıdan bir nimetti.

---

⁹³ Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 250.

⁹⁴ Öztürk, Haçlı Seferleri'ne Kadar Abbâsîler Döneminde Hristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095), s. 317.

B R NC BÖLÜM

SELÇUKLULARDAN ÖNCE ANADOLUNUN S YAS VE KÜLTÜREL YAPISI

Günümüzde Türkiye'nin Asya kesimindeki topraklarına verilen Anadolu ismi, Ortaça 'dan beri çe itli büyüklükteki birimler için kullanılmı tır. Bazen bir idari bölge, bazen de memleket için kullanılan bu adın içine aldı ı alan da zamanla de i ikli e u rayarak do uya do ru geni lemi tir. Anadolu adı henüz bu kadar yaygınla madan önce hemen hemen aynı topraklar için “Küçük Asya” anlamında “Asia Minor” denilmekteydi. Roma dönemi öncesinde Anadolu kavramının henüz ortaya çıkmadı ı dönemlerde, yarımadanın muhtelif bölgeleri, eski Hitit ça ı ile Roma egemenli i arasında kalan tarihi periyotta burada oturan ve men eleri son derece karı ık olan kavimlerden yola çıkarak Frigya, Lidya, Karya, Misya, Likya, Bitinya, Kapadokya gibi isimler verilmi tir. Anadolu kavramı ise Bizans döneminde ortaya çıkmı tır. Bu deyim, Bizanslılar'ın “güne in do du u yer” anlamında kullandıkları “anatoli⁹⁵” kelimesinden türetilmi tir. Araplar ve genel olarak Müslümanlar ise bu bölgeye “Rûm (Roma) memleketi” demi lerdir. “Anatolia” kelimesi, daha sonra Türkçe'nin ses uyumuna uydurularak “Anadolu” eklini almı ve bu biçimiyle dilimize yerle mi tir.⁹⁶

Anadolu'nun tarih öncesi devirleri Paleolitik (Yontma Ta) döneme kadar uzanmaktadır.⁹⁷ Cilalı Ta Devri de denen ve Anadolu'da M.Ö. 8.000 – 5.000 yılları arasına tarihlenen neolitik devrinin en önemli yerle im merkezlerinden

---

⁹⁵ Bizans döneminde “thema” adı verilen idari bölümlerinde Roma devrinin ve daha öncesinin bölge adları benimsenmemi , Obseikon, Optimatom, Bukkellarion, Anatolikon gibi yeni adlar kullanılmı tır. Bunlardan “Thema Anatolikon” a bu adın verilmesinde, topraklarının Bizans'a (Konstantinopolis'e) göre do uda bulunması rol oynamı tır. Metin Tuncel, “Anadolu”, D A, C. III, stanbul 1991, s. 107.

⁹⁶ Tuncel, “Anadolu”, D A, C. III, s. 106-107.

⁹⁷ “Paleolitik dönemin Anadolu'daki en eski yerle imi Küçükçekmece Gölü kıyısındaki Yarımburgaz Ma arası'dır ki, burada 400.000 yıl öncesine ait insan ve hayvan fosili bulunmu tur. kinci önemli yerle im yeri M.Ö. 50.000 – 15.000 yılları arasına tarihlenen Antalya'daki Karain Ma arası'dır.” Nazmi Özçelik, İlk Ça Tarihi ve Uygarlı ı, Nobel Yayınları, Ankara 2002, s. 77; Anadolu'nun tarih öncesi ilk yerle im yerleri hakkında geni bilgi için bkz. Sevgi Aktüre, Anadolu'da Bronz Ça ı Kentleri, TVYY., stanbul 1994.

“Çatalhöyük’ün insano lunun ilk ehir yerle mesi⁹⁸ ” olarak kabul edildi i dü ünüldü ünde Anadolu’nun uygarlık tarihi açısında da önemini bir kat daha artırmaktadır. Hititler, Frigler, Lidyalılar, Urartular, Persler ve son olarak da Romalılar gibi ba lıcalarını sayabilece imiz devletler lk Ça Anadolu’sunda hüküm sürmü lerdir.⁹⁹ Aydınlatılması ve sa lıklı bilgilere ula ılması açısından “ilk ça tarihçili i”nin zorlu u göz önünde bulundurulursa Anadolu’nun özellikle ilk ça lardaki bu farklı demografik yapısı orta ça a kadar uzanmı , tarih ara tırmacılı ı açısından durumu biraz daha zorla tırmı tır. slam tarihi profesörlerinden ve Anadolu üzerine kaleme aldı ı eserleri ile tanınan Claude Cahen, “Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler” adlı eserinde, Anadolu’nun co rafyası hakkında bilgi verirken “Anadolu’nun tarihsel topografyasını yeniden canlandırmak çok güçtür, çünkü bu bölgelerde egemen olan halkaların dillerinin de i mesiyle, ço u yer adları da de i mi tir. Birbirlerinin ça da ı ama de i ik dillerde yazan ve de i ik geleneklerin sözcülü ünü eden yazarlar, aynı yer için ba ka ba ka adlar kullanmaktadırlar.¹⁰⁰” der.

Anadolu, Asya’dan batıya giden yolları kontrol etmesi ve Asya-Avrupa arasında do al bir köprü olması sebebiyle önemli bir kara parçasıdır. Ayrıca, co rafi konumu itibariyle Mezopotamya, Suriye ve Ege bölgesine hakim olması, yer altı-yer üstü zenginlikleri ile beraber verimli topraklara sahip olması sebebiyle de oldukça önemlidir. Anadolu, buradaki kavimlerin hem bölgedeki uygarlıklarının birbiriyle ileti imine aracılık etmi tir. Aynı zamanda da kavimlerin kendilerine özgü ve yüksek bir uygarlık meydana getirdikleri yer olmu tur.

---

⁹⁸ Özçelik, *lk Ça Tarihi ve Uygarlı ı*, s. 77.

⁹⁹ Anadolu Tarihi ve ilk ça da Anadolu’da hüküm sürmü kavimler hakkında geni bilgi için bkz. Özçelik, *lk Ça Tarihi ve Uygarlı ı*, s. 75- 128; ayrıca bkz. Bülent plikçio lu, “Anadolu” , *D A*, C. III, stanbul 1991, s. 109-110.

¹⁰⁰ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, stanbul 1994, s. 79.

1- Bizans İmparatorlu ğu Yönetimi Altında Anadolu

Roma Cumhuriyeti'nin milattan önce 190'da Seleukoslar'a karşı kazandı ğı zafer Anadolu'da Roma Egemenli ği'nin ba langıcını te kil etmi ği , çok geçmeden milattan önce 168'de Helenistik Makedonya Krallı ğı'na karşı kazandı ğı Pydna zaferi de Roma'yı Batı Akdeniz'de oldu ğu gibi Do ğu Akdeniz'de de üstün bir güç olarak ortaya çıkarmı ğıdır. Roma'nın bütünüyle do ğuya yöneldi ği böyle bir zamanda, Batı Anadolu'daki Helenistik Pergamon Devleti'nin son kralı III. Attalos'un, ülkesini veraset yoluyla Roma'ya bırakması üzerine eski Pergamon Krallı ğı'nın toprakları üzerine milattan önce 129 yılında "Provancia Asia" adı altında ilk Roma eyaleti kurulmu ğudur. Anadolu'daki Asia eyaletini milattan önce 101'de Kilikya, milattan önce 74'te Bitinya, milattan önce 63'te Pontus-Bitinya, aynı yıl yeniden organize edilen Kilikya ve milattan önce 25'te Galatya takip etti. Bu eyaletlere milattan sonra 17'de Kapadokya, 43'te Lidya-Pamfilya katıldı.¹⁰¹

İmparator Augustus (M.Ö. 27 –M.S. 14) ile ba layan Roma İmparatorluk devri, İmparatorlu ğun di ğer bölgeleri gibi Anadolu toprakları için de yeni bir geli ğime ortamı hazırladı.¹⁰² Bu ortamın getirdi ği refah ve zenginlik, özellikle milattan sonra I ve II. Yüzyıllarda kendini gösterdi. Ancak III. Yüzyılda İmparatorluk genel bir ekonomik bunalıma dü ğmü ğü , sınırlarda siyasi güvensizlik arttı ve ülke içinde sosyal çalkantılar ba göstermi ğidir.¹⁰³ Devleti içine dü ğtü ğü bu güç durumdan, yaptı ğı geni kapsamlı reformlarla İmparator Diocletianus (284-305) kurtarmaya çalı ğıdır.¹⁰⁴ 330'da eski Byzantium ehri, İmparator Constantinius (306-337) tarafından Roma İmparatorlu ğu'nun ba ehri yapılmı ğı ve böylece devletin a ırlık noktası do ğuya kaydırılmı ğıdır. İmparator Theodosius (379 – 395), ölümünden önce devletin do ğu ve

¹⁰¹ plikçio lu, "Anadolu", D A, C. III, s. 110.

¹⁰² Mehmet Çelik, Bizans İmparatorlu ğu'nda Din-Devlet İlişkileri, Akademi Kitapevi, zmir 1999, s. 4.

¹⁰³ "Yalnız 3. yüzyılı ele alalım. Antoniuslar Hanedanı'nın (*Roma'da M.S. 96'dan 192'ye kadar hüküm süren İmparator hanedanı) parlaklı ğından, o hayran kalınacak "Roma Barı ğı" yüzyılından sonra, İmparatorluk neredeyse yıkılmasına yol açacak olan bir bunalım geçirdi. Bu bir içi bunalımdı: İmparatorlar, askerlerin kaprislerine ya da aç gözlülüklerine ba lı olarak, ba a geçirildi ve tahttan indirildiler. Bazıları ancak birkaç gün saltanat sürdürdü. Ve hemen hemen hepsinin de, ya amları iddet yoluyla son buldu..." Paul Lemerle, Bizans Tarihi, Çev: Galip Üstün, İletişim Yay. , İstanbul 1994, s. 10-11.

¹⁰⁴ İmparator Diocletianus dönemi ve yaptı ğı reformlar hakkında bkz. Lemerle, Bizans Tarihi, s. 11 – 12.

batısını ayrı ayrı iki o luna vererek “ikili” bir yönetimi tercih etmi , bu durum imparatorun ölümünden sonra (395) Roma mparatorlu u’nun kesin olarak ikiye ayrılmasına¹⁰⁵ ve Anadolu’nun Do u Roma Toprakları içinde kalmasına yol açmı tır. Bundan sonra ise Batı üzerinde hak iddia etmeye devam eden ve merkezi Constantinopolis (stanbul) olan Do u Roma mparatorlu u özellikle VII. Yüzyıldan itibaren Bizans Devleti olarak yeni bir geli me göstermi ve Constantinopolis’in 1453 yılında Türkler tarafından fethine kadar varlı nı devam ettirmi tir.¹⁰⁶

Bizans mparatorlu u’nun en önemli özelliklerinden biri de uzun ömürlü bir imparatorluk olmasıdır. Kurulu u, Roma imparatoru I. Theodosius’un, imparatorlu u o ulları arasında payla tırdı ı yıl olan 395 kabul edilecek olursa, yıkılı ı Constantinopolis’in Türkler tarafından fethedildi i 1453 yılına kadar sürmü tür ki bu da imparatorlu un siyasi olarak varlı nı 1058 yıl gibi uzun bir süre devam etti ini gösterir. Bizans her ne kadar bütün ortaça boyunca devam eden hayatında bilinen dünyanın en medeni, yüksek bir kültür imparatorlu u ve iktisadi bakımdan da en geli mi devleti olmu ise de, imparatorlu un bu kadar uzun ömürlü olmasının ana etkenlerinden biri de, özellikle imparatorlu un zayıfladı ı dönemlerde devreye giren “Bizans Diplomasisi”dir. Bizans bu yönüyle, “Diplomasi Tarihi”ne bir çok yenilik getirmi tir. Ancak, rü vetin yasal sayıldı ı, diplomatları satın almanın hüner olarak de erlendirildi i bir dönem yine Bizans’tan sonra ortaya çıkmı tır. Bu açıdan bakıldı nda, Bizans diplomasi gelene i, Türkçe’ye bir deyim olarak mal olan “Bizans oyunu” söyleminin yerle mesine de sebep olmu tur denilebilir.¹⁰⁷

---

¹⁰⁵ “ mparatorluk, IV. Yüzyıl boyunca birkaç kez, ba nda birer imparatorun bulundu u do u ve batı olmak üzere ikiye bölünmü , sonra yeniden birle mi ti. 395 yılına, yani mparator I. Theodosius’un ölürken Batı Roma mparatorlu u’nu o ullarından Honorius’a, Do u Roma mparatorlu u’nu da öteki o lu Arcadius’a bıraktı ı yıla dek durum bu ekilde sürdü. O tarihten itibaren de, Do u Roma mparatorlu u, ba ka deyi le Bizans mparatorlu u ba ımsız bir devlet oldu.” M.V. Levchenko, Bizans Tarihi, Çev: Maide Selen, Özne Yayınları, stanbul 1999, s. 12; Ayrıca Bizans mparatorlu unun Roma’dan ayrılı ı hakkında bkz. G. L. Seidler, “Bizans mparatorlu u’nun Roma’dan Ayrılı ı”, Bizans Halk Hareketlerinin deolojik Kökeni, Çev: Mete Tunçay, Özne Yay., stanbul 1997, s. 9 -26.

¹⁰⁶ plikçio lu, “Anadolu”, D A, C. III, s. 110.

¹⁰⁷ “Romalıların tersine, Bizans imparatorları görü me sanatını ya da diplomasiyi büyük bir ustalıkla kullanmayı ba armı lardır. Bizans imparatorlu u, ülkenin çıkarlarını koruma ve savunmada sava yerine, diplomasi yöntemine ba vurmaya daima ye lemi lerdir. En sava kan imparatorlar bile, kılıç yerine

Milattan sonraki ilk bin yıl süresince hemen hemen bütün Anadolu Bizans'ın elinde bulunuyordu. Bizans, Anadolu'yu "thema" denilen askeri bölgelere ayırma ve eyalet idaresini yüzyıllar boyu bu ekliyle sistemle tirmi lerdir.¹⁰⁸ İslam Devleti, Hz. Ömer devrinde, 20 Ağustos 636'da Yermük yakınlarındaki savaşta Bizans ordularını mağlup ederek Suriye ve bölgesini Bizanslılardan alarak Bizans mukavemetini kırmışlar ve 640 yılında Armenia'ya girerek en müstahkem Ermeni kalesi olan Dvin'i zapt etmişlerdir.¹⁰⁹ 662 yılından itibaren Emevîler, Bizans'ın elinde bulunan Anadolu topraklarına yaz ve kış seferleri olmak üzere yılda iki kez düzenli olarak seferler yapmaya başlamışlar, bunun sonucunda Tarsus'tan Erzurum'a kadar uzanan hattın doğusunda kalan bölgeler Emevîler'in hakimiyetine girmişlerdir.¹¹⁰ Bu seferlerin ana hedefi Bizans'ın başkenti Constantinopolis'ti. Emevîler kara ve deniz kuvvetleri ile 669 yılında ilk kuşatmayı gerçekleştirmişlerse de başarılı olamamışlardır.¹¹¹ Bölge Emevîler'den sonra Abbâsîler'in eline geçmiştir. Bizans X. yüzyılın sonlarında Anadolu'nun tamamına yeniden hakim olmuştur. XI. Yüzyıl başlarında

---

diplomasi sanatını kullanmak yoluyla, amaçlarını gerçekleştirmeyi kendileri yönünden daha yararlı bulmuşlardır... Bizans imparatorları, o zamana değin uygulanmakta olan diplomasi yönetimine bir yenilik getirmişti. Bu da, Bizans uygulaması ile "hatip-diplomat" tipinin yerini "gözlemci-diplomat"ın almasıydı... Bizans'ta, o tarihe değin ilk kez olarak, dış ilişkileri düzenlemek ve yürütmekle yükümlü hükümete bağlı özel bir büro kurulmuştu. Yine ilk kez, Bizanslılar, yabancı ülkelere gönderdikleri elçilerini bir ehitime tabi tutmuşlardır... Bizans'ın diplomasi anlayışında rüvet kurumunun oldukça yasal bir yeri vardı. Ülkenin yüce çıkarları adına yabancı devlet adamlarını satın almak, imparatorluğun saygınlığını zedeleyici ya da adını lekeleyici bir davranış sayılmamaktaydı." Hüner Tuncer, Eski ve Yeni Diplomasi, Ümit Yay., Ankara 2002, s. 21-22.

¹⁰⁸ Bizans imparatorluğu'nda "thema"ların ortaya çıkışı ve ierlevi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev: Fikret İltan, TTK, Ankara 1999, s. 89 – 93.

¹⁰⁹ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 103.

¹¹⁰ "Müslüman Araplar ise tüm Suriye, Filistin, Mezopotamya topraklarını ve Ermenistan, Mısır ve Kuzey Afrika'nın bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Böylece Emevî hanedanlığının kurduğu ilk Müslüman – Arap imparatorluğunun merkezi 7. yüzyıldan 751 yılına dek, bu Doğu Bizans vilayetlerindedir." Speros Vryonous, "Bir Dünya Uygarlığı : Bizans", Cogito, Bizans, Yapı Kredi Yay., Sayı 17, 1999, s. 39-40.

¹¹¹ İbrahim Sarıçam – İrfan Aycan, Emevîler, TDVY, Ankara 2002, s. 22; İsmail Yiğit, "Emevîler", D.A., İstanbul 1995, C. XI, s. 89.

Müslüman Araplar'ın Bizanslılar'a karşı siyasi üstünlüklerini kayb ettikleri bir dönemde, Bizans'ın karşına bu kez bir başka siyasi güç, Selçuklular çıkmıştır.¹¹²

Bizans'ın bir diğer önemli özelliği de “Hıristiyanlığı resmi dini olarak kabul eden, Hıristiyan ö retisine göre ya amaya ve başkalarını yönetmeye başayan ilk devlet¹¹³” olmasıdır. Bizans imparatorları, me ruiyetlerini Tanrı'ya dayandırmışlardır¹¹⁴ ve siyasal otoritenin bu kutsal kökenini vurgulamak için de özel ve sosyal hayatta tüm harici i aretleri kullanıyorlardı. Din görevlileri, imparatorun huzurunda ellerini uzatarak secdeye kapanır, imparatorun ayaklarını ö perdi. İmparatorlar da Tanrı tarafından bizzat görevlendirildiklerini ve faaliyetlerinin melekler tarafından kontrol edildi ini iddia ediyordu. Böylelikle imparator, hem çok farklı etnik gruplardan oluşan halkı din sayesinde bir arada tutabiliyor hem de kendi otoritesini dine dayandırarak sağlamla tırıyordu.¹¹⁵

Bizans idaresi döneminde Anadolu halkının geneli Hıristiyan'dı; ancak Hıristiyanlığın çe itli mezheplerine ve farklı kiliselere inananlar vardı. Özellikle imparator Justinianus döneminde (527 - 565) imparatorluk “Tek devlet, tek kanun ve tek kilise¹¹⁶” politikası yüzünden Hıristiyan da olsa, resmi otoritenin benimsedi i

¹¹² Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 317.

¹¹³ Tamara Talbot Rice, Bizans'ta Günlük Ya am, Çev: Bilgi Altınok, Özne Yay. Ankara, s. 13.

¹¹⁴ “Cennetteki krallığın suretini taşıyan ve Tanrı'nın aziz kulu olan imparator, Yüce Kudret'i temsilen dünyanın idaresini elinde tutmakta ve bütün dünya i lerini yönlendirmektedir; bu kudreti Yüce Varlık'tan ve Yüce Varlık vasıtasıyla hasıl olmuştur – O ki bütün evrenin Efendisi'dir, her şeyin üstünde ve her şeyin içindedir, her şeyde hem görünür hem görünmez olarak mevcuttur ve her şeyi kapsayan Tanrı Sözü'dür.” Özden Arıkan, “İmparatorun Nitelikleri”, Cogito, Bizans, (Caesarea'lı Eusebios'un Oratio de Laudibus Constantini adlı eserinden atfen) Yapı Kredi Yay., Sayı 17, 1999, s. 50; “İmparator, Tanrının seçilmiş Kulu'dur, Takdir-i lahi gere i hüküm sürmesi için görevlendirilmiştir ve Tanrının himayesindeki imparatorluğun hükümdarı olmakla lahi rade'yi yerine getirmiştir... İmparator ve Romalıların kadir-i mutlak hükümdarı olan ki i, dünyanın lideri, Hıristiyan imanının bekçisi ve hamisi olacaktır, çünkü Tanrı tarafından seçilmiş ve Roma imparatorlarının halefi olmakla yeryüzündeki yegâne me ru imparatordu.” Georg Ostrogorsky, “Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni”, Cogito, Bizans, Yapı Kredi Yay., Sayı 17, 1999, s. 52, 56.

¹¹⁵ Çelik, Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri, s. 159.

¹¹⁶ Çelik, Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri, s. 49 – 57; “Bizans egemenliğinde uzun bir süre kalan Doğu Anadolu'da yaşanan siyasi ve askeri olayların temel nedenleri sosyo-ekonomik nedenlere dayanmaktaydı. Bölgede büyük askeri ve sivil reformlar yapan Justinianus'un temel amacı

Ortodoksluk mezhebi dı ında farklı mezheplere ve kiliselere inanan insanlar üzerinde baskıolu turmu ve zor kullanımı tır. Bu hareketler ise Ortodoks olmayan insanları Bizans otoritesinden so utmak bir yana, Bizans'a dü man kılmı tır.¹¹⁷ Nitekim halkın bu kesimi, ileride daha ayrıntılı bir ekilde ele alaca ımız üzere, Selçuklu fetihlerini kendilerine kar ı görmekten çok Bizans için bir cezalandırma olarak de erlendirmi lerdir.¹¹⁸

2. Tarih Süreci çerisinde Anadolu'da Din

Din olgusu, insanlık tarihi boyunca insanın var oldu u her yerde, ister en basit ekliyle, isterse en olgunla mı biçimiyle kendisine zemin bulmu tur. Bu durum,

---

burayı mahalli adetlerden arınmı bir Bizans Eyaleti yapmaktı.” Ersal Yavi, Do u Anadolu ve Erzincan, Erzincan Valili i l Özel dairesi Yayınları, Ankara 1994, s. 26; Seidler, Justinianus dönemi Bizans imparatorlu u'nun resmi ö retisinin üç ö eden meydana geldi inden bahisle bunların Hıristiyan dini, Roma hukukundan gelen fikirler ve erkin tanrısal kökenli oldu u inancı olarak sayar. Seidler, “Resmi Ö reti”, Bizans Halk Hareketlerinin deolojik Kökeni, Çev: Mete Tunçay, Özne Yay., stanbul 1997, s. 26.

¹¹⁷ “Justinianos, kendi inancını tek gerçek ve herkes için mecburi din sayarak, 527'de Tanrı ve insanlar kar ısındaki ilk görevinin, sadece paganlı ı de il, Musevilik ve Samirili i (*Filistin'de küçük bir yerel Yahudi mezhebi) de içeren tüm sapkınlıkları temizlemek oldu unu açıkladı... Bu tedbirleri haklı kılmak için, “gerçek Tanrı'ya tapmayanları dünya malından yoksun bırakmak haktır ve sapkınlık canlarını kurtardıklarına ükretmelidirler” deniyordu... Tutucu hükümetin, sapkınlık gibi Samiriyelilere de uyguladı ı katlanılmaz i kenceler, ba ta kentliler olmak üzere, çok sayıda Samiriyeli Ortodokslu a dönmeye zorladı ve Samirili in kökü neredeyse kökünden kazındı.” Levchenko, Bizans Tarihi, s. 59; “Batının kendisini terk etmekte oldu unu görmenin korkusu içinde Justinianus, o zamana kadar dinden öbür ayrılanlara vurdu u gibi, monofizistlere vurmaktan da çekinmedi ve baskısı o kadar iddetli oldu ki deh ete dü en ke i ler boyun e diler ve sonunda Kadıköy Konsilini tanımayı kabul ettiler.” Auguste Bailly, Bizans mparatorlu u Tarihi, Nokta Kitap Yay., stanbul 2006, s. 66.

¹¹⁸ Mehmet eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, D BY, Ankara 2005, s. 26. “Ba langıçta en büyük güçlüklerle kar ıla anın Grek Kilisesi oldu unda ku ku yok. Bunun nedeni, daha önce de belirtti imiz gibi, bu ülkeyi yıkmak için de il de, buraya yerle mek için gelen istilacıların bu kiliseye ötekilerden daha kötü davranmı olmaları de ildir. Bu duruma yol açan nedenlerden biri, bütün dü manlıklarda, yerli papazlardan çok Grek papazlarının yenik bir hükümetle bir tutulmasıydı. Fakat en önemlisi, Türk istilalarını Bizanslıları bir cezalandırma olarak yorumlayan ve zaman zaman da Türkler ile i birli i yapan Ermeni ve Monofizit halklarca Grek papazlarının hiçbir zaman tutulmamı olmalarıdır.” Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 206 – 207.

ilahi a kın duygularının insanda do u tan mevcut bulundu unu göstermektedir. Bundan dolayı insanın do u tan getirdi i duygulara hitap edecek kadar vazgeçilmez bir mahiyet arz eden din, dünyanın insan yerle mi her bölgesinde bir ekilde hayat bulmu , her kıtaya mutlaka girmi tir. Bu bakımdan dinin temas etmedi i herhangi bir kara parçasından söz etmek hemen hemen imkansız gözükmektedir.¹¹⁹

Ancak Anadolu topraklarının, dinlerle tanı ması bakımından onu di er bölgelerden ayıran bir özelli e sahip oldu unu görüyoruz. Burası tarih boyunca çe itli dinlere hem kaynaklık etmi , hem de bir çok dinin kav ak noktası haline gelmi tir. Özellikle Semavi dinler olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve slamiyet, kaynakları bakımından Ortado u kökenli olmasına kar ın, Anadolu topraklarından beslenmi lerdir. Aynı zamanda bu topraklar, söz konusu büyük dinlerin birle ti i bir kav ak olma özelli ine sahip olmu tur.¹²⁰

Aslında Anadolu sadece semavi dinler açısından de il, bu dinlerin dı ındaki inanç ve kültürler bakımından da önemli bir bölgedir. Anadolu'nun tarihi rolü herkese yalnızca geçitlik yapmak olmamı tir. Anadolu'ya giren çe itli milletler burada yerle mi ler ve giderek Anadolu halkı ve kültürüyle kayna mı lardır. Bu topraklara gelerek yerle en ve her göçmen millet tabiatıyla kendi inanç ve kültürlerini de beraberlerinde getirmi tir, böylece tarihi boyunca bu bölge çok çe itli inanç ve kültürlerin ya adı ı mekan haline gelmi tir.

Anadolu, Hititlerden Urartulara, Frigyalılardan Lidyalılara, Romalılarından Türklere kadar sayısız milletlerin durak yeri olmu tur. Elbette bu milletlerin her biri, farklı olan inançlarını uygulama sahasına koymu lardır. Böylece Anadolu'ya yerle en bu milletler burada zengin bir inanç mozai i olu turmu lardır. sa'dan önceki devirler de dahil, tarih boyunca Eski Anadolu halkı dine büyük önem vermi tir. Bu ehemmiyet Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yapılan kazılarla ortaya

---

¹¹⁹ Günay Tümer, "Din", D A, C. IX, stanbul 1994, s. 317; Seyfullah Kara, Selçuklular'ın Dini Serüveni, ema Yay., stanbul 2006, s. 129; " nsanlık tarihiyle e zamanlı olan din duygusunun, toplumların hayatında çok önemli bir yer i gal etti i ve kültürün yaratılmasında rol oynayan faktörlerin ba ında geldi i, Durkheim sosyolojisinin XIX. Yüzyılda ileri sürdü ü ve o zamandan beri ço unlukla kabul gören bir vakiadır." Ahmet Ya ar Ocak, Türkler, Türkiye ve slam, leti im Yay., stanbul 1999, s. 13.

¹²⁰ Kara, Selçuklular'ın Dini Serüveni, s. 130.

çıkmaktadır. Örneğin Hitit Devleti'nin merkezi olan Hattuşaş'ta (Boğazköy) yapılan kazılarda, devlet arşivini oluşturan vesikaların dörtte üçünün dine ait olduğu göz önünde bulundurulursa, halkın dine verdiği önem daha iyi anlaşılabilir.¹²¹

Bazı peygamberlerin Anadolu ile olan ilişkileri de bilinmektedir. Hz. İbrahim'in Harran bölgesine geldiği ve hatta onun burada doğduğunu söylenmektedir. Hz. İbrahim'in atıldığı yer olan Urfa'daki Balıklı Göl, halen onun bir hatırası olarak canlı tutulmaktadır. Yine dinler tarihinde çok büyük önemi olan ve Kur'an-ı Kerim'de, hem de bir surede adı olarak yerini alan Ashâb-ı Kehf¹²² ile ilgili olayların geçtiği yer olarak bir çok ülkenin adı öne sürülmektedir. Bunlardan biri de Anadolu'dur. Anadolu'da Ashâb-ı Kehf'e ait olduğu ileri sürülen meşhurlarla ilgili olarak Efes, Tarsus ve Efsus olmak üzere üç yer gösterilmektedir. Bu durum Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet olmak üzere üç büyük dinde de var olan Ashâb-ı Kehf olayının, Anadolu halkı nezdinde ne denli yer etmiş olduğunu da göstermektedir.¹²³

Hıristiyanlık ise, daha önceki dönemlerden itibaren Anadolu'da propaganda edilmeye başlanmıştır. Bu amaçla Azizler Anadolu'ya seyahatlerde bulunmuşlardır. İslamiyet'in Anadolu'ya girişi ve burada yerleşmesi ise Selçuklular dönemi ve daha sonrasını kapsamaktadır. Görülmektedir ki, Anadolu toprakları, tarihi boyunca en ilkelinden en mükemmeline politeist inançlardan monotesit olanına kadar hemen bütün türdeki dinlerle tanışmıştır. Bu bakımdan Anadolu, dinler ve inançlar mozaiği olarak tarihteki yerini almıştır.¹²⁴

3. Selçuklu Fetihlerinden Önce Anadolu'nun Demografik ve Kültür Yapısı

Selçuklu fetihlerinden önce Anadolu'da farklı dinlere ve mezheplere mensup halklar yaşıyordu. Bunlardan Rumlar, Anadolu halkının nüfus ve nüfuz bakımından en önde geleniydi. Ermeniler, özellikle Selçuklunun Anadolu fetihlerine

---

¹²¹ Kara, Selçuklular'ın Dini Serüveni, s. 131; ayrıca Eski Anadolu Halkalarının Din ve İnanışları için bkz. Özçelik, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, s. 90-91, 99, 106, 110, 117.

¹²² Kuran-ı Kerim, Kehf Suresi.

¹²³ İsmet Ersöz, "Ashâb-ı Kehf", *D.A.*, İstanbul 1991, C. III, s. 467.

¹²⁴ Kara, Selçuklular'ın Dini Serüveni, s. 132 – 133.

ba ladı ı Do u Anadolu bölgesinde konu lanmı lardı. Süryaniler ve bunlara nispeten az sayıda Yahudi de Anadolu'da bulunmaktaydı.

a- Rumlar

Franz Babinger, “Rum” kelimesinin Roma ve Bizans mparatorluklarına delalet eden bir tabir oldu unu, bazen “Romalılar devleti” bazen de “Bizanslılar” için kullanıldı nı ifade etmi tir.¹²⁵ Tuncer Baykara, bir eserinde Türklerin, Anadolu'nun eski sakinlerinin batısında oturanları Rum, Anadolu'nun do usunda oturanları ise Ermeni olarak nitelendirdi ini belirtmi tir.¹²⁶ Bizim de burada “Rum” kelimesinden kastımız daha çok Bizans'ın Anadolu toprakları içinde oturan ve neredeyse tamamına yakını Ortodoks olan Bizans halkı olacaktır.

Rumlar, Selçuklu Fetihlerinden önce Anadolu'daki en kalabalık, en zengin, en e itimli ve dolayısıyla en etkin gayr-i müslim milletiydi.¹²⁷ Bizans'ın resmi Hıristiyan kilisesi, hem günlük ihtiyaçları hem de siyasal konularla ilgili olarak Patriklikler ba kanlı nda geni bir organizasyon tarafından yönetilmekteydi. Tarihi kabul edilen bu patriklikler, Roma, Constantinopolis, skenderiye, Antakya ve Kudüs'tü. Tıpkı Roma mparatorlu u sonraki yıllarında her biri kendi bölgesinde egemen aynı zamanda birden fazla imparatorun tanınması ve buna kar ılık imparatorlu un tek ve bölünemez kalmasında oldu u gibi, mevkileri ve dereceleri Ecumenic Konsillerce yetkilendirilmi be ba ımsız Patriklik tarafından yönetilmesine ra men, kilisenin tek oldu u kabul ediliyordu. Bu kuram VIII. Yüzyıla kadar tam olarak yürürlü e konmadıysa da, IV. Yüzyıldan beri Do udaki Kilise yönetiminin temeli olmu tu.

Anadolu'ya adlarını veren, Türklerden önce nüfusun en kalabalık bölümünü olu turan Rumlar'ın en eski ça lardan bu yana Anadolu'da oturdukları,

---

¹²⁵ Franz Babinger, “Rum”, *A*, C. IX, s. 766.

¹²⁶ Tuncer Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164 – 1211)*, TTK, Ankara 1997, s. 60.

¹²⁷ “Rum halkı altın ve mücevher bakımından çok zengindir. Altın i lemeli ipek elbiseler içinde at üstünde dola ırken prensleri andırırlar. Aslında Rum memleketi elbise çe idi, ekmek, et ve arap bakımından oldukça zengindir. Konstantiniye kadar zengin bir ba ka memleket var mıdır bilmiyorum.” Tudela'lı Benjamin & Ratisbon'lu Petachia, *Orta Ça da ki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Yay. Nuh Aslanta ., Kaknüs Yay. stanbul 2001, s. 42.

zaman içinde varlıklarını devam ettirdikleri, Hıristiyanlı ın ortaya çıkı ı ile bu dini kabul ettikleri bilinmektedir. Ancak, bu halkların Hıristiyanlı ın farklı mezheplerini kabul etmesi ile bir kısmına Rum, bir kısmına da Ermeni denilmi tir. İlk ça lardan beri Anadolu'da yaayan insanların hiç biri toplu olarak buradan çıkıp gitmemi tir. Tarihin hiçbir döneminde de her hangi bir millet soykırımı maruz kalmamı tır. Bununla birlikte, ilk ça da bugünkü Yunanistan'dan Türkiye'nin Ege kıyılarına milattan önce 12. yüzyıl ba larında “Ege Göçleri” veya “Helen Göçleri” olarak bilinen ve sonuçları itibariyle önemli bir göç olayı meydana gelmi tir.¹²⁸ Ancak bu göçler Anadolu'nun iç kısımlarına yapılmamı tı. Dolayısıyla da Rumla ma süreci Ortaça 'da yaanmı tır. Bizans, yönetimi altındaki Anadolu halkını kendi kültür potası altında Rumla tırdı.¹²⁹

Rumlar, Selçuklu fetihleri ile beraber savunması elveri li yerlere çekilmi , kalan Rum köyleri de daha çok vadi kesimlerinde konulanmı tır.¹³⁰ Özellikle Ürgüp yöresindeki kayalıklar içinde kalabalık bir Rum nüfus yerle mi bulunuyordu. Türkler onların burada Türk artlarına tabi olarak yaamalarına karı madılar. Türklerin hem ehirlerde ve kalelerde hem de kırsal kesimlerde giderek ço almaları Rumları etkiliyordu. “Yabancı ve dinsiz” olan Türklerin geli leri onları rahatsız etmi ti. Bir kısım Hıristiyanlar ise Hıristiyan kalan bölgelere göç ediyordu. Savaşları ve çatı maların oldu u bölgelerden de di er bölgelere göçler yaanıyordu. Böylece Türklerin geli inden önce az olan Anadolu'nun yerli nüfusu sonraki yıllarda, özellikle Türklerin geldi i ilk bölgeler itibariyle epeyce azalmı tı. Bununla birlikte Türk nüfus her geçen gün artıyordu. Yine de, XII. Asrın sonlarında bile, Konya, Kayseri ve Sivas gibi en önemli Türk merkezlerinde bile Hıristiyan nüfus azımsanmayacak derecedeydi. Konya'da yaayan Rumlar Bizanslılardan itibaren ehir içinde ve köylerde yaıyordu.¹³¹ Selçuklular döneminde ehirlerdeki nüfusu Müslüman Türkler ile Rum ve

---

¹²⁸ Ege Göçleri hakkında bkz. Özçelik,, İlk Ça Tarihi ve Uygarlı ı, s. 94 – 95.

¹²⁹ Bilge Umar, Türkiye Halkının Ortaça Tarihi, İstanbul 1988, s. 181.

¹³⁰ Bunun en güzel örneklerinden biri, Anadolu'nun güney ve batı kısmının iç bölümünde do u batı do rultusunda uzanan bir vadi üzerinde sarp bir kayalık üzerinde kurulan E irdir gölü yakınındaki “Borgulu” isimli yerle im yeridir. Bkz. Tuncer Baykara, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164 – 1211), s. 61.

¹³¹ Tuncer Baykara, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, IQ Kültür ve Sanat Yay., İstanbul 2004, s. 235.

Ermeniler olu turuyordu.¹³² Ancak ehir halkı durumunda görülen Rumlar ve Ermeniler en iyi tahminle ehir halkının %50'sini olu turmaktaydı. Do u Karadeniz Bölgesindeki Rum Pontus Devleti, Çukurova'daki küçük Ermenistan Krallı ı ve Trakya bölgeleri dahil edilmeksizin, Selçuklu fetihlerinden sonra Anadolu nüfusunun %90'ını Türkler, geri kalan %10'unu da ço unlu unu Rumların ve Ermenilerin olu turdu u di er gayr-i müslim unsurlar olu turuyordu.¹³³

Türklerin Anadolu'ya giri lerinden, Türk Milli Mücadelesi'nin sonuna kadar geçen zaman diliminde, Rumlar, Beylikler dönemi de dahil olmak üzere Türk devletlerinin çatısı altında dini ve milli benliklerini korumu lardır. Di er gayr-i müslim cemaatler gibi askere alınmazlardı. Yalnızca vergi bakımından farklı muameleye tutulurlar, ticaret yaptıkları için de genel olarak zengin kesimi temsil ederler, müreffeh bir hayat sürerlerdi.¹³⁴

b- Ermeniler

Do u Anadolu bölgesinde Ermeniler'in "anayurt" saydıkları yerler, özellikle Anadolu'ya eri en istilâ yollarının üstünde bulunması nedeniyle, sırasıyla Roma, Pers, Bizans, Selçuk ve son olarak da Osmanlı egemenli i altında kalmı tır. Do u Anadolu sakinlerinden olan Ermenilerin uzun ve sıkıntılı bir tarihleri vardır.¹³⁵

Ortodoks mezhebinden olmayan Gregoryenler, Rumlardan ayrılarak Ermeni milletini olu turmu lardı. Etnik bir topluluk olarak Ermeniler¹³⁶ dördüncü yüzyılın ba larında Hıristiyanlı ı kabul etmi lerdı. Ermenilerin ya adı ı ülkede ilk Hıristiyan kilisesini Kırkor Lusavoriç isimli bir Ermeni rahip kurmu ve Hıristiyanlık ilk kez onun öncülü ünde bu bölgede yayılmaya ba lamı tı. Bu nedenle bu kiliseye

¹³² Mustafa Akda , Türkiye'nin ktisadi ve çtimai Tarihi, stanbul 1974, C. I, s. 14; Baykara, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, s. 235.

¹³³ Mustafa Kafalı, Anadolu'nun Fethi ve Türkle mesi, Ankara 1997, s. 14-15.

¹³⁴ Kafalı, Anadolu'nun Fethi ve Türkle mesi, s. 17.

¹³⁵ Ömer zgi, "Türkler ve Ermeniler: Osmanlı Deneyimi", Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 2002, s. 6-7.

¹³⁶ "Ermenilerin etnik kökeni tartı malı olmakla birlikte, ço unlukla bunların liryalıların baskısıyla milattan önce altıncı yüzyılda Do u Anadolu'ya göç etmi olan Trak-Frigyalı bir topluluk oldukları kabul edilmektedir." Tankut Soykan, Osmanlı mparatorlu u'nda Gayr-i Müslimler, Ütopya Kitapevi, stanbul 1999, s. 210.

ba lı olanlara Gregoryen deniliyordu. Gregoryenler'in dini inanç ve ritüelleri Ortodoks ve Katoliklerden önemli farklılıklar gösteriyordu. Her eyden önce Monofizitler. 506'da Ermeni, Gürcü ve Kafkasyalı Arnavut rahiplerin sinodu Dvin Konsülü'nde, Efes Konsülü'nde (431) ilan edilen dini akıdelerin kabul edildi ini ve Khalkedon (Kadıköy) Konsülü deklarasyonu dahil Nasturilik kokan her eyin reddedildi i açıklanmı tı. Buna göre, Khalkedon (Kadıköy) Konsülünde (451) ilan edilen Hz. sa'nın lahi ve insani olmak üzere bir bedende birle mi iki do ası oldu u inancı (Diofizitizm) reddediliyordu. Ermeni Gregoryen Kilisesi Monofizit oldu u için, Katolik ve Ortodoks kiliselerince sapkın ilan edilmi ti. Ortodoks Bizanslılar, Gregoryen Ermenilerle din birli i sa lamak adına çok sayıda giri imde bulunmu sa da ba arılı olamamı tır. Özellikle XI. Yüzyılın ortalarından ba layarak, bir çok kanlı isyana kalkı an Do u Anadolu'daki Ermeni siyasi te ekkülünü ortadan kaldırdıktan sonra onları tehcire zorlamı tır. Bu giri imler sonucu da Bizans resmi otoritesi ile Ermeniler arasındaki çatı malar artmı ve Bizanslılar do udaki Ermeni Krallık ve Prensliklerini ortadan kaldırmı , halkını da Balkanlar ve Anadolu'daki imparatorluk topraklarının de i ik yerlerine sürerek da ıtmı tır. Selçuklu tarihi profesörlerinden Ali Sevim bu durumu u cümlelerle dile getirmektedir: "...Bütün bunlardan ba ka, Bizans bürokratları ve papazları, Ermeni kent, kilise ve manastırlarını ele geçirip buralara yerle mi lerdi; Ermeni kilisesi ortadan kaldırılmaya çalı ılmı ve bu nedenle dini kısımlar yapılmı tır. Böylece Bagratuni ve Arzruni aileleri ortadan kaldırılmaya çalı ılmı ve bu nedenle dini kısımlar yapılmı tır.¹³⁷" Bunlardan dolayı Ermenilerin, Rumların inançlarına kar ı yo un bir tepkisi vardır. Son derece sınırlı sayıda Ermeni, Ortodoks mezhebini benimsemi ti. Böylelikle siyasi birlik ve yönetimden uzak ya ayan Ermeniler, bir millet halinde Anadolu'ya gelip yurt tutan ve kendi dini inanç ve kültürlerine herhangi bir müdahalede bulunmayan Türklerin fetihlerine kar ı direnç göstermek bir yana onları birer kurtarıcı olarak görmekteydi.¹³⁸ Ermeniler, bir çok dı müdahaleye, ba ımsız ve birle ik bir siyasal organizasyona sahip olmadan çok geni bir

¹³⁷ Ali Sevim, *Genel Çizgileri ile Selçuklu – Ermeni li kileri*, TTK, Ankara 1983, s. 13.

¹³⁸ "Anadolu'nun müdafaasına kar ı mayan Ermeniler bazen Türkleri bir kurtarıcı olarak kar ılayıp Bizanslılar aleyhindeki milli ve dini nefretlerini devam ettirmi lerdir." Osman Turan, "Süleyman ah I", *A, C. XI, stanbul*, s. 212.

co rafyada son derece da ınık halde ya amalarına ra men kendi kimliklerini büyük bir kararlılıkla korumu lardır.¹³⁹

Selçuklulardan önce Ermeniler, Bizans mparatorlu una tâbi olarak Do u-Karadeniz kıyıları, Gürcistan ve Armenia ile Vaspurakan adı verilen Van gölü havzasında, iki büyük aile kolunun (Bagratuni ve Ardzruni) yönetimlerinde, krallık adıyla zikredilen küçük siyasal birlikler halinde bulunmaktaydılar.¹⁴⁰ Selçuklular Anadolu'da fetihlere ba layınca Ermeniler güneye do ru göç etmeye ba lamı lardı. Türkler'in Orta Anadolu'ya yerle meleri ve daha sonra batıya do ru ilerlemeleri üzerine Bizans'ın bu bölgelerle irtibatı kesildi. Türklere kar ı daha önce Bizanslılar tarafından Malatya – Antakya hattının müdafaasına memur edilen Ermeni asıllı Bizans generali Philaretos, kar ı ıklıktan faydalanarak Bizans'a sadık kalan Ermenileri itaat altına alıp onlar üzerinde hakimiyet kurdu. Rumları katlederek kendisi Antakya'da yerle ti i gibi, o lu Barsam'ı da Urfa'ya yerle tirdi. Büyük Selçuklu hükümdarı Melik ah'ın hakimiyetini tanıyan Phileretos, Süleyman ah ve Suriye Selçuklu hükümdarı Tutu 'a vergi vererek Ermeniler üzerindeki hakimiyetini 1085 yılına kadar sürdürebildi. 1082 ve 1083 yıllarında Tarsus ve Adana'yı ele geçiren Süleyman ah 1085'te Antakya'yı fethedince Philaretos, Urfa'daki o lu Barsam'ı yanına alarak kaçtı. Fakat o lu tarafından kabul edilmedi inden Müslüman olup Mara 'a yerle ti. Philaretos'un kurdu u Ermeni prensli i böylece sona erdi.¹⁴¹

Bizans'ın Selçuklu hamleleri kar ısında sürekli gerilemesi, Ermenilerin ya adı ı bölgelerin kolayca Türklere geçmesini mümkün kılmı tı. Türk fetihleri sonucunda Kilikya ovası, Mara , Tarsus, Antep, Urfa Bölgesi Bizans'tan tecrid edilmi , bölge Ermenilere kalmı tı. Ermeniler buralarda küçük prenslikler kurmu lardır.¹⁴² Ermeniler, merkezi ve güney Anadolu'nun ehirlerinde daha XII. asırda hatırı sayılı bir unsur te kil ediyordu. Haçlı seferlerinde kendilerini toparlamı bulunan Ermeniler'in Kilikya'da bir krallıkları vardı ve hükümet süren Ruperiler sülalesinden II. Leoan (1198 – 1220) zamanında Ermenileri, Kilikya, Kayseri ve Sivas Ermenileri ile birle tirerek, bir tek Ermeni Krallı ı kurma hayalini ta ıyorlardı. Ermenilerin Anadolu ortasında

¹³⁹ Soykan, Osmanlı mparatorlu u'nda Gayr-i Müslimler, s. 210-212.

¹⁴⁰ Sevim, Genel Çizgileri ile Selçuklu – Ermeni li kileri, s. 41.

¹⁴¹ Erdo an Merçil, Büyük Selçuklu Devleti, Nobel Yay., stanbul 2005, s. 73 – 74.

¹⁴² brahim Kafeso lu, Sultan Melik ah Devrinde Büyük Selçuklu mparatorlu u, stanbul 1953, s. 69.

krallık ihya etme dü ünceleri, Zeki Velidî Togan'ın deyimiyle “kendi ba larına bela” olmaktan ileri gidememi , kendilerine sorun getirmekten ba ka bir i e yaramamı tı.¹⁴³

Selçuklularla birlikte Türk hakimiyetine ra men Erzincan büyük bir Ermeni kenti olarak kalmı tır. Ermeniler hemen hemen sultanlara sadakat göstermi ler ve kendilerine iyi davranıldı ını dü ünerek, yalnızca ölen kralları için yas tutmakla yetinmi lerdir. Ermeniler bu sadakatlarından dolayı Osmanlı tarihinde “sadık millet” anlamında “millet-i sâdika” olarak nitelendirilmi lerdir. Ancak onlar da I. Dünya Sava ı sırasında Fransız htilali ile dünyaya yayılan milliyetçilik akımından etkilenmi ve emperyalist güçlerin kendi çıkarları do rultusunda kendilerini desteklemesinden de faydalanarak ayaklanmı lardır.

c- Süryanîler

Süryanî adının kayna ı konusunda bir çok görü vardır. Süryanî (Süryoyo) tabirinin nerede, nasıl ve ne zaman kullanıldı ı kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda Süryanîler tarafından ileri sürülen be farklı görü vardır.¹⁴⁴ Ancak yaygın görü , Suriye isminin, bölgeyi ele geçiren Kilikos'un karde i Suros'dan gelmektedir. Süryanî ismi de bu kelimeden ortaya çıkmı tır.¹⁴⁵

Hıristiyanlı ın kurucusu Hz. sa, tebli ini ana dili olan Aramca ile yapmı tı. Aramca bugün ölü diller arasında olmakla beraber, bu dile lehçe olarak en yakın dil Süryanîce'dir ve bugün bu dili konu an ve Süryanîler olarak adlandırılan toplum bulunmaktadır. Süryanîlerin dünyadaki nüfusu 1990'ların ba ında 3-4 milyon civarındaydı. Bunlardan yakla ık 50.000 kadarı da Mardin ve stanbul'da ya amaktadır. Faal manastır ve kiliseleri bulunmaktadır. Süryanî Kilisesi, asırlar boyu Katolik ve Ortodoks Kiliselerince “heretik” yani “sapık” bir Hıristiyan mezhebi olarak görülmü tür. slamiyet'in bölgeye geli ine kadar da büyük takibatlara u ramı lardır.

¹⁴³ Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giri., Enderun Kitapevi, stanbul 1981, s. 208 – 209.

¹⁴⁴ Özetle “ ran kralı Sirius (Keyhusrev)'den; Kilikos'un karde i Suros'dan; Lübnan'ın Sur ehrinden; Hz. brahim sülalesinde Dadan o lu Asur veya Asurin'den; Asur ülkesinin Yunanca söyleni i “Asurya”dan bir “A” harfi dü erek “surya” eklini alması” ile Süryanî tabiri ortaya çıkmı tır. Mehmet Çelik, Süryanî Kilisesi Tarihi, Yayıncılık Matbaası, stanbul 1987, s. 1-2.

¹⁴⁵ Çelik, Süryanî Kilisesi Tarihi, s. 2.

Süryanîler, gerçekte Hıristiyanlı ın ilk zamanlarında kurulan Antakya Kilisesinin birer mensubudur.¹⁴⁶

Ermeni tarihçi Urfalı Mateos'un Süryanîler ile ilgili u sözleri dikkat çekicidir: “Antakya'daki Süryanîler çok zengin olup, debdebeli bir hayat sürüyorlardı. Bunların gençleri kendi kiliselerine gittikleri vakit, be yüz ki ilik kabileler te kil ederek katırlara binmi oldukları halde gidiyorlardı. Romalılar bunları kıskandılar, onlara kar ı derin bir kin beslediler. Süryanî ileri gelenlerinden birisinin bir çok kölesi vardı. Bundan dolayı Roma Patriki'nin huzurunda mühim bir muhakeme yapıldı. Romalılar mezkur Süryanîyi bu muhakeme vesilesiyle kendi mezheplerine döndürdüler ve onu kendi rızası ile vaftiz ettiler. Böylelikle bu adam kendi inancını terk edip, Süryanîlerin büyük bir dü manı oldu. Süryanîler bu yüzden büyük sıkıntılara dü çar oldular. Zira her gün mezhep yoklamaları ve nizalar vuku buldu. Romalılar o kadar hayasızla tılar ki, ne yaptıklarını da bilmeyip, patriklerinin emriyle Süryanîlerin incilini yaktılar.¹⁴⁷”

Asırlardan beri Bizans ve Roma kiliselerinin kı kırtmalarıyla kanları akıtılan ve tarihin en korkunç soykırımlarına hedef olan Süryanîler, slam ordusunun Suriye'ye girmesi neticesinde, Dime k (Suriye) ehriinin ba papasının Halid B. Velid'e hitaben “Ey Ebu Süleyman! Durumunuz iyidir; bana söz vermi tin; bu ehir için benimle antla .¹⁴⁸” demesi üzerine Halid b. Velid'in u antla mayı yazmı tır:

“Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

Bu Halid b. Velid'in ehre girdi i zaman Dime k halkına verdi i ahid-nâmedir. O, canları, malları, kiliseleri, ehirlerinin surları ve evlerinin yıkılmayaca ı ve iskan edilmeyece ine dâir kendilerine eman vermi tir. Onlar bu artlarla, Allah'ın ahdi ve O'nun Elçisinin (S.A.S), halifelerinin ve müminlerinin zimmetindedirler. E er cizyelerini öderlerse, onlara yalnızca iyilikle muamele yapılacaktır.¹⁴⁹”

Selçukluların ilk fetih dönemlerinde Malatya ve Urfa ehirlerindeki nüfus ço unlu unu Süryanî ve Ermeniler te kil ediyordu. Alparslan'ın Suriye seferi

¹⁴⁶ Çelik, Süryanî Kilisesi Tarihi, Önsöz, XIIV.

¹⁴⁷ Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952 – 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 – 1162), Türkçe'ye çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Halil Yınanç, TTK, Ankara 2000, s. 98.

¹⁴⁸ Mustafa Fayda, Halid Bin Velid, Ça Yay., stanbul 1991, s. 396.

¹⁴⁹ Fayda, Halid Bin Velid, s. 396.

yıllarında Urfa’da 20.000 Süryanî, 8.000 Ermeni bulunuyordu. XIII. Asrın başlarında bile bu şehirlerdeki Süryanî ve Ermeni nüfusu yine çoklukta idi. Anadolu Selçuklulari döneminde Malatya civarında bulunan Barsuma manastırı, Süryanîlerin önemli bir dini merkezi idi. Bir havari adına kurulan manastıra Suriye ve Iraktan bile ziyaretçiler geliyordu.¹⁵⁰

Süryanî Kilisesi, her ne kadar ilk asırlarda Do u Hıristiyanlı mın liderli ini elinde bulundurmu ise de bir taraftan kendi içinde ya ad ı teolojik problemlerle¹⁵¹, bir taraftan da Roma ve Bizans kiliselerinin baskıcı tutumlarından dolayı gün geçtikçe zayıflamı , slamiyet’in de Süryanî Kilisesi’nin hakim oldu u bölgelere nüfuz etmesinden sonra taraftarlarını kaybederek, bugünkü duruma gelmiştir.¹⁵² Süryanî tabiri çe itli ırklara mensup olmalarına ra men, bugün bir Hıristiyan mezhebi ve kilisesi taraftarlarının adı olarak kullanılmaktadır.¹⁵³

d- Yahudiler

Fernand Braudel, “II. Felipe Döneminde Akdeniz” isimli kitabında ticaret ile zenginle ti ini bildi imiz Yahudilerden bahsederken “Yahudi cemaatlerin her yerde hazır ve nazır olmaları¹⁵⁴” ekinde ayrı bir ba lık kullanmı tır ki, sadece bu ba lık bile belli eyleri ifade etmek için yeterli görülebilir. “Bunlar dünyanın ilk tüccar a mını kurmuşlardır, çünkü her yeredirler: zanaatkâr dükkancı veya rehinci rolünü oynadıkları ölü veya azgeli mi bölgelerde ve geli melerle i lerin iyi gitmesinden paylarını aldıkları ba lıca kentlerdedirler.¹⁵⁵” diyerek Yahudilerin ticarete verdikleri önemden bahsetmektedir. Henri Pirenne de bir eserinde, ortaça larda Yahudilerin ticarete önemli bir yere sahip olmalarına farklı bir açıdan yakla maktadır: “Her eyden önce, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında sürekli bir sava hali vardır. Bu

¹⁵⁰ Osman Turan, *Do u Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, stanbul 1980, s. 75.

¹⁵¹ Süryanî Kilisesinin kendi içinde ya ad ı bu teolojik problemler ve sebepleri için bkz. Çelik, *Süryanî Kilisesi Tarihi*, s. 44-71.

¹⁵² Çelik, *Süryanî Kilisesi Tarihi*, s. 1.

¹⁵³ Çelik, *Süryanî Kilisesi Tarihi* s. 2

¹⁵⁴ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, C. II, mge Yay., Ankara 1994, s. 185.

¹⁵⁵ Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz*, s. 191 – 192.

ko ullarda, ticareti ayakta tutabilecek tek unsur olarak Yahudiler kalmaktadır. Yahudiler her yerde çok sayıdadırlar. Araplar onları ne kovmu ne de katletmi ler; Hıristiyanlar da onlara kar ı tavırlarını de i tirmemi lerdir. Böylece, Yahudiler geçimini ticaretten sa layan sınıfın yegane unsurları olarak kalmı lardır. Ayrıca, hem Müslüman, hem de Hıristiyanlarla ili kide olduklarından, slam ve Hıristiyanlık veya Do u ile Batı arasındaki tek ekonomik ba olarak kalmı lardır.¹⁵⁶

Anadolu'da, XII. Asırda küçük bir azınlık halinde de Yahudilere rastlanmaktadır. M.S. 70 yılında Roma mparator'u Titus Kudüs'ü almasına müteakip Yahudileri katliama tabi tutmu tur. Bunlardan bazılarını Mısır'a çalı maya götürmü , bir kısmını da sürgün etmi tir. Bu kovu turmadan kaçabilen Yahudiler Anadolu'ya göç etmi , burada dini ve kültürel yapılarını devam ettirmi lerdir. Bizanslılar döneminde Anadolu'nun iç kesimlerinde küçük bir Yahudi cemaatinin bulundu u bilinmektedir. Antalya'da oturan Yahudiler ise kentin Selçuklularca fethinden sonra da burada ikametlerini sürdürmü lerdir. Selçuklular dönemindeki Yahudilerle ilgili bilgiler daha çok Eflâki'nin eserinde yer almaktadır. Eflâki, Hz. Mevlana devrinde Konya'da bir Yahudi mahallesinin ve burada arap içen bir hahamın bulundu undan bahseder.¹⁵⁷

Selçuk Türkleri arasında Musevîler bulundu unu ve hatta Konya Selçuk Sultanlarından birinin bir Yahudi veziri oldu u bilinmektedir. Selçuklu ülkesindeki Yahudilerin ço u, XII. Yüzyıldaki ticari geli meyi görerek dı arıdan geliyorlardı. Onlar da Ermeniler ve Süryanîler gibi genelde, Türk Egemenli i altında ya amaktan memnun idiler. Bunu, Antalya'da ya ayan Yahudilerin, ehri Selçuklularca fethinden sonra bile buradan ayrılmayarak ticari faaliyetlerine devam etmesinden anlayabiliriz.¹⁵⁸

Yahudilerin bugün bile ticaretle zenginle tikleri ve elit tabaka olu turdukları bilinmektedir. O tarihlerde de hekim ya da sarraflık gibi geçerli meslek sahibi olduklarından, Selçuklu saraylarından ba layarak, yöneticiler katında ve büyük ehirlerde kendilerine saygı ile davranılıyordu.¹⁵⁹ XII. Yüzyılda Anadolu'yu gezen

¹⁵⁶ Henri Pirenne, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1984, s. 214 – 215.

¹⁵⁷ Eflâki, emseddin Ahmed el-Ârifî, *Menâkıbu'l-Ârifin*, n r. Tahsin Yazıcı, Ankara 1959, s. 342; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 213.

¹⁵⁸ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 213.

¹⁵⁹ “Biz Sultan ile otururken, ba ında taylasanlı bir sarık bulunan ya lı bir adam gelip hepimize selam verdi. Kadı ile Müderris aya a kalktılar. htiyar, Sultan'dan izin alma gere i bile duymadan onun hemen

Tudelalı Benjamin ismindeki Yahudi bir seyyah da bununla ilgili olarak Yahudileri “Türklerin müttefiki” olarak görmü tür.¹⁶⁰

Yahudi bir yazar olan Avram Galanti, Yahudilerin, Selçuklular ve daha sonraki Türk idaresindeki durumlarından bahsederken Türkiye dahilindeki Yahudilerin her zaman rahat ya adıklarını, memleket ahaliyle iyi geçindi ini ve devletin kanunlarına uydukları için hükümetin korumasına mahzar oldu undan bahsetmi tir.¹⁶¹ Bununla birlikte Yahudilerin bazen huzursuzluk çıkardıkları da görülmektedir. Aksarayî, Selçuklu veziri olan Yahudi dönme Saduddevle'nin vezirlik dönemini öyle

---

önündeki sedire oturunca, Kur'an okuyan hafızlar arkada kaldılar. Müderris'e, “Bu rahat tavırlı adam kimdir?” diye sordum. Gülümseyerek sustu. Ben de soruyu tekrar ettim. “Bu, Yahudi bir tabiptir. Hepimiz ona muhtaç oldu umuzdan, gördü ün gibi kendisini ayakta kar ılıyoruz. Kendisi de sarayda baya ı rahat davranır” diye cevap verdi. Bunu duyunca çok sinirlendim ve Yahudi'ye, “Ey mel'un o lu mel'un! Sen bir Yahudi oldu un halde, Kur'an-ı Kerim'i ta ıyanların üst tarafına nasıl oturuyorsun? Üstelik otururken bir izin isteme gere i bile duymuyorsun!” diye ba ırdım. Sultan bu davranı ıma a ırarak ne dedi imi sordu. Müderris tercüme edince Yahudi hırslanarak çıkıp gitti. Sultanın huzurundan ayrıldıktan sonra Müderris bana, “Hay Allah senden razı olsun bni Battuta! Ne iyi yaptın! Senden ba kası ona bu ekilde hitap etmeye cesaret edemezdi; ona haddini güzel bildirdin” dedi.” bni Battuta, Ebû Abdullah Muhammed bin Abdullah el-Levati et-Tancî, Büyük Dünya Seyahatnamesi, (Tuhfetü'n-Nûzzâr fî Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar), Haz. Ali Murat Güven, Yeni afak Kültür Yay., stanbul 2007, s. 219.

¹⁶⁰ “...Kral da lardaki ehir ve kuleleri görünce, iki adamına bir yolunu bulup nehri geçmelerini, yerle im birimlerine giderek (dü manlarını) sormalarını ve bilgi almalarını emretmi . Görevlendirilen ki iler kar ı kar ıya geçmenin bir yolunu ararken, üzerinde üç küçük kulenin bulundu u bir köprü görmü ler. Ancak köprünün kapısı kilitli imi . Köprünün di er ucunda ise büyük bir ehir varmı . Kapının önüne gelerek ba ırmaya ba lamı lar. Seslerini duyan biri kapıya gelmi . Maksudlarını gelen bu ki iye anlatmı lar. Ancak bu ki i onların dilini anlamadı ı için bir tercüman bulup getirmi . Tercüman onlara burada ne aradıklarını sormu . Onlar da “Biz ran (Persia) Kralının adamlarıyız. Sizin kim oldu unuzu ve kime hizmet etti inizi ve ba lı oldu unuz kralı sormaya geldik.” Demi ler. Buna tercümanın cevabı: “Biz Yahudileriz. Bizim herhangi bir sultanımız yok. Bizi yine bizden bir prens idare ediyor.” Sonra onlar tercümana kafirler, yani Küffârü't-Türk o lu O uzlar'ı sormu lar. Tercüman: “Gerçek u ki, biz onların müttefikiyiz. Onlara zarar veren kimse bize zarar vermi demektir.” Tudela'lı Benjamin & Ratisbon'lu Petachia, Orta Ça da ki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri, s. 79.

¹⁶¹ Avram Galanti, Yahudiler ve Türkler, stanbul 1947, s. 8.

özetlemektedir: “Yahudilerin içinde bulunan dü manlıktan dolayı taassup yolunu tuttu, Müslümanlara karşı zorla tırdı.¹⁶²”

4. Selçuklulardan Önce Bizans – İslam Münasebetleri

Bizans İmparatorluğu, tarihinin neredeyse hemen her döneminde büyük bir problemle karşılaşmıştı: Hem Doğu hem de Batı olmak üzere iki cephede birden savaşıyor olma, yahut başka bir deyişle iki cephesinin de hiçbir zaman tam manasıyla güven altında olmaması.¹⁶³ Bizans’ın, özellikle doğudaki büyük devletlerle, uzun ve çetin savaşlar yapması rakiplerini olduğu kadar kendisini de yıpratmaktaydı. Bizans İmparatoru Heraclius (610 – 641), Doğu’daki büyük rakibi İran’ı yendiği ve belki de Doğu’yu güvenlik altına alabileceği bir sırada Hz. Muhammed, Arap yarımadasında Bizans’ın karşısına daha çok geçmeden yeni bir güç olarak çıkacak olan İslam Devleti’nin temellerini atmaktaydı. Daha Hz. Peygamber’in vefatından birkaç yıl sonra büyük Müslüman Arap fetihleri başlayacaktı. Yüzyıllarca süren Bizans-İran savaşları İslam Devleti’nin fetihlerini kolaylaştırmıştı. Çünkü bu iki devlet de uzun süren savaşlar sonucu yıpranmıştı ki, bunun ilk belirtisi daha ilk İslam hücumlarında İran Devleti’nin çökmesiydi. Bizans ise doğu eyaletlerini daha Hz. Peygamber’in vefatının üzerinden on yıl geçmeden kaybetmişti. Bizans ordusunun uzun ve yorucu savaşlardan çıkması, Constantinopolis’le yani Bizans Devleti’nin resmi kilisesi ile doğu eyaletleri arasındaki dini anlaşmazlıklar ve bunun sonucunda Süryanî ve Kopt halkının Bizans Devlet’inden ayrılma eğilimleri ve bu yöndeki gayretleri; özellikle bu bölgedeki ordu organizasyonundaki mevcut bozukluklar ve bölgedeki büyük toprak sahiplerinin üstün

---

¹⁶² Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud, *Müsameretü'l -Ahbâr ve Müsayeretü'l-Ahyâr*, N r. Osman Turan, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 124.

¹⁶³ “Bu arada kavimler muhaceretinin başlaması ile imparatorluk için ortaya etki alanının nerede sona ereceği bilinemeyen yeni sorunlar çıktı. İmdi devletin doğu yarısının kuzey sınırı da sürüp giden mücadelelerin sahnesi haline gelmişti. Böylece Bizans Devletinin ya adını bütün sürece sükûnet bulmayacak olan tüketici, iki cephede birden mücadele başlatılmıyordu. Bu andan itibaren ve bütün tarihi boyunca Bizans hemen hemen hiç aralıksız, doğuda meydana gelen büyük devletler ve kuzey ve batıda durup dinlenmeden düman olarak ortaya çıkan milletlerle, çifte bir mücadele içinde ya adını. Kaderin bu çetin, iki cephede birden savaşmak görevini ilk defa omuzlayıp bu mücadelede kurban olan ilk imparator İryanî mezhebine mensup Valens (364 – 378) oldu.” Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 47.

kudreti ile sarsılmı bir otorite slam ordularının Bizans topraklarını fethetmesini kolayla tırıyordu.¹⁶⁴ 20 A ustos 636'da, Hz. Ömer döneminde Yermûk Sava ı'nın kazanılması ile ba layan bu fetihler 638'de Kudüs'ün alınması ile sonuçlandı.¹⁶⁵ 642'de Amr b. As komutasındaki slam orduları Bizans'tan Mısır'ı aldılar. Hz. Ömer'in 644'te vefatı ve yeni halife Hz. Osman'ın 644'te halife olması ve "Mısır Fatihı" Amr b. As'ı görevinden azletmesi, Bizans'ı, Mısır'ı yeniden alma konusunda i tahlandırmı tı. Ba larında kumandan Manuel olmak üzere kuvvetli bir donanma Mısır'a gelip buradaki Müslüman Arap garnizonunu baskına u rattıktan sonra ehre hakim olsa da bu ba arısı uzun süreli olmadı. Zira yeniden Mısır'a gönderilen Amr, Manuel'in ordusunu Nikiu yakınlarında bozguna u ratarak 646 yazında ehri tekrar zaptetti. ehri Kopt sakinleri ba larında monofizit patrikleri Benjamin oldu u halde kendi istekleri ile Araplara itaat ettiler. Bu durum bizlere bir kez daha monofizit inanca sahip olan halkların Arap boyunduru unu Bizans'ın boyunduru una tercih ettiklerini bir kez daha gösterecektir ki aynı durum Anadolu'nun Selçuklularca fethi sırasında bölge halkının Selçuklular'ı Bizans'a tercih etmesine benzemektedir. Amr'ın ikinci kez Mısır'ı alması ile Mısır artık kesin olarak slam Devleti'ne dahil oluyordu.¹⁶⁶ Böylelikle Bizans, devleti için eyaletlerinin en zenginini ve iktisadi bakımdan en önemlisini ebedi olarak kaybediyordu.¹⁶⁷

Müslüman Araplar, Suriye ve Mezopotamya'yı kesin olarak elde ettikten sonra fetih rotalarını Anadolu'ya ve Ermeni arazisine yöneltmi lerdı. 642-643

---

¹⁶⁴ Bu sebepler arasında mparator Heraclius'un, Arap ordularını ba ta ciddiye almaması da gösterilebilir. Zira imparator, ran'ı yendikten sonra ülkesinin do usunu güvenlik altına aldı na öylesine inanıyordu ki, ran'a kar ı düzenledi i seferleri bizzat idare etmesine ra men, slam ordularına kar ı düzenlenen Yermûk Sava ı'nda askeri harekatı Antakya'dan idare etmeye çalı mı tı. " ran'a kar ı seferleri bizzat idare etmi olan Heraklios, dikkate ayandır ki, Araplara kar ı mücadeleye bütün kuvveti ile i tirak etmedi. Ba langıçta, askerî harekâtı Antakya'dan idare etmek istedi; fakat Yermûk Sava ı'ndan sonra her eyi kaybolmu addederek tamamıyla geri çekildi." Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 103.

¹⁶⁵ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 103; Bailly, Bizans mparatorlu u Tarihi, s. 93; Sabri Hizmetli, slam Tarihi, Ankara 2001, s. 406.

¹⁶⁶ Hizmetli, slam Tarihi, s. 407; Mısır'ın slam Devletince fethi hakkında geni bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamı Doktora Tezi, stanbul 1993, s. 17 – 72.

¹⁶⁷ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 107 – 108.

yıllarında Ermeni bölgesine yaptıkları akından sonra Muaviye, 647 yılında Kapadokya'ya girerek Kayseri'yi fethetti. Buradan Frygia eyaletine (Bugün, Ankara, Bo azköy ve Alacahöyük gibi bölgeleri içine alan eyalet) yönelerek, Amorion (Kalıntıları imdiki Emirda –Aziziye- kasabasınının 12 km. do usunda Hisar Köyü yakınlarındadır) ehrini alma te ebbüsü ba arısız olmasına ra men Dima k'a, bu zengin bölgenin de erli ganimetleriyle ve çok sayıda esirle dönmesini bildi.¹⁶⁸

Bizans'a kar ı mücadelenin kuvvetli bir donanma olmaksızın yürütülemeyece ini anlayan ve bu yönde somut adımlar atan ilk Arap devlet adamı Muaviye olmu tur. Hz. Ömer'in ölümünden hemen sonra Muaviye, bir donanma in asına ba lamı ve 649'da da ilk deniz seferini yaparak Kıbrıs'ı ele geçirmi ¹⁶⁹ 654 yılında Rodos'u tahrip etmi tir. Girit'e akın yapmı ve Kos (stanköy) adasını da zaptetmi tir.¹⁷⁰ Ancak asıl hedefin Bizans'ın ba kenti Constantinopolis oldu u a ikardır. Bununla ilgili önlem alma gereksinimi hisseden Bizans mparatoru II. Konstans 655 yılında, idaresini bizzat kendisinin yüklendi i donanmasıyla Likya sahillerinde Araplara kar ı bir sava vermi tir. Araplar ile Bizans arasında yapılan bu ilk büyük deniz sava nda Bizans tam bir bozguna u ramı ; imparator genç bir Bizans kahramanının fedakarlı ı sayesinde canını kurtarmı tir.¹⁷¹

Aynı zamanlarda slam Devleti'nin içte ya adı ı sorunlar ba göstermi ; slam Devleti'nin ba kanı ve halifesi Hz. Osman'ın 656'da ehit edilmesine müteakip kar ı kılıklar iyice artmı tı. Muaviye ile Hz. Ali arasındaki hilafet çeki mesi ve slam Devleti'nin bu iç çeki meleri Muaviye'yi Bizans ile antla ma zorunlulu una itmi ti.

---

¹⁶⁸ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 108.

¹⁶⁹ Muaviye, Hz. Ömer döneminde de Kıbrıs'a sefer düzenlemek istemi , ancak bu istek Halife Hz. Ömer tarafından reddedilmi tir. Muaviye bu kez Hz. Osman'dan aynı izni istemi tir. Ancak Hz. Osman da ba ta Muaviye'ye izin vermemi se de daha sonra Muaviye'nin ısrarlı talepleri kar ısında sefere ailesini de götürmek ve sadece gönüllü askerlerle sefere çıkma artı ile bu iste i kabul görmü tür. Belâzuri, Ahmed b. Yahya, *Fütühu'l – Bûldan*, Çev: Mustafa Fayda, Ankara 1987, 218 – 226; Adem Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, nsan Yay. stanbul 2003, s. 128.

¹⁷⁰ Casim Avcı, *slâm – Bizans li kileri*, Klasik Yayınları, stanbul 2003, s. 71; Will Durant, *slâm Medeniyeti*, Tercüman 1001 Temel Eser, Çev: Orhan Bahaeddin, Basım yeri ve tarihi yok, s. 183.

¹⁷¹ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 108-109.

659 yılında Bizans imparatoruna vergi vermeyi dahi kabul ederek onlarla bir antla ma imzaladı.¹⁷²

Ancak hilafetteki karı ıklıkların son bulması ile Muaviye 663 yılında yeniden Anadolu'da göründü. Kadıköy'e ilerledikleri gibi kı ları da imparatorluk arazisinin içinde kalarak fetih için uygun zamanı beklemekteydiler. 674 yılına gelindi inde Muaviye, ana hedefine ula mak için büyük bir donanma ile stanbul surları önüne geldi. Ancak be yıl süren ku atma ba arılı olmadı. Yaptıkları akınlar ba arısız oldu u gibi, hem deniz kuvvetleri hem de kara orduları a ır kayıplar verince 678 yılında imparator ile bir antla ma yaparak geri çekilme kararı aldılar.¹⁷³ Bu seferler Bizans'ın hem batıdaki prestijini arttırmaktan, hem de güvenini tazelemesinden ba ka bir i e yaramamı tı. Bundan sonra da Bizans ile Emevîler arasında sava lar ve mücadeleler olmu sa da daha çok bir dengenin hakim oldu u görülür.¹⁷⁴ Ancak yine de Emevîler ile Abbâsilerin Bizans'a kar ı tutumları ve diplomasisi kar ıla tırıldı nda, Emevîlerin Bizans'a kar ı aktif, buna kar ın Bizans ise "reaksiyoner" idi. Bizans, Emeviler döneminde uzun vadeli stratejiler belirleyip ona göre hareket etmek yerine genellikle Müslümanlar tarafından olu turulan artlar kar ısında bir tavır takınmak

---

¹⁷² Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 109.

¹⁷³ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 115-116.

¹⁷⁴ "Akdeniz dünyasına en büyük Arap tehdidi sekizinci yüzyılın ba nda, Emevi imparatorlu u tüm a ırlı nı Constantinopolis'e verince gerçekleşti. Kentin ve imparatorlu un, bu zayıf ve çaresiz yıllarında, Bizans tarihinde Herakleios'tan bu yana tanık olunmayan çapta bir imparatora sahip olma ansı vardı. Bu, kendi adını ta ıyan hanedanlı ın kurucusu sauryalı (bugünkü Kahramanmara) III. Leon'du. Asya kökenli olan ve iddiaya göre akıcı bir Arapça konu an Leon, kentin tarihindeki en ciddi anlanan birinde Constantinopolis tahtını zayıf bir seleften aldı. Arap lider Mesleme bin Abdülmalik sekiz bin ki iyle Küçük Asya'dan geçip gelmi ve Trakya'dan kenti ku atmaya yürümü tü. Arap ordusu surların dibinde kamp kurup uzun bir ku atmaya hazırlandı. Hatta birlikte tohum getirip ektiler, gerekirse ertesini yılın hasat mevsimine kadar bekleyeceklerdi. Kara ordusu bekleyip izlerken, Arap filosu kent surlarına saldırmaya çalı tı. Haliç'e girmeyi ba aramadılar; çünkü Bizanslılar kent ile Pera'nın kuzey yakası arasına gerdikleri büyük bir zincirle Haliç'i kapatmı lardı. O metal borularla fı kırtılan akıcı ate le surlardan uzakla tırılan Arap filosu, Bizanslılar saldırdınca tam bir bozguna u radı. Belli bir anda Haliç'in giri ini kapatan zincir gev etilmekteydi. Yunan filosu tam hızla Haliç'ten çıkıp dü mana çullanmaktaydı. Yunan ate i bir kez daha saldırganların moralini çökertti ve yıkımlarını tamamladı." Ernle Bradford, Akdeniz, Çev. Ahmet Fethi, Kültür Yay., stanbul 2004, s. 243 – 244.

zorunda kaldı ı söylenilebilir.¹⁷⁵ Abbâsîler devrinde ise bu durum tam olarak tersine dönmemi se de, Abbâsîlerin, Bizans'a kar ı siyasi ve diplomatik açıdan Emevîler kadar aktif olmadıkları söylenilebilir.

Abbasilerin hüküm sürdü ü yıllarda (750 – 1258), Bizans'ın “en parlak dönemi¹⁷⁶”, Makedonya hanedanlı ına mensup imparatorlar (867 – 1056) zamanıdır. Bu dönemi 843 yılından itibaren ba latmak mümkündür. Çünkü 853'te Bizans donanması Mısır sahillerini vurmu ve Dimyat kalesini de ele geçirmi lerdir. Bu durum slam hakimiyetinden sonra Bizans'ın Mısır'a ciddi anlamdaki ilk geri alma hareketidir. Ostrogorsky'nin deyişiyle de “Arap fetihlerinin ba lamasından beri Bizans'ın ilk defa dü man sularına bu derece sokulmaya cesaret gösterdi i¹⁷⁷” bir dönemdir. Bundan sonra da giderek yükselen bir siyasi çizgi ile Bizans'ın gücünün doru una ula tı ı II. Basileios Dönemi (976 – 1025) gelecektir.

Emevîlerden sonra, Abbâsîler de Bizans üzerine seferler ve akınlar yaptılar. Her yıl, kı lık (itaiyye) ve yazlık (sayfiyye) gazalar yaptılar. Ba arısızlıkla sonuçlanan stanbul muhasaraları da gerçekle tirdiler. 811'de Anadolu'ya seferler düzenleyerek bir çok ehri geçici olarak almaya muvaffak oldular. Ancak seferler genel itibariyle Bizans ile hudut Toroslar ve Fırat hattıydı. Ancak X. Yüzyılın ikinci yarısı ile beraber Bizans'ın Abbâsîler kar ısında üstünlü ü ele geçirmeye ba ladı ını görüyoruz. “Asker – mparator” denilen Nikephoros Phokas devrinde Bizans'ın 961'de Girit, 962'de Mara ve Halep, 965'te Kıbrıs ve 968'de Antakya gibi üç asırdan fazla bir süre Müslüman hakimiyetinde kalmı ve neredeyse ebediyen kaybedilmi gibi gözüken do u merkezlerini, buna patriklik merkezi Antakya da dahil, Bizans sınırları içine kattı ını görüyoruz. Tarihi hatıralar ve dini gelenekler bakımından zengin olan ve bir zamanlar Bizans'ın olan bu ehirlere yeniden Bizans'ın kontrolüne geçmi ti.¹⁷⁸ Bizans'a en parlak dönemini ya atan II. Basileios ise 15 Aralık 1025'te öldü ünde arkasında, Armenia sıradan larından Adriyatik denizine ve Fırat'tan Tuna'ya kadar uzanan bir imparatorluk bırakmı tı.¹⁷⁹ Ancak onun ölümü Bizans tarihinde bir dönüm noktası

¹⁷⁵ Avcı, slâm – Bizans li kileri, s. 69 – 70.

¹⁷⁶ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 197.

¹⁷⁷ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 207.

¹⁷⁸ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 207.

¹⁷⁹ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 292.

olu turmaktaydı. II. Basileios'tan sonra imparatorluğun başına, önceki devirlerin erefiyle geçinen ve içeride ise çözülmeyi başlatan imparatorlar geçmişti. Büyük icraatlardan sonra Bizans artık yenilmez görünüyordu ve bundan sonra 1071'e kadar geçecek olan süreçte geçici bir barış dönemi vardı. Ancak bu devir, Bizans için kendini toplama devri değil, aksine içten çözülmeye başladığı bir devir oldu.¹⁸⁰

Bununla birlikte Abbâsîler'in durumu da Bizans'a karşı iyi değildi, hatta zor durumdaydılar. Sınırdaki yer alan iller zayıflamıştı. Orta Asya'da, İspanya'da fetihler yapan Müslüman Araplar, kendilerine en yakın bölgeyi, Anadolu'yu, tam manasıyla fethedememişlerdi. Hz. Ömer devrinde başlayan ve Emevîler döneminde parlayan İslam'ın Bizans'a karşı olan galibiyetleri Abbâsîler döneminde durmuş, hatta gerilemişti. Zira bir çok kez bu dönemde Bizans lehine elden çıkmıştı. Bununla birlikte Bizans'la süren bu uzun mücadeleler dönemi, Hıristiyan Anadolu halkının Selçuklulardan önce Müslümanları tanımasına vesile oldu.

5. Selçuklulardan Önce Anadolu'da Türkler

Türklerin Anadolu'ya XI. Yüzyıldan önceki dönemlerde de geldiği bilinmektedir. Miladi IV. Yüzyılın sonlarına doğru Asya Hunları'nın devamı niteliğindeki Batı Hunları (Avrupa Hunları) Kursık ve Basık adındaki iki komutanın emrinde Erzurum, Karasu ve Fırat havzalarından Malatya'ya ulaşmış ve Çukurova'yı ele geçirmişlerdi. Daha sonra Doğu Anadolu ve Kafkas dağlarını aşarak Karadeniz'in kuzeyinden yurtlarına dönmüşlerdi.¹⁸¹ Bunun dışında Sabar (Sibir) Türklerinin de 515 yılında Tis ve Don nehirleri yakınlarında devlet kurduktan sonra Anadolu'daki Bizans memleketlerini alması söz konusudur. Sabarlar, Kafkasların güney bölgelerine kadar olan yerlerde Bizans'la mücadelelere giriştiler. Daha sonra, ilerlemelerine devam ederek Kayseri, Konya ve Ankara bölgelerine, şehir ve yörelerine iddetli akınlar yaptılar, Bizans'a zarar vererek tekrar yurtlarına geri dönmüşlerdir.¹⁸² Ancak bunlar, doğrudan Anadolu'nun fethine yönelik olmayan, sadece ganimet elde etmek için veya dümanları yıpratmak için yapılan, diğer bir deyişle kalıcı olmayan fetih hareketleridir.

¹⁸⁰ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 296.

¹⁸¹ Ali Sevim - Yağar Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, TTK, Ankara 1989, s. 28.

¹⁸² Sevim - Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, s. 28.

Bunlar, üzerinden çok zaman geçmi olması ve bu Türklerin Anadolu’da iz bırakacak kadar ya amayı tercih etmemi olması ile di erlerinden ayrılmaktadır denilebilir.

Türk - slam fetihlerinden önce de bir çok Anadolu ehrinde bazı Müslüman Türk cemaatleri kendini göstermi ti.. Ticaret yoluyla Anadolu’ya gelen Türkler oldu u gibi, Bizans ordusuna askeri hizmet için katılmı Türkler de vardı.¹⁸³ Selçuklu Türkleri Anadolu’ya geldiklerinde, burada Bizans’ın Balkanlardan getirerek hudut muhafızı olarak bölgeye yerle tirdi i Hıristiyan O uz ve Peçeneklere rastlamı lardır.¹⁸⁴ Fetihlerden önce Anadolu’ya gelen Türklerin Tarsus ve Malatya bölgelerine yerle tikleri görülmektedir.¹⁸⁵

Bir de, özellikle Abbâsîler devrinde slam ordularına katılan Türklerin Anadolu’nun belli bölgelerine yerle tirilmeleri vardır ki bu daha çok VIII. Yüzyılın sonundan itibaren Abbâsîlerin “sug r” yahut “avâsım” ( ) adıyla bilinen garnizon ehirlere sava çı özelliklerinden faydalanmak üzere Türkleri konu landırma politikası olarak da dile getirilebilir.¹⁸⁶

Kısa sayılabilecek bir süre içinde slam Devleti’nin sınırları oldukça geni lemi ve Bizans imparatorlu u ile olan sınır Toros Da larına kadar dayanmı tı. Bizans’la olan mücadeleler daha çok “Sug rü” - âmiye ve Sug r’ül Cezeriyye¹⁸⁷”

¹⁸³ “Asker bir millet olan Türklerin askerlik yapmak amacıyla Bizans tarafından istihdam edildi inde veya Bizans’ın hizmetine girdiklerinde üphe yoktur. Bu Türk birliklerine “Türkopol” denirdi.” e en, slâm Co rafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 11.

¹⁸⁴ “Selçuk fütuhatından sonra Anadolu’ya gelip yerle en bu kitleler arasında, Karluklar, Kalaçlar, Kıpçaklar, Ağaçeriler gibi muhtelif Türk zümrelerine mensup kitleler bulunmakla beraber en büyük ekseriyeti O uz Türkmenleri te kil ediyordu. Bunlar Anadolu’da, Bizans mparatorlu u’nun Rumeli’den getirip hudutlara yerle tirmi oldu u birtakım Hıristiyan veya putperest O uz ve Peçenek kitlelerine dahi tesadüf ettiler.” Fuad Köprülü, Osmanlı Devleti’nin Kurulu u, TTK, Ankara 1959, s. 41; Sevim – Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, s. 28 – 29.

¹⁸⁵ Akda , Türkiye’nin ktisadi ve çtimai Tarihi, C. I, s. 12.

¹⁸⁶ Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, D A, stanbul 1991, C. IV., s. 111-112; Avcı, slâm – Bizans li kileri, s. 92 -93.

¹⁸⁷ “Sug rü” - âmiye ve Sug r’ül Cezeriyye olmak üzere ikiye ayrılan bu saha Tarsus’tan ba layarak Adana, Masîsa (Misis) – Mara -Malatya hattını takip ederek do uya do ru Fırat’a kadar uzanıyordu. Birincinin merkezi Mara , ikincinin ise Malatya idi. slâm-Bizans mücadelesinde önemli rol oynayan bu ehirlere askerî yolların birle tikleri yerlerde yer alıyordu ve idarî bakımdan Suriye’deki Kınnesrîn ordugâhına ba lıydı.” Yıldız, “Avâsım”, D A, C. IV., s. 111-112.

denilen Tarsus, Adana, Mara ve Malatya hattı üzerinde cereyan ediyordu. Bizans imparatoru Heraclius bir önlem olarak, hudut bölgesinde bulunan ahalisini iç bölgelere çekmi ve Müslümanların ilerlemesinin önlemek amacıyla geni bir bölgeyi bo bırakmı tı. Ancak bu bo bölgelerin belli yerlerinde Bizans garnizonları olu turmu tu. Bunlar da slam ülkesine saldırıyor, ya ma yapıyor ve katliamlarda bulunuyordu. Bizans'ın bu akınlarını önlemek amacıyla da Müslümanlar “dı kısımlar, dı arazi” anlamında “zavâhi” (yahut davâhî = p) dedikleri bu bo arazilere küçük birlikler yerle tirmi lerdı.¹⁸⁸

Emevîler devrinde, Bizans'a kar ı yapılan düzenli ve sürekli gazalar sonucunda slam orduları bu bo araziye almaya, bölgede bulunan eski istihkâmları tamir etmek suretiyle içlerine askerî birlikler yerle tirmeye ba ladılar. Zira bölgede stratejik bakımdan çok önemli geçitleri bulunan Tarsus, Adana, Masisa (Misis), Mara ve Malatya ehirleri vardı. Abbâsiler devrinde bu hudut bölgeleri oldukça geli ti ve Bizans'a kar ı yapılan seferlerdeki asker sayıları arttı. mparatorlu un hemen her bölgesinden gazâ için gelen gönüllüler ve halifenin gönderdi i birliklerin sayısının artması bazı idarî güçlüklerle sebep olmu tu. Bu kadar geni bir sahanın bir ordugâhtan yönetilemeyece ini anlayan Harun Re id (786-809), hudut bölgesini 786-787 yılında “Avâsım” adıyla müstakil bir idarî bölge haline getirdi.¹⁸⁹ Hudut ehirlерinin tahkimi ile beraber bu ehirlere ba ta Horasan olmak üzere bir çok birlik yerle tirilmi tir. Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın, eserinde, “kaynaklarda belirtilen “Horosanlılar” deyimiyile yalnızca Farsların kastedilmedi ini ve bunların içinde önemli derece de Türk birliklerinin de bulundu unu¹⁹⁰” belirtmi olması, Anadolu'nun bu bölgelerine Selçuklu fetihlerinden önce de Türklerin yerle mi oldu unu destekler niteliktedir. Yıldız, eserinin bir bölümünde de Tarsus ve di er bazı hudut ehirlерinin tahkim ve imarı görevinin, “Türk asıllı oldu u kaynaklar tarafından açıkça belirtilen Ebû Süleym” isimli bir Türk'ten bahseder ki yakla ık yirmi be yıl bu bölgede kalan bu ismi “Sug r'un

---

¹⁸⁸ Hakkı Dursun Yıldız, slamiyet ve Türkler, Kamer Yay., stanbul 2000, s. 84 - 85; Yıldız, “Avasım”, D A, s. 111-112.

¹⁸⁹ Yıldız, slamiyet ve Türkler, s. 85; Yıldız, “Avasım”, D A, s. 111-112.

¹⁹⁰ Yıldız, slamiyet ve Türkler, s. 88.

yegâne hakimi” diye nitelendirmesi Selçuklulardan önce de Anadolu’da Türk izlerinin bulunduğunun diğer bir kanıtıdır.¹⁹¹

Abbâsi ordusunu oluşturan birliklere katılan Türklerin bir kısmı da Anadolu’ya gelmişti. Buna ek olarak Abbâsî ordusunun başında Türk kumandanlar bulunmaktaydı. Afşin, İshak, Mengüçür, Fergana’lı Ömer, Semerkand’lı Haris, Boğaç, Vasif gibi Türk komutanlar, Bizans’a karşı başarıları ile ün yapmışlardı. Abbâsî ordusunda Türklerin nüfuzu, Abbâsî halifesinin hassa ordusunu Türklerden oluşturmasından da anlaşılmaktadır. IX. Asrın ortasında ise Halife, tüm Arap birliklerini terhis etmiş ve İslam İmparatorluğu’nun ordusunu birinci derecede Türklerden meydana getirmiştir.¹⁹²

Abbâsîler özellikle sınır vilayetlere Horasan ve Maverâünnehr’den getirilen Türkleri, bilhassa savaşçı olmaları sebebiyle Türkleri yollardı. Türk birlikleri Tarsus, Misis, Aynzorba, Adana, Maraş, Hades (Göynük), Malatya, Amid (Diyarbakır), Meyyafarikayn (Silvan), Ahlat, Malazgirt, Kaalikala (Erzurum) gibi sınır şehirlerinde yerleşti. Harun Reşid ve oğulları döneminde, özellikle IX. Asrın başlarında bu Türk nüfus çok arttı.¹⁹³

Anlaşıldığı üzere, Selçuklu fetihlerinden önce de Anadolu’da az da olsa Türk nüfusuna rastlanmaktaydı. Ancak bunlar daha çok, özellikle askeri yönlerinden faydalanmak üzere Abbâsîler tarafından Anadolu’nun doğu bölgelerine, başka bir deyişle Bizans ile sınır olan bölgelere yerleştirilmiş Türklerdir.

---

¹⁹¹ Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 87.

¹⁹² Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 102.

¹⁹³ Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 80 -109.

K NC BÖLÜM

SELÇUKLU HAK M YET ALTINDA GAYR- MÜSL MLER

1- İlk Türk Akınları ve Fetihler

XI. yüzyılın ikinci yarısı, Anadolu tarihinin, Türk Tarihinin, Bizans Tarihinin ve İslam Tarihinin kesiştiği ve tarihin dönüm noktalarından birini oluşturmuş bir zaman dilimidir denilebilir. Bu tarihten itibaren Anadolu’da Bizans hakimiyeti yavaş yavaş sona erecek ve Anadolu’nun Türklerin hakimiyetine girmesiyle birlikte burada İslamlaşma süreci de başlamış olacaktır. Anadolu’nun İslamlaşması Türk tarihinin olduğu kadar İslam tarihinin de en önemli hadiselerinden biridir. Anadolu’nun Türkler tarafından fethiyle başlayan bu süreç XIV. Yüzyılın ortalarına kadar devam edecek ve Anadolu’nun İslamlaşması tamamlanmış olacaktır.¹⁹⁴

Anadolu’nun fethi ve burada meydana gelen Türk yerleşmesi, XI. Yüzyılda Anadolu’da kurulmuş güçlü bir imparatorluk haline gelen Büyük Selçuklu İmparatorluğu’ndaki etnik ve demografik gelişmelerle ilgilidir. XI – XII. Yüzyıllarda Anadolu, Horasan ve Azerbaycan bölgeleri, çoğunluğu yeni Müslüman olmuş Türk nüfusu ile dolmaya başlamıştı. Büyük Selçuklu Devleti için, bu bölgede yerli halkın ihtiyaçlarını gidermek, onlara yaylak ve kırsal tahsis etmek ve onları düzenli ve intizamın bozulmaması açısından uygun bir takım hizmetlerde kullanma gereksinimi ve ihtiyacı doğmuştu. Başka bir deyişle, bu nüfus potansiyeli Büyük Selçuklu Devleti’nin toprak limitini zorluyordu. Bu da beraberinde, nüfusun uygun bir araziye aktarılması meselesini gündeme getirmişti. O tarihlerde, bu yer için en uygun bölge Anadolu olarak tespit edilmişti. Böylelikle Büyük Selçuklular Bizans’a karşı cihat ve gazâ görevlerini

---

¹⁹⁴ “Anadolu’nun İslamlaşması, XI. Yüzyılda fetihler ve ilk yerleşmelerle başlayan, bir bakıma XIV. Yüzyılın ortalarına kadar devam eden dinî, aynı zamanda siyasî, içtimaî, etnik ve kültürel bir vetîre olarak anlaşılmalıdır.” Ahmet Yaşar Ocak, “Anadolu”, *DA*, C. III, İstanbul 1991, s. 110; “... Bu yüzden de, 11. ve 12. yüzyıllar süresince Bizanslı Hıristiyan nüfusunun İslama dönüşünün yaygınlığını ve hızını fazla abartmamak gerekir. Anadolu’nun İslamlaşması ve Türkleşmesi, tamamlanması beş yüzyılı bulan uzun ve tedrici bir süreçti.” Nevra Necipoğlu, “Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu’da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)”, *Cogito*, Selçuklular, Yapı Kredi Yay., sayı 29, İstanbul 2001, s. 84-85.

de yerine getirmi olacaktı.¹⁹⁵ Türkler daha 1071 Malazgirt Sava ından önce, Do u ve Güneydo u Anadolu'da “din u runda muharebe eden gaziler” olarak görüldüler. Bizans'ın çe itli sebeplerle zayıf olan bu do u eyaletleri Türk akınlarına fazla mukavemet edememekle beraber yine de direnç göstermeye çalı yorlardı. te bu devirden itibaren artan Türk göçleri XIV.yüzyıla kadar devam etmi ti. Büyük ço unlu unu Müslüman O uzlar'ın (Türkmenler) te kil etti i, fakat aralarında Kıpçaklar, Karluklar, Halaçlar ve hatta Uygurların da bulundu u Türkler, ba ta Mâverâünnehir olmak üzere Hârizm, Horosan, Azerbaycan ve Arrân bölgelerinden Anadolu'ya akıyorlardı.¹⁹⁶

Selçuklular, Anadolu'ya, ilk önceleri Ça rı Bey ve brahim Yinal gibi büyük komutanların idaresinde akınlar ve seferler düzenliyorlardı.¹⁹⁷ Ça rı Bey komutasındaki 3000 ki ilik süvari birli i ile Ermeni ordularını da ıtmı ve bölgeden pek çok ganimet elde etmi ti. Bu durum Câmîu'd-Düvel'de öyle anlatılmaktadır: “440 (1048/1049) yılında Tu rul Bey'in karde i brahim Yinal, O uzlardan büyük bir toplulukla Anadolu ehirlere gitti. Bunlar önce Malazgird, Erzenü'r-Rum (Erzurum) ve Kalikala'ya (eski Erzurum) vardılar. Sonra Trabzon'a kadar ilerlediler ve bütün bu bölgede gaza yaptılar. Rum ve Abhâz'lardan (Afhâz) olu an ve sayıları 50 bine varan büyük bir ordu onları kar ıladı ve iddetle sava tılar. Müslümanlar (Selçuklular), zafer kazandılar. Rumlar'dan çok sayıda insanı öldürdüler ve patriklerinden bir grubu esir aldılar. Abhâz hükümdarı Karit (Laparit) de esirler arasında idi. Müslümanlar (Selçuklular), Anadolu ehirlere öyle daldılar ki, onlarla stanbul (Konstantınıyye) arasında onbe günlük bir mesafe kaldı. Bu ehirlerde ya ma yaptılar ve yüz binden

---

¹⁹⁵ “O uz akınlarının Anadolu'ya yönelmesinin ardında yeni bir yurt ve sürülerine otlat bulmak fikri yatmaktadır. Bunun yanında gaza, ke if yapma ve ganimet elde etme dü üncesi de söz konusudur.” Hamit Pehlivanlı, “Selçuklular ve Selçuklu Müesseseleri (1000–1300)”, Selçuklulardan Bugüne El Kitabı, Ed. Ahmet Nezihi Turan, Grafiker Yay., Ankara 2004, s. 15.

¹⁹⁶ Ahmet Ya ar Ocak, “Anadolu”, D A, C. III, s. 110-111; “Anadolu'ya ilk Türk akınları Türkmenler'in burayı kendilerine yurt yapmak istemeleri neticesi ba lamı tı. Selçuklu Devleti kurulduktan sonra sultanların kendi devletleri içindeki Müslüman halk ve ülkeleri istila ve asayi sizlikten korumak maksadı ile ke if Türkmen göçünü Anadolu'ya sevk etmeleri de bu gazaların di er bir sebebiydi.” Erdo an Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, TTK, Ankara 2000, s. 49; Ayrıca bkz. Ali Sevim – Erdo an Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK, Ankara 1995, s. 30 – 31.

¹⁹⁷ Sevim – Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, s. 31-34.

fazla insanı esir aldılar. Hayvanlar, para ve silah gibi diğer ganimetler ise sayılamayacak kadar çoktu. Hatta bu ganimetlerin on bin arabaya yükletildiği rivayet edilmektedir. Ganimetler arasında on dokuz bin adet zırh vardı. Müslümanlar, sâlimen ve ganimetlerle döndüler.¹⁹⁸”

Beş yıl süren bu Anadolu seferinden sonra Çarlı Bey, kardeşi Tuğrul Bey’e “Ermenistan’a girebileceklerini, orada kendilerine mukavemet edecek bir kuvvetin bulunmadığını¹⁹⁹” haberini veriyordu. Tuğrul Bey’in kardeşi İbrahim Yinal da 1048 – 1049 yıllarında Malazgirt, Erzurum ve Trabzon bölgelerine sefer düzenlemiştir. Rum ve Abhazlar’dan oluşan 50.000 kişilik Bizans ordusunu yenmiştir. Alparslan da Malazgirt zaferinden önce Anadolu içlerine seferler düzenlemiştir.²⁰⁰ Bizans’ın doğu eyaletlerinin içinde bulunduğu durumdan faydalanan Türk birlikleri, düzenledikleri bu seferlerle hem ganimet ve esir elde ediyorlar hem de Anadolu’yu tanıma açısından bir nevi keşif düzenlemiştir oluyorlardı. Bununla birlikte, bu tarihlerden önce de Türklerden Anadolu’ya gelenler olmuş ve esasen Anadolu’ya Türk göçleri muhtelif safhalarda gerçekleşmiştir. Daha Selçuklu İmparatorluğu’nun kurulmasından önce, bir takım Oğuz aşiretleri, Horasan – İran yoluyla, Azerbaycan ve Erivan’a gelerek, Bizans hududuna yerleşmiştir. Mahmud Gaznevî’nin Meverü’l-nehir’den Horasan’a naklettiği Oğuzlardan da bunlara katılanlar olmuş ve böylece Türkmenlerin Anadolu içlerine akınları başlamıştır. 1071’den önce özellikle Karadeniz’in kuzeyinden Balkanlara inen ve Hıristiyanlığı kabul etmiş bulunan Türklerden (Peçenek Türkleri) zaman zaman

---

¹⁹⁸ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu’l-Düvel, Selçuklular Tarihi, Yayımlayan, Ali Öngül, Akademi Kitapevi, İstanbul 2000, C. I, s. 16,

¹⁹⁹ “Çarlı Bey, Arslan Cazib’in aldığı emir üzerine kendisini iddetle takibinden mahirane bir şekilde sıyrılmayı başardı; o, geldiği güzergah olan Azerbaycan ve Horasan üzerinden Maverü’l-nehir’e dönüp, devlet kurma yolunda mücadeleler yapmakta olan kardeşi Tuğrul Bey’e ulaştırarak (1021) yaptığı keşif seferi hakkında ona geniş bilgi verdi ve “Biz, buradaki güçlü devletlerle yani Karahanlı ve Gazneli Devletleri ile mücadele edemeyiz, ancak Horasan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu’ya gidip oralarda hükümran olabiliriz, zira oralarda bize karşı koyabilecek hiçbir kuvvete rastlamadım diyerek onu batı yönüne harekete teşvik etti.” Sevim – Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, s. 33.

²⁰⁰ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler, s. 82 – 87; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti, Ötüken Yay., İstanbul 2003, s. 167 – 171; Ayrıca bkz. İbrahim Kafesoğlu, “Alparslan”, DA, C. II, İstanbul 1989, s. 527- 528; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. III, Alparslan ve Zamanı, İstanbul 1972.

Anadolu'ya yerle tirilenler olmu tu. Hatta Malazgirt sava ında, Selçuklular adına galibiyetin kazanılmasında, Bizans ordusunda bulunan bu Hıristiyan Türklerin Müslüman ırkda larına kar ı sava mayarak, onların tarafına geçmelerinin rolü oldu u da bilinmektedir.²⁰¹

İk büyük akınlardan biri de, brahim Yinal komutasında büyük bir askeri birli in Erzurum'a geli iyle ba lar. Bundan sonra bu birlik oradan Trabzon'un iç kesimlerine kadar uzanan bölgeleri ve kuzeyde berya'yı, güneyde Murat Suyu vadisine kadar uzanan sahalardan ganimet elde etti. Bizans'la yapılan sava ta (10 Eylül 1049) berya prensi Liparit esir alındı.²⁰² Bu dönemler İlk Türk akınlınının ba langıç dönemi olarak kabul görmektedir.²⁰³

---

²⁰¹ “Bu müellif (* bnü'l –Cevzi) aynı zamanda Bizans ordusunda O uzların bulundu unu ve bunların 15 bin ki i oldu unu söyler ki, bu ifade Sıbt'da (* bnü'l –Cevzi'nin torunu, Malazgirt Sava ı hakkında en tafsilatlı ve en de erli bilgileri veren bir tarihçi) görülmez. Daha önce ifade edildi i gibi, slam müverrihlerinden bir kısmı Bizans ordusunda O uzlar'ın (onlarda el-Guzz) bulundu unu yazarlar ise de onların veya onlardan bir bölü ün Selçuklu ordusuna katıldıklarından bahsetmezler. Bizans müverrihi Attalates, skit adıyla zikretti i O uz ve Peçenekler'in ekilce Selçuklulara benzedi ini kaydetmektedir ki, bu sözler her iki Türk toplulu unun Orta Asya'dan getirdikleri millî kıyafetlerini muhafaza ettiklerini göstermektedir. Adı geçen Bizans müverrihi O uz ve Peçenekler'den bir kısmının, ba ları Tamı ile birlikte sava tan önce Türk ordusuna geçti ini yazar.” Faruk Sümer – Ali Sevim, slam Kaynaklarına Göre Malazgirt Sava ı, TTK, Ankara 1971, Giri Bölümü, s. XII; Ünver Günay – Harun Güngör, Türklerin Dini Tarihi, Ra bet Yay., stanbul 2003, s. 377; Osman Turan, Selçuklular Tarihi..., s. 183; brahim Kafeso lu, Selçuklu Tarihi, Devlet Kitapları, stanbul 1972, s. 45 -61; “Kumanlar, kendilerinin de Türk olduklarını ve ücretlerini tam olarak almadıklarını hatırlamı lar ve bir gece önce tamamıyla dü man tarafına geçmi lerdı.” Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, Çev: Fikret I ıltan, TTK, Ankara 1998, C. I, s. 49.

²⁰² Münecçimba ı, Câmîu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, s. 16; Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 49.

²⁰³ Claude Cahen, Türklerin Anadolu'ya İlk Giri i, Çev: Ya ar Yücel – Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1992, s. 10; “Ermeni arazisine Türk akınları, daha evvel II.Basileios devrinde, Selçuklular henüz Gaznelilerin hakimiyeti altında bulunurlarken vuku bulmu tu. II. Besileios Ermenistan'ın parça parça Bizans'a ilhakını, esasında devletini Türklere kar ı korumak için kendisine siyaset edinmi ti. ran'ın Selçuklular tarafından fethinden sonra bu akınlar gittikçe sıklı tı.. Bizzat Tu rulbey bu akınlara sadece bir kere, 1054 yılında, Van gölü civarındaki araziye tahrip etmek suretiyle i tirak etmi , fakat Malazgirt kalesini almaya muvaffak olamamı tı. Akıncı ordularına genellikle onun ye enleri Hasan ve brahim Yinal kumanda ediyorlardı. Bunlar 1047 yılında Erzurum önünde Bizanslılar tarafından yenilmi olup

Sencer Divitçio lu, “O uz’dan Selçuklu’ya” adlı eserinde Selçukluların, Tu rul Bey’in ordusu, brahim Ynal ve Kutalmı ’ın birlikleri ve Türkmen boylarından türeyen birliklerin Anadolu’ya geli leri olmak üzere üç farklı öbekten meydana geldi ini bildirmi tir.²⁰⁴ Bar Hebraeus’tan aktardı ı u sözler de bu akınların ne derece disiplinli bir ekilde yapıldı ının ayrı bir göstergesidir: “Tu rul Bey’in askerleri küme küme gelirler ve ona saygı gösterirlerdi. Her küme iki yüz askerden olu urdu. Bunlar belli mesafede atlarından iner ve yeri öperek dimdik ayakta dururlardı. Bunun üzerine yanındaki adamlardan biri selamın kabul edildi ini anlatan bir i aret verir, bunlar yeri tekrar öper ve atlarına binip giderlerdi. Yerlerine yenileri gelirdi. Hiç kimse ona yakla amaz ve onunla konu amazdı.²⁰⁵”

Anadolu’nun Türkler tarafından ciddi bir ekilde ele geçirilmesi ise 1073 yılında ba lamı tı.²⁰⁶ Türkler Anadolu’ya ilk defa olarak Selçuklular zamanında derli toplu olarak yerle tiler. Etnik itibariyle bu Türklerin büyük kısmı O uzlar olmu tur.²⁰⁷

Selçuklularla gayr-i müslimlerin ilk defa yüz yüze gelmeleri ve Selçukluların gayr-i müslimler kar ısında galip gelmesi Ermeni tarihçi Mateos’un eserinde u ekilde anlatılmaktadır: “467. yılın (17 Mart 1018 - 16 Mart 1019) ba langıcında, mukaddes Haça tapınan bütün Hıristiyan halk, Allah’ın hiddetine maruz

---

bunu izleyen yıllarda bütün güçlerini imparatorlu un Gürcü müttefiklerine taarruza inhisar ettirme lerdı. 1052 yılında bunlar Kars’ı tahrip ettiler. 1056 ve 1057 yıllarında tekrar Ermenistan’a girdiler. 1057 yılında Malatya ya ma edildi ve yakıldı. 1059’da Türk birlikleri ilk defa olarak imparatorluk arazisinin kalbine, Sivas’a kadar ilerlediler.” Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, C. I, s. 47.

²⁰⁴ Sencer Divitçio lu, O uz’dan Selçuklu’ya, YKY, stanbul 2000, s. 117.

²⁰⁵ Divitçio lu, O uz’dan Selçuklu’ya, s. 117 – 118.

²⁰⁶ Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, C. I, s. 53; “Malazgirt’teki kar ıla ma Alparslan’ın iste iyle olmamı tı; hatta sultanın sava tan önce kefenini sırtına geçirdi i söylenir. Bizanslıların bu muhaberede yenilmesi ve bunun ardından imparatorlukta iç sava ın ba laması, Anadolu’ya yeni Türk boylarının ve akıncı gruplarının girmesinin önündeki tüm engelleri yok etmi oldu. Alparslan Malazgirt’in ardından sınırda küçük miktarda toprak kazansa da, Anadolu’yu i gal etmekle ilgilenmedi. Selçukluların rakip bir kolu Konya’da bir sultanlık kurarlarken, bir gazi hanedanı olan Dani mentliler yüz yılı a kın bir süre Orta ve Do u Anadolu’ya egemen oldular. Anadolu’nun Türkle mesi ve buna paralel olarak Helenizmin çökü ü, ortaça daki en önemli demografik ve kültürel de i imlerden biriydi.” Robert Irwin, “ slamı Dünya Sisteminin Do u u”, slam Ülkeleri Tarihi, Ed. Francis Robinson, Kitap Yayınevi, stanbul 2005, s. 81 – 82.

²⁰⁷ Togan, Umumî Türk Tarihine Giri , s. 195.

kaldı. Öldürücü nefesli ejder, kasıp kavuran ateşle beraber ortaya çıktı ve Ekanimi Selâse'ye (Hıristiyanlıktaki teslis inancı kasteden üçlü ikona) tapınanları vurdu. Resul ve Peygamber kitaplarının temelleri sarsıldı. Çünkü kanatlı yılanlar, bütün Hıristiyan memleketlerini ateşe vermek üzere geldiler. Kana susamı yırtıcı hayvanların ilk zuhuru böyle oldu. Bu zamanda, Türk tesmiye edilen barbar millet toplanıp Ermenistan'ın Vaspuragan eyaletine geldi ve Hıristiyanları merhametsizce kılıçtan geçirdi.²⁰⁸

“498 (9 Mart 1049 – 8 Mart 1050) tarihinde Ermenistan krallığını hilekarlıkla Bagratuni hanedanının elinden gasp eden imparator Monomah'ın hakimiyeti zamanında ve Bedros'un Ermeni katolikosluğu günlerinde, Allah'ın gazabının bir alameti olan felaket, Sultan Tuğrul'un emriyle İran'dan üzerimize gelmeye başladı. Apreem (Brahim) ve Kutalmış (Kutalmış) adlı iki kumandan, Sultanın divanından çıkıp, muazzam bir ordunun başında oldukları halde Ermenistan'a karşı yürüdüler. Onlar bütün Ermenistan'ın, Romalılar yüzünden başsız ve müdafaasız kalmış olduğunu biliyordu. Çünkü Romalılar, cesur ve kuvvetli adamları artan uzaklaştırmışlardı ve Ermenistan'ın ve bütün İrân'ın müdafaası yalnız hadıma ası olan kumandanların elinde kalmış bulunuyordu ve Ermenistan'da kılıç ve esaretle zapt olunan ilk şehir Arzdın oldu.²⁰⁹”

Ali Sevim, Antakya kuşatması sırasında iç kalede bulunan ve olaylara bizzat tanık olan Rahip Mihail'in izlenimlerini şöyle anlatıyor: “Türk askerlerinin baskısı sebebiyle iç kaleyi savunan askerlerimiz teslim olmak zorunda kaldılar. Hepimiz tutsak alındık ve öldürülme korkusuyla tır tır titriyorduk. Fakat Süleyman ah, bütün Hıristiyanları serbest bıraktığını ilan ettirince, sevincimizden adeta uçuyorduk.²¹⁰” Aynı konuyla ilgili olarak Aksarâyî de eserinde bunları söylemektedir: “Süleyman ah şehri fethettikten sonra Antakya halkının gönlünü aldı, onlara ant içtirdi ve bu fetihle şehrin slâm beldesi olduğunu, cizye alınmayacağını söyledi.²¹¹”

Süleyman ah'ın Antakya'yı fethinde göstermiş olduğu bu müsamahalı ve hoşgörülü tutum, Hıristiyanların Türklere karşı olan bakış açısını değiştirmeye başlıyordu. Anadolu'ya yapılan ilk akınlar sırasında bazı iddet hareketleri oldu.

²⁰⁸ Mateos, Vekayi-nâme, s. 48

²⁰⁹ Mateos, Vekayi-nâme, s. 85 - 87.

²¹⁰ Ali Sevim, *Anadolu Fatihisi Kutalmış'ın Süleyman ah*, Ankara 1990, s. 32

²¹¹ Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbâr ve Müsayeretü'l-Ahyâr*, s. 14.

Askeri zaruretler dolayısıyla da Bizans'ın hareket üssü olan yollar üzerinde bulunan bazı ehirlere tahrip edilmiştir. Süleyman Şah'ın, giriyecek yeni fetih hareketlerini daha da düzenli hale getirmesinden ve Anadolu'da devlet nizamı ve otoritesi kurulduktan sonra tahrip hareketleri durmuş, aksine harap olmuş ehirlere imar ve iskanına çalışılmıştır. Süleyman Şah'ın devletini kurup başarılı fetihleri sonucunda, özellikle 1080 yılında, Azerbaycan'dan kalabalık Türk kitleleri Anadolu'ya akmaya başlamıştır. Böylece Anadolu'da, Türk nüfusu süratle ve gittikçe çoalmakta idi. Öte yandan bitip tükenmeyen iç buhranların yarattığı huzursuzluklar sebebiyle Ermeniler, Süryaniler ve diğer gayr-i müslimler Süleyman Şah'ın yönetimini benimsediler. Ayrıca büyük arazi sahiplerinin hizmetinde çalışan tutsak muamelesi gören köylüler, uygulanan miri toprak rejimi sayesinde, Selçuklu yönetiminde hürriyetlerini elde ettikleri gibi toprak sahibi oldular.²¹² Stila dolayısıyla ehirlere ve köylere kaçan halk, tekrar eski yerlerine dönüp din ve ayinlerini muhafaza ederek Türklerle bir arada yaşamaya başlamıştır. Anadolu Sultan Melik Şah zamanında fethedilmesine rağmen Ermeni, Gürcü ve Süryanî tarihçilerinin onu övmesi de gayr-i müslim halkın Türklere ve onların yöneticilerine karşı olumlu tutum izlemiş olduğunu bir göstergesidir.²¹³

²¹² Sevim – Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, s. 101.

²¹³ Bu tip sözler o kadar çoktur ki, Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi adlı eserinde “Gayri Müslimlerin Ükran Hisleri” adı altına gayr-i müslimlerin Türk yöneticilerini övdüğü sözlerden bahseden ayrı bir makale yazma ihtiyacı hissetmiştir. Bkz. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, Boaziçi Yay., İstanbul 2000, s. 138 – 144 ; “O, iyi, merhametli ve Hıristiyanlara karşı tatlılıkla hareket eden bir zat oldu... Aynı yılda İranlıların cihangir sultanı Melik Şah, Askanaz milletinden müteakkil büyük bir orduyla beraber Roma memleketini zaptetmek üzere garba doğru yürüdü. Sultanın yüreği, Hıristiyanlara karşı efkatle dolu idi. O geçtiği memleketlerin halkına bir baba gözü ile bakıyordu. O, böylelikle hiçbir muhabere yapmadan bir çok eyalet ve ehirlere hakim oldu... Aynı yılda herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsniyet sahibi bir zat olan büyük sultan Melik Şah öldü.” Mateos, Vekayi-nâme, s. 146, 171, 178; “Müslümanlara olduğu kadar, diğer dinlere mensup tâbilerin hukukuna riayeti sebebiyle, İslam müellifleri gibi, yabancı kaynaklar da onun yüksek ahsiyet ve himâyekârlığını belirtmekte mütefiktirler.” İbrahim Kafesoğlu, “Melik Şah”, A, İstanbul 1970, C. VII., s. 673; “Sultan Melik Şah Hıristiyanlara ve Musevilere karşı çok iyi davranmıştı. Nitekim Ani Ermeni başpiskoposu Barseg bir heyetle şikâyet ve durumlarını anlatmak maksadıyla İsfahan'a sultanın huzuruna gitti. Melik Şah bu Ermeni heyetini çok iyi karşıladı, “Bütün kilise, manastır ve rahiplerin vergisiz tutulmalarını” hakkında bir ferman verdi.” Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 84; Aynı olay için bkz. Sevim – Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, s.

2. Türk Fethini Kolayla tıran Sebepler

Türklerin kazandı ı 1071 Malazgirt Sava ı'ndan önce Anadolu'nun do u sınırları Müslümanlarla Bizans arasında zaman zaman el de i tiren bölgeler olmu tur. Özellikle Tarsus – Malatya do rultusunda çizilecek bir hattın Kuzey ve Güney'i büyük ölçüde devamlı bir mücadele sahasıydı. Müslüman Araplar ile Hıristiyan Bizans arasında sürekli el de i tiren bu bölge aynı zamanda her an bir sava ın patlak verebilece i bir bölgeydi. Durumun böyle olması, bölge nüfusunun azalmasına sebep oldu u gibi bölgeyi her yönden olumsuz yönde etkiliyordu. Anadolu'nun Bizans tarafında kalan bölge halkı, Bizans'ın da kendi iç mücadeleleri yüzünden ve merkezi otoritenin zayıflamasıyla hakim olan feodal toprak düzeninin sonucu olarak fakirle mi ti.²¹⁴

Bizans mparatoru II. Basileios'un 1025 yılında ölümüyle mparatorluk, iktisadi ve içtimai yapısında meydana gelen de i meler neticesinde feodal derebeylerin güdümüne girmi tir. Köylü ve askerlerin elinde bulunan arazileri aristokrat sınıf ele geçirmeye ba lamı tı. Bu durumu önleyici kanunların hiçe sayılması sonucu büyük toprak sahipleri ço aldı. Zenginle en büyük arazi sahipleri hem köylüyü baskı altında tutarak hakimiyet alanlarını geni letmek istiyor hem de devlete vergi vermekten kaçınıyordu.²¹⁵

Anadolu'daki Selçuklu istila hareketlerinin ba lamasından itibaren Bizans'ta iç karı ıklıklar ve buhranlar sürüp gitmekte idi. Özellikle imparator Constantin X. Dukas'ın bu sıralarda ölümünden (1067) sonra vasiyeti gere ince karşı Evdokia, üç o lu adına Bizans tahtına geçmi ti. Bununla birlikte Bizans saraylarındaki çe itli grupların devlet yönetimine geli igüzel karı maları sonucunda, imparatorluk içindeki eyaletler ihmale u ramı , özellikle ordu, kendi kaderi ile ba ba a bırakılmı tı.

86; İlk Selçuklu hükümdarlarının, Tu rul Bey, Alp Arslan ve Melik ah'ın ahsi meziyetleri evvelden beri layıkıyla takdir edilmi tir. Türkler'den umumiyetle pek iyi bahsetmeyen A. Müller bile, bu hükümdarların ve bilhassa son ikisinin haklarını inkar etmez." Vassiliy Viladimiroviç Barthold, Mo ol stilasına Kadar Türkistan, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, 1990, s. 326.

²¹⁴ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 25; Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 79-81; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk- slam Medeniyeti, s. 145.

²¹⁵ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi,, s. 25; Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 296 – 297.

Anadolu’da bakımsız ve dağınık halde bulunan Bizans kuvvetleri, çou zaman yiyecek ve giyecek bulma amacıyla, kent ve ilçeleri yağmalamaktaydılar.²¹⁶

Bizans’ın savunma düzeninde önemli bir yeri olan asker-köylülerin vergi mükellefi durumuna getirilmesi ve düzenli vergi ödeyenin de askerlik hizmetinden muaf tutulması Bizans ordusunun zayıflamasına yol açmıştır. Büyük toprak sahiplerinin, giderek sınır bölgeleri halklarının topraklarını ele geçirmesiyle küçük köylü-askerin toprağı kalmaması, onlar da ülkenin savunmasına karşı ilgi duymaz olmuşturlardır. Hatta bunların bir kısmı Bizans’ın rakiplerinin safında yer almışlardır.²¹⁷ Bu dönemde Bizans’ın sınır bölgesindeki güçlerini büyük toprak sahiplerinin derledikleri özel kuvvetler oluşturuyordu. Bizans hükümetinin bu durumdan endişe duyduğunu, ülkeye tamamen yabancı olan paralı askerlerle bir ordu meydana getirme hareketinden anlamaktadır. Böylece orduda asker sayısı azalmış, bunların yerini farklı milletlerden temin edilen ücretli askerler almıştır.²¹⁸ Bu durum Bizans’ta çok ciddi bir savunma zaafına yol açmıştır.²¹⁹ te bütün bu sebeplerle imparatorluğun öteki

²¹⁶ Sevim – Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, s. 54; Sevim – Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 54 – 55.

²¹⁷ “Filhakika Selçukluların devlet nizâmı kurdukları devirde de il istilâ zamanlarında bile Süryanî ve Ermenilerin, daha sonra da Rumların Bizans idaresine karşı Türklere yardım ettiklerine, hususiyile Bizans imparatorluğunu müdafaa etmediklerine ve muhabere meydanlarını, toplu olarak terk ettiklerine dair Hıristiyan kaynaklarında çok zengin malzeme mevcuttur. Gerçekten ilk slam fetihlerinde Bizans imparatorluğunun takip ettiği Ortodoks ve Rumla tırma siyaseti ve imparator Heraklius’un bütün akideleri Monotelisme adı ile yeni bir mezhep içerisinde birleştirme teebbüsü bütün yakın-ark Hıristiyanlarının Müslüman ordularına bir nevi kurtarıcı olarak karlılamalarına, Mısır ve Suriye’nin kolayca istilasına imkan verdi.” Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, s. 134 – 135.

²¹⁸ “Bizans kaynakları, Bizanslılar tarafından kullanılan Türklerin çouunlukla paralı asker, seyrek olarak da esir olduğunu ileri sürüyor. Bizans ordusunda Türk paralı askerlerin yaygın biçimde kullanılması, Malazgirt Savağında yenildikten sonra İoannes Doukas’a karşı iç savaşta askerî yardım için Türklere başvurmuş olan imparator IV. Romanos Diogenes (1068 – 1071) tarafından 11. yüzyılın sonunda başlatılmış bir politika idi. Daha geniş bir bakı açıısından, Türk ve başka yabancı askerlerin kullanılması o dönemde Bizans askerî sisteminin genel parçalanmasının zorladığı bir eydi ve ondan sonra sürekli bir politika olarak kaldı.” Necipoğlu, “Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu’da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)”, Cogito, s. 81.

²¹⁹ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler, s. 163; Paralı askerlerle oluşturulmuş orduların, milli hislerden yoksun olması sebebiyle çok da başarılı olmadığının en güzel örneklerinden biri de ticaretle zenginleştirilmesi için ülke savunmasını paralı askerlere terk eden Lidyalılar olmuştur ki, bu da

eyaletlerinde oldu u gibi, Anadolu'da da Selçuklu istila hareketlerini önleyecek Bizans ordusu neredeyse yok gibiydi.²²⁰

Bizans açısından bir ba ka sıkıntı ise, stratejik oldu una inandı ı yerleri ve kaleleri ele geçirmesine ra men bunlar arasında yeterince güçlü bir savunma hattı olu turamamı olmasındadır. Constantinopolis dı ında da, derinlere ula abilecek bir saldırıyı önleyebilecek yedekleri de yoktu. Bu nedenle, gücü, öncelikle hızlı yer de i tirmesine dayanan ve iyi korunmu bölgelerin arasındaki yerlerden kendini hiç belli etmeden geçebilen bir dü man kar ısında Bizans savunmasız kalıyordu. Sava taktikleri yönünden de yenik dü üyorlardı, çünkü Bizans ordusunun indirmeye çalı tı ı ölümcül darbeler kar ısında durmadan yer de i tiren, pusu kuran, kaçıyormu gibi yapan ve kendilerini ok ya muruna tutan Türkler kar ısında etkili olamıyorlardı.²²¹

Vergi sisteminin çökü ü, savunma zaafı, Bizans'ın kötü yönetimi, sava ve isyanların birbirini takip etmesi Anadolu'nun yerli halkını yıpratmı tı. Halk bulundu u bölgeden ba ka bir bölgeye göç etme e ilimindeydi. Anadolu'nun yerli halkı Selçuklu fetihlerinde Türklere yardımcı olmak suretiyle fethin hızlanmasına imkan sa lamı lardır. Nitekim halk bu fetihleri kendilerine kar ı olmaktan çok Bizans için bir cezalandırma olarak görüyordu.²²²

Fetihleri kolayla tıran bir ba ka sebep de Bizans'ın dinî politikasıdır. Bizans içinde mevcut olan Hıristiyan kiliselerinin birbirleriyle devamlı sürtü me halinde oldu u bilinmektedir. Bizans, Ermenilerin, Yâkûbîlerin ve öteki kiliselere ba lı halkların ya adı ı bölgelerde sert tedbirlere ba vurarak, bu kiliselerin ileri gelenlerini de sıkı tırmı lardır. Do u'daki bu farklı Hıristiyan kiliselerini hazmedemeyen Bizans bu toplulukları Ortodoksla tırmak niyetiyle baskı politikası izliyordu. Anadolu'nun ço u Hıristiyan olan yerli halk üzerinde yo unla an Bizans'ın dini baskısı bölge halkının ho nutsuzlu u arttı ı gibi merkezi otoriteye kar ı so umalarına da neden

---

onların yıkılı larındaki en büyük sebeplerden biri olarak gösterilmektedir. Özçelik, *İlk Ça Tarih ve Uygarlı ı*, s. 113- 118.

²²⁰ Sevim – Yücel, *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, s. 54.

²²¹ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 81.

²²² Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 206 – 207.

olmu tu. Ba lılıklarının azalması bir yana, Bizans'a dü man olmu lardı.²²³ Bizans'ın bu dini politikası ile, konumuza da paralel olarak Fuad Köprülü'nün u sözleri bu gerçe i açıkça göstermektedir: “Ortodokslar'la Katolikler arasındaki dini münafetler, yalnız Haçlı Seferleri esnasında de il, ondan sonra da, ark Hıristiyanları'nın slam hakimiyetini Avrupalıların hakimiyetine tercih etmelerine sebep olmu tur; çünkü bu hakimiyet, Hıristiyanlık'ın her mezhebini, her cemaatini akidelerinde tamamıyla serbest bırakıyor, hatta bununla da kalmayarak, o cemaat mensuplarının birbirleriyle olan hukuki münasebetlerinin tanzimini de yine o cemaate terk ediyordu. slam fütuhatının Bizans topraklarında süratle inki afı sebeplerinden biri de, resmi Ortodoks kilisesinin iddetli takibatına u rayan bir takım Hıristiyan mezheplerine mensup cemaatlerin, kendilerini zulümden kurtaracak olan bu hakimiyeti iddetle arzu etmeleridir.²²⁴”

Tüm bu sebepler, bölge halkının Türklere yakınlı malarına sebep olmu tur. Hatta bölge halkı Türkleri tanıdıktan sonra, onlara birer kurtarıcı gözüyle bakmı tır denilebilir. Bu sayede Türklerin fetihleri kolayla tı ı gibi, fethettikleri bölgelere nüfuz etmeleri de çabukla ıyordu.

Selçuklu fetihlerinden sonra bölgenin gayr-i müslim halkı siyasi olarak Selçukluların hakimiyeti altına alınmı tır. Gayr-i müslim halk, ba ta bölgenin yeni sahiplerini, Müslüman Türkleri yani Selçukluları yadırgamı larsa da, daha sonraları a a ıda da ayrıntılı bir ekilde ele alınmaya çalı ılaca ı gibi bu durumu benimsemi ler, en azından bölgenin eski sahipleri Bizans'ın yönetimine tercih etmi ler, hatta ileride örneklerini verece imiz üzere bizzat kendi tarihçilerinin söyledikleri gibi Selçuklu yöneticilerinden memnun kalmı lardır.

---

²²³ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 206- 207; eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, 26. “Bizans ba kentinin himayesindeki Ortodoks mezhebi Do uda Monofizitler, ran ve Suriye'de Zerdü t ve Nasturiler Kobt, Gnostist ve daha pek çok mezhebe ba lı toplumlar ve tapınaklarının yarattı ı kutupla ma Do u Anadolu'da tehlikeli olaylara neden olmaktaydı. Roma'yı çökerten nedenlerden birisi nasıl ki Hıristiyanlık inancı olmu sa, Bizans'ı çökerten en önemli etkenlerden biri de Do u ve Güneydo u Anadolu'da din ve mezhep çatı malarına kar ı yönetiminin tarafsız ve tutarlı politikalar üretmekte ba arısız olmasıdır.” Yavi, Do u Anadolu ve Erzincan, s. 27; Bu dönemde bahsedilen, Bizans'ın içinde bulundu u olumsuz durumlar ve devlet sisteminin çözülü ü hakkında geni bilgi için bkz. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 296 – 324.

²²⁴ V.V. Barthold – Fuad Köprülü, slâm Medeniyeti Tarihi, D BY, Ankara 1940, s. 103.

3. Selçuklu Devleti'nde Gayr-i Müslimlerin Genel Durumları

Mısır'dan Çin sınırına, Kafkaslar'dan Yemen'e kadar dünyanın büyük bir kısmına hakim olan Selçuklular, bu geniş coğrafyada de i ik inançlardan insanları idare eden bir siyaset gütmü lerdir. Sünni Müslüman olan Selçuklular, bu inanç sisteminin her durumda savunucusu olmak ve rakiplerine karşı onun müdafii olmayı kendilerine bir görev bilmi lerdir.²²⁵ Bunun yanında dü man olmamakla birlikte, ülke topraklarında Selçukluların inancını paylaşmayan kesimler de mevcuttu. Bu kitleler daha çok “gayr-i müslim” veya “zımmî” olarak adlandırılan insanlardı. Bunların da Selçuklu ülkesinde bir takım hakları ve görevleri mevcuttu.²²⁶

Selçuklular, İslam dünyasının liderliğini ele aldıktan sonra, kendilerinden önce gelişen ve ekilenen yapılanmayı miras olarak aldılar. Hükmettikleri topraklarda teamül haline gelen uygulamalara Selçuklular da fazla müdahaleci olmadı. Çünkü ana hedefleri, İslam Dünyası için tehdit unsuru haline gelmiş olan Fâtımîler Devleti ve Hıristiyan dünyanın İslam topraklarına doğru uzanan kolu Bizanslılardı. Bu iki büyük ve her an Selçuklular adına tehlike teşkil edebilecek iki unsur varken, ülke içindeki gayr-i müslimler ile uyru manın bir anlamı olmadığını farkına varan Selçuklular tehlike teşkil etmeyen, üstelik vergilerini veren ve merkezi otoritenin yüksek hakimiyetini tanıyan bu insanlara hayat hakkı tanıyor ve onların inançlarına saygı gösteriyordu. “Cihan Hakimiyeti” davası ile yola çıkan Selçuklular gibi bir devletin, bahsedilen hususlarda toleranslı olması da tabii bir sonuçtu. Nitekim Selçuklu Sultanlarının uygulamaları bu dü ünüceyi teyit etmektedir.²²⁷

---

²²⁵ “Sünni İslam'ın gelişimi fikir potansiyeli, özellikle Büyük Selçuklular tarafından, bu devletin güçlü siyasi hakimiyeti paralelinde çok iyi kullanılmıştır. Büyük Selçuklular'ın Sünni İslam'a sağladıkları destek, yalnızca onların dönemiyle sınırlı kalmamış, İslam siyasi tarihine Büveyhîler'le ilk adımını atan Abbâsî İslâmî İhanlılar devrindeki kısa süreli parlamayı hariç tutulacak olursa, XVI. Yüzyıl başlarına kadar İslam'da kesinlikle bir daha hakimiyet mevkiine gelmesine engel olmuştur.” Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 39. “Nitekim Selçuklu fütûhatı ilerleyip yeni devletin kudreti bütün İslam'da hissedildiği ve korkuya kapılan Abbâsî Büveyhî'lerin Bağdat'da ve civarında baskıyı artırdıkları zaman bizzat halifenin Selçuklu Sultanını Bağdat'a davet etmesi de bunu gösterir. Böylece Abbâsîlik ve kolları ile mücadele, Selçuklu siyasetinin temel prensiplerinden biri olarak belirmiş oluyordu.” İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 2003, s. 377 – 378.

²²⁶ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 292.

²²⁷ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 292.

Anadolu'nun Selçuklulardan önceki hakimi Bizans, kendi mezhebi dındaki Hıristiyanlara hoşgözüyle bakmamı, onlara karşı daima baskıcı politikalar uygulamıdır. Bu yüzden de, Türkler Anadolu'ya gelmeden önce Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni ve Gürcü prenslikleri, Bizans'la ciddi manada anlaşmazlık içindeydiler. Tiflis, Kars ve Van çizgisinde uzanan bölgede feodal aileler halinde yaşayan Ermeni, Gürcü ve Abaza prenslikleri Bizans imparatoru II. Basileious döneminde bölgeden uzaklaştırılmıydı. Bizans'ın gerçekleştirdiği bu tehcir zorla yapıldığı için Ermeniler tarafından hoş karşılanmamıdır. Dr. Ahmet Ocak'ın, Prof. Dr. Refet Yinanç'ı referans göstererek Ermeni tarihçisi Matthieu'dan aktardığı sözler bunun en bariz örneğidir: “Kıtdarsız ve kadınlarmı i renç Rum milleti Ermenistan'ın en cesur evlatlarını yurtlarından koparıp dağıttılar²²⁸” Bizans'ın Ermeniler üzerindeki bu baskıcı tutumu, birbirlerine karşı hasmane davranımlar içine girmelerine sebep olmuştur. Türklerin Anadolu'yu fethi ile ilk muhatap oldukları Ermenilere karşı müsamahakar davranımları, diğer Hıristiyanlar gibi Ermenilerin de Türklere karşı meyletmesine sebep olmuştur. Bizans'ın toprak aristokrasisinde ezilen Rum köylüleri ile Rumla tırlmaya ve zorla Ortodoksla tırlmaya çalışılan Ermeniler Türklere kucak açmaya, yardım etmeye başladılar. Üstelik Selçuklular getirdikleri mîrî toprak sistemi ile ezilen köylülere toprak sadıkları gibi, onların dini inançlarına da karşılamıydı.²²⁹

Selçukluların bunlardan başka Ermenilere karşı gösterdiği oldu u hoşgörülü politikalar da vardır. Sultan Melikah'ın Kafkaslardaki askeri hareketlerinden sonra Erzurum ve Gürcistan bölgeleri 1086'da kesin olarak Selçuklu hakimiyetine bağlanmıdı. Bölgedeki askeri hareketler yüzünden bahsedilen yerler tahrip olmuş ve halka ağır vergiler yüklenmişti. Ani Ermeni başpiskoposu Barsbeğ, yanında bazı prensler ve din adamlarından oluşan bir heyetle birlikte vergileri azaltmak, Lateran Brachamios'un çabalarıyla sayıları dörde çıkarılan Ermeni Patrikliğinin durumunu arz etmek üzere Konstantinopol'e Sultan Melikah'a gitti. Sultan, huzuruna kabul ettiği Ermeni heyetine çok iyi davrandığı gibi, Ermeni Katolikosluğu'nun tek makamda temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanilerden vergi alınmamasını da kabul etti.

²²⁸ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 293.

²²⁹ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 294.

Bu hususta bir ferman hazırlatarak Barse 'e verdi. Heyeti, Selçuklu mülki ve askeri erkanının da içinde yer aldığı bir askeri birlik korumasında memleketine uurladı. Ayrıca Azerbaycan valisi Kutbeddin smail'e bir mektup yazarak ferman hükümlerinin uygulanması için talimat verdi. Böylece Sultan Melik ah, askeri seferler sırasında tahrip gören beldelerin yeniden imar edilmesi için bu insanlara kolaylık tanıdı oldu.²³⁰

Ermenilerden sonra Bizans tarafından zulme ve baskıya tabi tutulan bir ba ka gayr-i müslim grup da, Ermeniler gibi Monofizit inanca sahip olan Süryanîlerdir. Kadıköy konsilinin kararlarını tanımayan Süryanîler, bu sebepten dolayı Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerinde kıyıma u ramı lardır. Roma'nın kendi mezhebinden olmayan Hıristiyanlara baskısı yüzünden kaçan insanlar Antakya'ya gelerek, buranın kısa sürede güçlenip bir misyon merkezi haline gelmesini sa ladılar.²³¹ Bizans'ın gerileme dönemine girmesi ve Türklerin Suriye bölgelerindeki fetihleri, Süryanîleri de rahatlatmış ve Antakya merkezinin güçlenmesini sa lamı tır.²³² Süryanîler böylelikle zenginleşmişlerdir. Bu durumu hazmedemeyen Bizans türlü bahanelerle onlara baskı yapmaya ve zulmetmeye başlamışlardı. İ Süryanîlerin ncilini yakmaya dek götürmüşlerdir.²³³

Süryanîlerin alt kolu olan Yakubîler de Selçuklular döneminde müsamaha gören Hıristiyan mezheplerindendir. Süryanîlerin Bizans tarafından takibata u ramasından sonra Bizans tahtına Kraliçe Theodora geçince, kraliçenin dini müsamahasından istifade eden Yakub Bord'ono isminde Süryanî bir din adamı Antakya Süryanî Kilisesine yeniden hayatıyet kazandırınca, bu mezhep de kurucusundan dolayı "Yakûbîler" olarak tanınmıştı. Bunlara "Yakûbî – Süryanî" veya "Süryanî Kadim Kilisesi" de denir. Bu mezhep mensupları da, Antakya'nın fethinden sonra diğer Hıristiyanlar gibi Selçukluların hoş görüsünden yararlanmışlardır.²³⁴

Doğudaki Hıristiyan mezheplerin çoğu Roma ve Bizans'a karşı olan insanların mensup olduğu mezhepler olup, Roma ve Bizans güdümünde yapılan konsillerin kararlarına katılmayarak değişik bir düşünceyle Hıristiyanlığı yorumlayıp,

²³⁰ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 294 - 295.

²³¹ Çelik, Süryanî Kilisesi Tarihi, s. 34.

²³² Çelik, Süryanî Kilisesi Tarihi, s. 208.

²³³ Mateos, Vekayi-nâme, s. 98.

²³⁴ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 296.

kendi mezheplerini ekillendirmişlerdir. Ermeniler, Süryanîler ve Yakubîlerin başlı oldu u kiliseler bu ekillerde ortaya çıkmış tır. O dönemde doğudaki Hıristiyanlar arasında yaygın bir mezhep olarak varlığını devam ettiren Nestûrîlik de aynı sebeplerden dolayı hayat bulmuştur. Temel dü ünce itibarıyla Antakya okulunun dü üncelerini benimseyen Piskopos Nestorius, diğer teferruat konularındaki görüşleriyle yeni bir mezhebin olumasını sağlamış tır. Daha sonraları Antakya Kilisesinden başlılarını koparan Nestûrîlik müstakil bir kilise haline gelmiş ve doğudaki Hıristiyanlar arasında yayılmış tır.²³⁵

Nestûrîlik, özellikle doğu Hıristiyanları arasında yayılmışı için Antakya'dan Semerkand'a kadar bu mezhebin mensupları görülmekteydi. Ahmet Ocak, 1046 olaylarından bahseden Ebu'l-Ferec'in Türkleri kastederek, doğudan gelen çekirge sürüsü gibi insanlardan haber verdiğini belirtir. Bahsedilen tarih Anadolu istikametine doğru keşif yapan Türk akıncılarıdır. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Antakya'dan Semerkand'a kadar Nestûrî mezhebi mensupları mevcut olup, başlılarında da piskopos bulunacak kadar sayıları çoktu. Bu mezhep Selçuklular döneminde de mevcut olup, onlardan sonra da varlığını devam ettirdi idü ünelecek olursa, diğer Hıristiyan mezhepler gibi Nestûrîler'in de Selçukluların hoşgörüsünden faydalanmış olabileceğii sonucu çıkarılabilir.²³⁶

Anadolu'da Türk nüfusunun oranı ne olursa olsun, yine de her yerde çok sayıda Müslümanın bulunmadığı bir gerçektir. İlk akınların yol açtığı tahribata karşın ve hatta bundan ötürü, yerliler Türklere karşı sistematik bir biçimde dü manlık duymamışlardır. Ço u kez bu fetihleri, kendilerine karşı olmaktan çok Bizans için bir cezalandırma olarak yorumlamışlardır. Ayrıca, bazen, Bizans içinde yaayanlar Bizans'a karşı Türklere yardım istemişlerdir. Böylece, Türk fetihlerini önlemek isteyenler kadar kolayla tırmak için de çaba sarf edenlerin olduğu da söylenilebilir.²³⁷

Zaman zaman siyasi ya da dini sebeplerin, hakim Türkler ile, himayetleri altındaki Hıristiyan kilisesi arasındaki ilişkilerin gelişmesine yol açtığını görüyoruz. Rum olmayan Hıristiyanlar genellikle Türklerin egemenliği altındaki durumlarından çok memnundular, çünkü artık Bizans Kilisesinin baskısından kurtulmuşlardı.

²³⁵ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 297.

²³⁶ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 297.

²³⁷ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 203.

Hıristiyanların çe itli mezhepleri arasındaki ayrılıklar Selçukluları ilgilendirmedir. i için, bir mezhebi ötekine ye tutma e ilimleri de olmamı tır.²³⁸

Ho görülerinden büyük bir övgü ile söz edilen sultanlar, Müslümanlı ın amaçlarına en çok hizmet eden kimseler olmu lardı: Bir yandan Hıristiyanlara kendi kentlerinde inançlarını diledikleri gibi ortaya koyma imkanı verirken, bir yandan da örnek Müslüman kentleri olu turmu lardı.²³⁹ Kültürel açıdan egemen olmanın, en az siyasal açıdan egemen olma kadar önemli oldu unun farkına varmı lardı.²⁴⁰

Yapılan ara tırmalar, XII. Yüzyılda Selçuklu hakimiyetinde Rum piskoposlarının ya adı nı göstermektedir. Hatta onların seçimlere katılmaları ya da zaman zaman gelenekçiliklerinin deneyden geçirilmesi için Constantinopolis'e gitmelerine de izin verilmekteydi. Tüm bunlar, Selçuklu yönetiminin Grek papazlarını sadece kabul etmekle kalmadıklarını, hatta onların Constantinopolis'le ba lantılarına devam etmelerine ve bu ehre gidip gelmelerine izin vererek ili ki kurmalarına dahi müsamaha gösterdiklerini kanıtlamaktadır.²⁴¹

4. Gayr-i Müslimlerin Türk Sultan ve Yöneticilerine Bakı Açısı

Selçukluların en uzun ömürlü kolu olan Türkiye Selçukluları, kendilerinden önceki Türk devletlerinde de görülen zımmî politikasını, daha esnek olarak uygulamı tır. Bunun örneklerini dönemi anlatan eski kaynaklarda görmek mümkündür. Örne in, Selçukluların yönetiminden memnun olup, kendi dinda ı olmasına ra men Urfa hakimi Filaritos'u zalim diye nitelendiren Urfalı Mateos'un Selçuklu Sultanı hakkındaki u satırları gayr-i müslimlerin Türk Sultanlarına bakı açısını yansıtmaları bakımından önemlidir: "Sultanın yüre i Hıristiyanlara kar ı efkatle dolu idi. O, geçti i memleketin halkına bir baba gözü ile bakıyordu. O, böylelikle hiçbir muharebe yapmadan bir çok eyalet ve ehirlere hakim oldu."²⁴²

Benzer hisleri Türkiye Selçuklu Sultanları için de beslediklerini gördü ümüz Anadolu yerli halkının daha ilk Selçuklu Sultanlarını bir kurtarıcı gibi

²³⁸ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 206.

²³⁹ Osman Turan, *Selçuklular ve slamiyet*, Bo aziçi Yay., stanbul 1999, s. 64.

²⁴⁰ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 206.

²⁴¹ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 207.

²⁴² Mateos, Vekayi-nâme, s. 171.

kucakladıklarını, hatta Bizanslılara karşı Türklere yardımcı olarak, Selçuklu tarafını tuttuklarını açıkça ortaya koymuşlardır. Daha Malazgirt Savaşı sırasında Romanos Diogenes'in ordusunda yer alan Ermeniler, toptan savaş alanını terk etmişler, hatta fırsat buldukça Bizanslılar'a saldırımlardı. Çağda Ermeni ve Süryanî yazarlarının Rumlar'ı (Bizanslılar) "menfur ve kadınlı" diye vasıflandırmaları ve onları dinlerine ve milli varlıklarına düşman "zalim râfizîler" olarak nitelermeleri sebebiyle Selçukluları, Bizanslılara tercih ettiklerini ortaya koyuyor.²⁴³

Türkiye Selçuklularının kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Antakya'yı 1084 yılında fethi, önce Bizanslılardan, sonra da Filaretos'un zulümlerinden şikâyetçi olan şehrin Ermeni ve Süryanî halkını sevindirmiş, memnun etmiştir. Zira, Hıristiyan Antakya halkının diğer komşu hükümdarları değil de onu davet etmeleri, adaletin çok yaygın olmasının sonucudur.²⁴⁴

Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıç Arslan da Haçlılarla yaptığı ölüm kalım mücadelesine rağmen Hıristiyanlara karşı nefak ve hoşgöründen taviz vermemiştir. Bu sebeple Malatya'nın daha ilk kuşatılmasında şehrin Süryanî Hıristiyanları Gabriel'i başlarından atıp, Kılıç Arslan'ın idaresine girmeyi yeşilediler.²⁴⁵ Çağdaşı Urfalı Mateos,

---

²⁴³ Şeker, *Anadoluda Birarada Yaşama Tecrübesi*, s. 36; "Biz, eski zamanlarda vukubulan olayları vakâ-nüvislerin kitaplarında okuyor ve anlıyoruz ki Grek imparatorları, Hıristiyanlığın kurtuluşu için hiçbir şey yapmamışlar ve bilakis onların şehir ve eyaletlerini gasp etmişlerdir. Onların yüzündendir ki Ermeniler kendi memleketlerinden çıkmışlar ve Müslümanlar kuvvetlenip her yere hakim olmuşlardır. Bunlar önce Arşadın şehrini, sonra da Malatya'yı, Sivas'ı ve payitaht şehir olan Ani'yi zaptettiler. Kahraman bir millet olan Franklar, Hıristiyanları kurtarmak için üçüncü defa sefere çıktılar, lâkin gözümüzle gördüğümüz veçhile Grek imparatorlarının ihaneti ve hilekarlığı yüzünden, Türklere yenildiler ve mahvoldular. İmparator, hıristiyanların menfaati için gelmiş olsaydı, yedi ay Misis'te vakit geçirmezdi. Onun babası da aynı şeyi yapmış ve baron Leon'u diğer bazı Ermenilerle beraber götürmüştü. Roma imparatorları hakkında verdi'imiz bu izahat, anlatılanlar için kafidir. Onların, Ermeni milletine karşı besledikleri büyük nefreti bu suretle anlatmış oluyoruz. Korkak ve kadın yürekli Romalılar, bir içtima aktedip imparatorlarına: "Ermenilerle Franklara kulak asma, acilen tahtına dön, sonra tekrar gelirsın" dediler." Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 326.

²⁴⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat, İstanbul 1971, s. 72-73.

²⁴⁵ Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 147; İsmail Demirkent, "Kılıçarslan I", *D.A.C.* XXV., Ankara 2002, s. 398.

Kılıç Arslan'ın her bakımdan çok iyi ve tatlı bir zât oldu unu, bundan dolayı da ölümünün Hıristiyanlar için de çok büyük bir mâteme yol açtı nı yazar.²⁴⁶

Selçuklu tarihi uzmanı Prof Dr. Osman Turan, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud (1116 – 1156) hakkında skenderiye Patrikleri tarihinin “tebâsının ço u Rum'dur. Rumlar iyi idare ve adaleti dolayısıyla onun idaresinde ya amayı tercih ettiler” dedi ini ve Bizans kaynaklarının da bu durumu teyit etti inden bahseder.²⁴⁷ Devamla, Sultan II. Kılıç Arslan'ın Malatya Patri ine yazdı ı mektupta, “bu devirde Allah'ın, kendi (Patri in) duaları ile devletimizi tebcil etti ini biliyoruz” demesi Malatya'nın fethine patri in duasının vesile oldu unu açıkça ifade etmesi ve mektubunu, dualarının devamını isteyerek bitirmi olması da dikkat çekicidir.” dedi ini belirtir.²⁴⁸ II. Kılıç Arslan da Ermeniler ve Süryanîler tarafından koruyucu ve kurtarıcı olarak tanınmı tır.²⁴⁹

Selçuklu Sultanları gayr-i müslim halkı en az Müslüman halk kadar korumu ve kollamı tır. Onların zulme u ramasına ve onlara haksızlık yapılmasına engel olmu lardır. Gayr-i müslimlerin de Selçuklu yönetiminden memnun oldu unu bizzat kendi tarihçilerinin ve ileri gelen ki ilerinin söylediklerinden rahatça anla ılmaktadır.

5. Selçukluların Gayr-i Müslimlerle İlişkileri

Selçukluların gayr-i Müslimlerle olan ili kisini, Selçuklu yöneticilerinin gayr-i müslimlerle kurmu oldu u siyasî ve askerî ili kiler, ayrıca Selçuklu Müslüman halkının toplumsal olarak gayr-i müslimlerle kurmu oldukları ileti im ve etkile im olarak incelenmesi uygun olacaktır. Zira ilk bahsedilen daha çok resmi ili ki, di eri ise sosyal ve gündelik ili kilerdir.

---

²⁴⁶ Mateos, Vekayi-nâme, s. 231.

²⁴⁷ Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 146.

²⁴⁸ Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 147.

²⁴⁹ Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 148; Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 212. “II. Kılıçarslan adaletli bir hükümdardı. Tebaasına efkatle muamele eder, Hıristiyan ahaliye kar ı da ho görülü davranırdı. Süryanî Mihael ile iyi ili kiler içindeydi ve onu vergiden muaf tutmu tu. Barsûmâ Manastırı ve Malatya Katedrali onun zamanında tamir ettirilmi tir.” Abdülkerim Özaydın, “Kılıcarslan II”, *D.A*, C. XXV., Ankara 2002, s. 398.

a) Siyasî ve Askerî İlişkiler

Özellikle Türkiye Selçukluları devletinin kurulu undan itibaren Bizans'la ve diğer gayr-i müslimlerle ilişkiler görülmektedir. Süleyman Şah, Bizans'ta ya anan iç mücadelelerden faydalanmak istemiştir. Bu suretle bazen imparatorları, bazen de tahtta hakkı olduğu iddia edenleri destekleyerek hakimiyet alanını genişletmeye çalışmıştır. II. Haçlı Seferi'nin başarısını öngören Bizans imparatoru Manuel, bu sırada Selçuklular üzerine yaptığı seferlere devam ediyordu. Aynı zamanda Selçuklular ile Bizans arasında da şiddetli savaşlar oluyordu. Ancak Haçlıların geldiğini haber alan imparator, Selçuklularla bir antlaşma gereğini hissetmişti. Selçuklular ve Bizans, Haçlılara karşı birbirleriyle ittifak yapmışlardır. Hatta Anadolu'da Bizans valilerinin Haçlıları imhada Türklerle ittifak ettiklerine dair de örnekler vardır. I. Haçlı seferinin Bizans'a pahalıya mal olması ve Bizans'ı her yönüyle yıpratması onları böyle bir tedbir almaya itmiştir.²⁵⁰

II. Kılıç Arslan'a karşı, Bizans imparatoru Manuel'in başarısını çektiği bir ittifakta; Suriye'deki Franklar, Dânişmentli Yaşar, II. Kılıç Arslan'ın tahtında hak iddia eden Çankırı ve Ankara yöresini elinde bulunduran kardeşi Melik Şehinşah, Dânişmentli Kayseri Meliki Zünnûn ile Malatya'daki Zülkarneyn ve Musul Atabegi Nureddin Mahmud Zengî gibi Müslüman ve Hıristiyan yöneticiler yer aldılar. İmparatorun kurmay başkanı bu güçlü ittifakı kırmak için, önce kendi yakınlarıyla temasa geçen Sultan II. Kılıç Arslan, bundan sonuç alamayacağını anlayınca, ittifakın başarısını çeken Bizans imparatoru ile bir anlaşma yapmak üzere 1162 yılında bizzat kendisi Constantinopolis'e giderek, orada günlerce kalıp imparatorla bir antlaşma yapmışına dair rivayetler de vardır.²⁵¹

III. Haçlı ordusunun başarısında gelen Alman imparatoru Fredrik Barberos ile de yukarıda belirttiğimiz ittifakın tam aksine, Haçlılar ile Selçuklular arasında Bizanslılarla Eyyûbîlere karşı benzer bir ittifak yapılmıştır.²⁵² III. Haçlı seferi Selahaddin Eyyûbî'nin Suriye'de Haçlılara karşı kazandığı büyük zaferler ve Kudüs'ün fethi (1189) üzerine gerçekleşmiştir. Bu durum dolayısıyla Bizans imparatoru ile

²⁵⁰ Şeker, Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi, s. 39.

²⁵¹ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 200 – 205; Şeker, Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi, s. 39 – 40.

²⁵² Şeker, Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi, s. 39 – 40.

Selahaddin Eyyûbî arasında karılıklı elçiler, hediyeler gönderilmi ve antlaşma yapılmı tı. Buna karılıklı Kılıçarslan'ın da Alman imparatoru ile gizli bir ittifak yaptığı yolunda görüş beyan edenler de olmu tur. En azından Fredrik Barberos'un Kılıçarslan'a "Türk, Ermeni ve Süryanîlerin büyük sultanı" diye hitap ederek başladığı bir mektuptan sonra eski dostluklarından bahsederek, Alman ordusunun Türkiye'den serbestçe geçmesi ve kendi paraları ile erzak ve benzeri ihtiyaç maddelerini satın alması üzerinde bir antlaşma yaptıkları bilinmektedir.²⁵³

Selçuklularla gayr-i müslimlerin siyasi mücadeleleri sebebiyle karılıklı olarak birbirlerine sindiklarına dair bir başka örnek de I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in, Konya tahtını kardeşi II. Süleyman Şah'a terk ettikten sonraki gurbet hayatıdır. Dokuz yıl süren bu dönemde, başlangıçta kendi akrabaları ile diğer Müslüman – Türk Beylere başvurduğunda onlardan iltifat ve itibar gördüğü halde, yanlarında kalabileceği yolunda bir ümit taşıyamadığından Bizans imparatoruna sindinmek istemi tir.²⁵⁴

Sultan Gıyâseddin'in İstanbul'a sürgün gelmesinden önce u radığı Ermeni prensinin yanında kaldığı bir ay boyunca düzenlenen e lencelerde Prens I. Leoan'la birlikte yiyip içtiği görülmektedir. Ayrıca prensin sunduğu hediyelerine karılıklı, Sultan Gıyâseddin de prene hilat giydirip, at hediye etmiştir.²⁵⁵

Sultan'ın İstanbul'da bulunduğu sırada bir Frenk ile yaptığı düellosunu, hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar birlikte seyretmişlerdir. Bu sırada karılıklı tezahürat yapıldığını vurgulayan bni Bîbî, Sultan'ın baş arısını herkesin takdir ettiğini ve Bizans imparatoru III. Alexis'in Sultan'ın kazanmasından dolayı sevindiğini ve ona çok miktarda hediyeler sunduğunu belirtir.²⁵⁶

²⁵³ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 220 – 221.

²⁵⁴ bni Bîbî, Nâsireddin Hüseyin b.Mecmeddin Muhammed, Selçuknâme (el-Evamirü'l-Ala'iyeye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyeye), Çev: Mükrimin Halil Yinanç, Kitapevi Yay., İstanbul 2007, s. 25 – 26.

²⁵⁵ bni Bîbî, Selçuknâme, s. 23.

²⁵⁶ "Fasilyus sultanın İstanbul'a gelmesini fırsat itihaz etti, onu tekrar bilâd-ı slâma i'zâm ve Anadolu'da ihtilâl çıkartmak için elinde alet edeceğini me'mûl ediyordu. Beraberce taht üzerinde ku'ûd ve yekdi eriyle mulâtafa ve musâhabe ettiler. Bu sırada bir Frenk kahramanına ait bir vaka hudûs etti. Bu Frenk kahramanlık ve dilaverlikle ma'rûf ve yalnız başına bin kişiye meydan okumakla mehur olu her sene on bin dinar mevâcibi var idi...Sultan da Rum hükümdarıyla meydan-ı resme vâsıl oldu. O diyarın küçük büyük, müselleme ve zemmi, bütün halâyıkı iki kısım olup bir kısmı sultana, bir kısmı da Freng taraftar olup her iki taraf da kemâl-i hâhile cenge nigerân oldular. Frenk evvela süngü ile hamle

Sultan Gıyâseddin, Constantinopolis'te imparator tarafından iyi bir kabul görmü se de burada kalı ı sürekli olmamı tır. Zira, imparator da di erleri gibi Süleyman ah'la bozu mak istememi olacak ki, Gıyâseddin'i Constantinopolis'e ba lı bir adada bulunan kayınpederi Mavrozomes'in yanına göndermi , onun di er bir kızı ile de Gıyâseddin'i evlendirerek, kendisi ile bacanak olmasını sa lamı tır. Bu durum, Gıyâseddin'i burada kaldı ı süre boyunca rahat bir hayat sürmesine imkan vermi ve burada bulun u Konya'ya dönmesine kadar devam etmi tir.²⁵⁷

Bu arada, sultanın çevresinde bazı Grek soylularının bulundu u ve bunların tam anlamıyla yerli sayılmamalarına kar ın, geçici olarak sultana sı nımı kimseler oldukları ya da onun hizmetine girerek belli mevkilerde görev aldı nın örnekleri de vardır. Mavrozomes isminde Hıristiyan bir emirin daha sonra “Komnen Emir” diye adlandırıldı nı ve Gıyâseddin'in hizmetine girdi ini görüyoruz. Bu Hıristiyan emir, Alâeddin Keykûbât zamanında Ermeni krallı na kar ı hazırlanan bir orduya kumandan olarak tayin edilmi tir. Hıristiyan olarak ömrünün sonuna kadar Selçuklu hizmetinde bulunan Mavrozomes'in 1297 yılında genç ya ta öldü ü belirtilen bir yakınının da mezar ta nın Konya dı nda bir kilisede bulundu u tespit edilmi tir. Yine Komnenus adıyla imparator olan Mihael Palaelogus yıllarca Selçuklu ülkesinde ya amı tır. Ünlü Ermeni-Bizans ailesi Taronites'ten gelen Gavraslar da Türkler arasında ya ayanlardandır.²⁵⁸

Tüm bu örnekler, yeri geldi inde Müslüman Türklerle Ortodoks Hıristiyan Bizans'ın; Müslüman Türklerle Katolik Haçlıların -elbetteki kendi çıkarları do rultusunda- ittifaklar olu turdu unu, birlikte hareket ettiklerini göstermektedir. Böylelikle hem kendi çıkarlarını korumu lar, hem de aynı yönetim altında bir arada ya ama örne i sergilemi lerdir.

---

eylediyse de sultan siperiyle def etti. kinci hamlesini de reddetti. Hamle nevbeti sultana gelince bir gürz darbesiyle merkumu atından yere yıktı. Fasiyus, Müslümanlar, ümerâ ve tüccarlar alkı ettiler...” bni Bîbî, Selçuknâme, s. 26 – 28.

²⁵⁷ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 41; Ali Sevim, “Keyhusrev I”, D A, c. XXV. Ankara 2002, s. 347 – 349; Osman Turan, “Keyhusrev I”, A, C. VI, stanbul, s. 613 – 620.

²⁵⁸ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 209.

b) Selçukluların Gayr-i Müslim Halkla ili kisi

Selçuklularda, mparatorların, kumandanların ve devlet ileri gelenlerinin siyasî mahiyet arz eden ahsî ili kileri bir yana bırakılacak olursa, Selçuklu Türkiye'sinde Müslüman halkın yanında Müslüman olmayanların da aynı hak ve imtiyazlara sahip olarak ya amakta oldukları görülür. slam tarihinde zaman zaman görülen zimmîlerin ayırıcı i aret ta ımaları ve zimmî olduklarını belli eden farklı kıyafet giyme uygulaması Türkiye Selçuklularında itibar edilmemi bir politika olmu tur. Rahat ya amaları sebebiyle, Türkiye Selçukluları sınırları içerisinde özellikle de Hıristiyanların varlı ının çok yüksek oldu u görülmektedir. Anadolu'nun batı bölgelerine do ru gidildikçe de bu Hıristiyan nüfusun oranı artmaktadır.²⁵⁹

Selçuklular devrinde Konya ve Kayseri gibi bazı ehir ve vilayetlerin dı ında kalan Orta Anadolu'nun tamamıyla Türkle ti ini gösteren i aretler, bu Türkle menin olu umunu tarihi ve co rafi sebeplerle izah etmemizi mümkün kılabilir. XIII. Yüzyıldaki bu etnik durumu gösteren vesikalar ile Türkçe adlar ta ıyan sayısız köylerin varlı ı da bilinmektedir. Bu durum Hıristiyan halkın Orta Anadolu'da azaldı ını göstermektedir. 1173'te Ankara Metropoliti (Hıristiyanlıkta bir ehri veya bölgeyi dînî mânâda en üst seviyede temsil eden ki i, piskopos), stanbul Synode meclisine (Kilisenin genel meselelerinin tartı ıldı ı ve piskoposun idare etti i konsil, toplantı) ba vurarak cemaatinin azlı ı dolayısıyla geçim sıkıntısı çekti inden ikayetle, Ankara'ya göre halkı daha yo un oldu u için, derece ve unvan bakımından daha a a ı düzeyde olmasına ra men Amasra "evk"li ine (Metropolitli e göre derece ve unvan bakımından daha a a ı olan, yerel anlamda bölgenin Hristiyanlıkta dini lideri olma mevkii) razı oldu unu bildirmesi, Hıristiyan halkın bu bölgelerde azaldı ının bir göstergesidir.²⁶⁰

Hıristiyanların bo altmı oldu u topraklara, Müslüman Türkler gelip yerle iyorlardı. Böylece kalan yerliler ile göçlerle gelen Türkler bir arada ya amaya ba lamı lar, zamanla Anadolu, hem Hıristiyan halkın, hem de Türkmenlerin, Selçukluların uyguladı ı yerle tirme politikasıyla kayna tıkları bir ülke olmu tur. Bunun temelinde Selçuklu Devleti Anadolu'da düzenli ve adaletli bir yönetim kurmu

²⁵⁹ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 42 -43.

²⁶⁰ Turan, Selçuklular ve slamiyet, s. 63; Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 157; eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 43.

olması gösterilebilir. Bu durum gayr-i müslimlerin Selçuklulara güvenmelerine ve ba lanmalarına yol açmı tır. Yapılan ara tırmalarda, 1281'de Sivas Kadısı oldu u bilinen Kutbeddîn îrâzî döneminden önce yazılan bir men urda, Hıristiyan ve putperestlerin bile mal ve mülklerini bu kadının resmî defterine kaydettirdikleri anla ılmı tır ki bu da Selçuklu adaletine güvenin bir göstergesidir.²⁶¹

Selçuklu bürokrasisinde de gayr-i müslimlerin görevlendirilmi olmaları, sadece devlet i lerinin görülmesinde de il, aynı zamanda, Müslüman olmayan halkın yöneticilere itimat duymalarına ve böylelikle Selçuklu yönetimine ısınmalarına olanak sa lamı tır. Selçuklu yönetiminde görev alanlar arasında Müslüman olmayanlar bulundu u gibi, Hıristiyan doktorların da sultan ve vezirlerin tedavilerinde hizmet gördükleri bilinmektedir.²⁶²

II. Kılıç Arslan, Malatya Süryanî Patri i ile dostluk kurarak onunla Kitâb-ı Mukaddes üzerine münâka a ve sohbetler yapmı tır.²⁶³ Rivayete göre Malatya'da bulunan Süryanî bir doktor da Sultan Alâaddîn Keykûbâd'ın yakın dostu idi. Alâaddîn Keykûbâd, tıpta iyi bir uzman olmamasına ra men, geçmi hükümdarların hayatlarını, devrin ahsiyetleri hakkındaki bilgisi, güzel sohbetleri ve Rumca'yı iyi bilmesi dolayısıyla onu yanından ayırmıyordu.²⁶⁴ Bu yakınlıklardan olacak ki, Hıristiyan halk, Selçuklu Sultanlarını kendilerinden biri gibi saymı lardır. Bundan dolayı olsa gerek ki, yaptıkları resimlerde ve figürlerde Bizans mparatoru ile Selçuklu Sultanı II. Mesud'u bir arada gösteren manzaraları kilise duvarlarına çizmi lerdir.²⁶⁵ Mezhep farklılıkları yüzünden dinda ları ile yüzyıllardır kıyasıya mücadele eden Hıristiyanların, Müslüman bir hükümdarın resmini kiliselerin duvarlarına çizdirmeleri ve buna tahammül göstermeleri her halde bu Sultan'a duydukları hürmetin ve Selçukluların ho görülü siyasetinin bir sonucu olabilir.

²⁶¹ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 43 – 44.

²⁶² eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 44.

²⁶³ Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 147; Turan, Selçuklular ve slamiyet, s. 62; eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 44.

²⁶⁴ Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 147; eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 44.

²⁶⁵ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 208 – 209; eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 45.

Mo ol istilasından birkaç yıl önce meydana gelen Bâbâîler isyanı kar ısında gerileyen Selçuklu ordusu Baba shak'ın rûhâniyetinden korkarak sava amayacak duruma gelmi ti. Bunların üzerlerine sevk edilen orduya Necmeddîn Behram ah kumanda ediyordu. Bu orduda Frank ve Gürcü askerler de bulunuyordu. Asilere kar ı sava mak üzere öncü olarak Hıristiyan askerler sevk edilmi ti. Selçuklu komutanlarında, Baba shak'ın ölmezli i ve ona ba lı olanların yenilmeyece i inancının hem halk hem de ordu içinde yaygınlı ı sebebiyle Müslüman - Türk askerlerinin geri çekilebilece i endi esi vardı.²⁶⁶ Nitekim aynı endi e ile Hıristiyan askerlerin de asilere hücum ederken alınlarına haç i areti yapmadan sava a ba layamadıkları belirtilmektedir.²⁶⁷ Bu durum onların da Baba shak'ın maneviyatından korktukları inancını kuvvetlendirmektedir. Kır ehir dolaylarında Malya ovasında 1240 yılında vuku bulan bu sava ta asileri kar ılayan Hıristiyan öncü birlikleri, isyancıların ilk hücumlarını etkisiz hale getirmi tir. Ardından Müslüman askerler de bu moralle saldırıya geçmi lerdir. Bu geli me Bâbâîlerin manevi bir güce sahip olmadıklarını göstermi tir. Bunun üzerine ordu toptan bir saldırıya geçmi ti.²⁶⁸ Burada da ortak dü mana kar ı, Müslüman ve gayr-i müslim askerlerin birlikte hareket ettikleri görülüyor.

Selçuklu ordusunun Mo ollar kar ısında bozguna u radı ı 1243 Köse Sava ı'ndan sonra, Malatya Sü-Ba ısı, Re îdeddîn'in adamları ile birlikte kaçıp, ehri idaresi ba sız kalınca, Malatya'da Müslüman ve Hıristiyan halk, Süryanî patri i Angur'un yönetiminde mü terek bir idare kurmu ve bu iki topluluk birbirlerine ba lılık yemini etmi lerdir.²⁶⁹

Tüm bu örnekler, gerek Hıristiyanların ve gerekse de Müslümanların Anadolu'da ortaya çıkan yönetimlerde öncelikle kendi çıkarlarını, daha sonra da toplumun menfaatlerini gözeterek ortak kaderi payla mak suretiyle bir arada ya amaya alı tıklarını göstermektedir.

---

²⁶⁶ Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 153.

²⁶⁷ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 45 – 46.

²⁶⁸ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 420 – 427.

²⁶⁹ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 46.

6. Selçuklularla Gayr-i Müslimlerin Karılıklı Evlilikleri

Tarihte bir arada yaşıyabilmeyenin en güzel örnekleri hiç şüphesiz karılıklı yapılan evlilikler ve bu yolla kurulan aile yuvalarıdır. Bizans gibi İslam'da Müslüman erkekler, tek tanrılı olmakla birlikte gayr-i müslim kadınlarla din değiştirmesi gibi bir zorunlulukla evlenebiliyorlardı. Ancak, Hıristiyanlık, Müslüman bir erkeğin Hıristiyan olmasıyla birlikte gayr-i müslim bir kadınla evlenmesine müsaade ediyordu. Bu tür Selçuklularda meydana gelen bu tür evliliklere rastlamak mümkündür.

Anadolu'da, Selçuklu Türkleri arasında Müslüman olmayan kadınlarla evlilikler, yalnızca esir kadınların ele geçirildiği savaş dönemlerine has bir olay olarak kalmamıştır. Daha sonraki dönemlerde Türkler ile Gürcüler, Ermeniler, hatta Türkler ile Bizanslılar arasında bu tür evlilikler yaygınmıştır. Bu nedendir ki Sultanların ailelerinin arasında çok sayıda Hıristiyan kadın ve erkek bulunabiliyordu. I. Keyhüsrev ve II. Keyhüsrev'in anneleri Rum kökenliydi. II. Keyhüsrev'in üç oğlunun da annesi Hıristiyandı.²⁷⁰ Türkler ile Ermeniler her ne kadar iç içe yaşamış olsalar da, siyasî bir güç olmamaları nedeniyle Sultanların aileleri arasında Ermeni bayanlara neredeyse rastlanılmamaktadır. Ancak bürokrat veya halktan erkeklerin Ermeni kadınlarla evlendikleri bilinmektedir. Bir istisna olarak Alparslan'ın, Ermeni kralı olan Gorige'nin kızı ile evlenmesi dikkat çekicidir. Mateos, kralın korkusundan dolayı kızının Sultanla evlenmesine razı olduğunu bununla birlikte Sultanla daimi sulh ve dostluk kurduğunu bahseder.²⁷¹ Sultanların evlendikleri gayr-i müslimler arasında İstanbul'daki Latin İmparatoru'nun akrabası bir Fransız kadından da bahsedilmektedir.²⁷²

Yabancılarla evlenen Müslümanlar, sadece Sultanlardan ibaret değildir. Bunlar arasında emirler, beyler veya halktan diğer kişiler de bu tür evlilikler yapmıştır. Franz Babinger, I. Haçlı ordusunun Anadolu'dan geçiş sırasında kibar bir çok Frenk Kadınının Selçuklu Beyleri ve ileri gelenleri ile evlendiklerinden söz ederek,

---

²⁷⁰ Ali Sevim, "Keyhusrev I", s. 347; Ali Sevim, "Keyhusrev II", *D_A*, c. XXV, Ankara 2002, s. 349; Osman Turan, "Keyhusrev II", *A*, C. VI, İstanbul, s. 620 – 628; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 204 – 205.

²⁷¹ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 118- 119.

²⁷² Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 205.

bunlar arasında Toulouse ve St. Giles Kontu IV. Raimont'un (1042 – 1105) kız karde i sabella ile I. Kılıç Arslan'ın evlendiklerinden bahsetmektedir.²⁷³

Ancak bu evliliklerde belirtilmesi gereken önemli bir husus da, saraya evlilik yoluyla gelen gayr-i müslim bayanlara, dinlerini de i tirmeleri hususunda her hangi bir baskının uygulanmamı olmasıdır. Örne in I. Alâaddîn Keykûbâd, Alâiye hakimi Kyr Vart'ın kızı ile evlendi i ve kendisi ölünceye kadar bu hanımın kendi dininde kaldı ı bilinmektedir. Daha sonraları Mahperî Hatun diye anılan bu kadının, Müslüman oldu u anla ılmaktadır.²⁷⁴

Alâaddîn Keykûbâd'ın büyük o lu II. Gıyâseddin Keyhüsrev de Gürcistan kraliçesi Rosudan'ın kızıdan ba ka; biri Konyalı bir zengin, di eri de papaz olan iki Hıristiyan'ın kızları olmak üzere üç Hıristiyan kadınla evli idi. Bu üç bayana da dinlerini de i tirme hususunda her hangi bir baskı yapılmadı ı kuvvetle muhtemeldir. Zira, Gürcü prensesi, memleketinden gelirken beraberinde papazlarla, dini tasvirlerle, Hıristiyan maiyetine ve sarayda kendilerine mahsus bir kiliseye sahip olarak bir müddet ya amı lardır. Ancak, Anadolu'da “Gürcü Hatun” adı ile bilinen ve sonra da Muineddin Pervâne ile evlenen bu kadının çok geçmeden Müslüman oldu u anla ılmaktadır. Gürcü Hatun'un Mevlana dahil, alim ve dervi lerle sıkı sohbet ve münasebetlerde bulundu u ve hayırseverli i ile tanındı ı bilinmektedir.²⁷⁵ Bunlardan farklı olarak Dâni mend Gazî'nin kızının Antakya'ya giderek Frank prensi Roger ile evlenmesi hadisesi de vardır.²⁷⁶

Selçuklu yöneticilerinin, gayr-i müslimlere göstermi oldukları ho görülü ve saygılı tutumlarının, buna ek olarak yönetimlerinin, bir kısım gayr-i müslim halkı Müslümanlı ı kabule yöneltti i anla ılmaktadır. De i ik din mensupları arası evlilikler de bu dönemde genelde Müslüman Türklerin lehine i lemi ve sultanlara

---

²⁷³ “Bundan ma'ada yine Rûm Selçuklularından kısmen kendi arazileri üzerinden geçen ehli salîb seferleri dolayısıyla garp Hıristiyan kanı karı maları da oluyordu. Hatta Toulouse ve St. Gilles kontu Dördüncü Raimond'un (do umu 1042 – vefatı 5 ubat 1105, Trablus) hem iresi sabella ve onunla birlikte kibar Frenk kadınları Selçuk beylerinin harem dairelerine girmi ler, bunun üzerine sabella, Birinci Kılıçarslan (vefatı 1087) tarafından tezevvüc edilerek Rûm sultanlarının ceddesi olmu tur.” Franz Babinger, *Anadolu'da slamiyet*, nsan Yay., stanbul 2000, s. 15.

²⁷⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 415; eker, *Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi*, s. 48.

²⁷⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 415; eker, *Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi*, s. 49.

²⁷⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 143; eker, *Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi*, s. 49.

varıncaya kadar, her toplumsal tabakadan Türklerin Hıristiyan kadınlarla evlendikleri sıklıkla görülmü tür. Mesela imparator J. Comnenes'in torunu Müslüman olmu ve Sultan Mesud'un kızıyla evlenmi ti.²⁷⁷

Zeki Velidî Togan, eserinde, Türklerle gayr-i müslimlerin evlenmesinin ve kar ılıklı ileti im içinde olmalarının kültür hayatına etkilerini u cümlelerle dile getirmektedir: “Selçukluların üst tabakası Bizanslılarla kayna ıyordu ve bu husus, onların ahlak ve adetlerine tesirsiz kalmıyordu. Bu kayna ma, her eyden önce, Bizans kızlarıyla evlenme ekinde tebarüz etmi tir. Bir Rum anadan do an I. Alaeddin Keykubad'ın stanbul'da Bizans sarayında bulundu u sırada maruz kaldı ı tesirlerin, bu hükümdarın sonraki icraatında, bilhassa memleketin idaresinde merkeziyet usulünü tatbik ve “ülü ” (yani memleketi sülale âzaları arasında taksim) sistemini ortadan kaldırma hususunda ba lıca âmil oldu u iddia olunuyor. Bizans hayatında mühim rol oynamı , hatta imparator olmu olan ahsiyetlerden Michael Commenos VIII Paleolog (1259 – 1282), imparator olmadan önce, 1252'de Selçuklulara iltica etmi ti. Di er Bizans ekâbir ve e rafından müteaddit zevat da Selçuklulara ve Dani mend o ullarına iltica etmi tir. Fakat bu hadiselerden, Bizans'ın, bütün önasya Türklü ünün medeni hayatı üzerinde geni mikiyasta tesirini istihraç etmek, asla do ru olmaz.²⁷⁸”

Tüm bu örnekler, hem Müslümanlarla evlenen, hem de Müslüman olmayanlarla evlenenler, ister siyasî evlilik yapmı olsunlar, isterse kendi arzu ve istekleriyle evlenmi olsunlar, Müslümanlarla gayr-i müslimlerin mü terek bir hayat kurabileceklerini, bir arada ya ayarak, ho görü içinde birlikteliklerini sürdürebileceklerini göstermi lerdir. Evlenmeler sadece Sultanlar ve devletin ileri gelenleri arasında olmamı tir. Aynı zamanda halk arasında, farklı dine mensup kadınlar ile yapılan evlilikler de vardır. Aynı ehirde ya ayan ve birbirleriyle her türlü alı veri münasebetinde bulunan farklı dinlerden bu insanların, birbirleriyle evlilik yoluyla ba lanmaları da muhakkaktır.

---

²⁷⁷ Günay – Güngör, Türklerin Dini Tarihi, s. 382.

²⁷⁸ Togan, Umumi Türk Tarihine Giri , s. 207.

7. Selçuklularda Gayr-i Müslim Cemaatler

Anadolu'da de i ik din ve mezheplere mensup bir nüfus yo unlu unun görülmeye ba ladı ı XI. Yüzyıl sonlarında, özellikler Hıristiyanlarla Müslümanlar Anadolu'daki halkın temel iki unsurunu olu turmaktaydı. Müslümanlar, Bâbâî hareketi hariç, Hıristiyanlara göre daha uyumlu, daha homojen bir görünüm sergiliyorlardı. Hıristiyanlar ise Rumlar, Ermeniler, Süryanîler ve Yakubilerden olu uyorlardı. Bunlar eskiden oldu u gibi Selçuklu yönetiminde de birbirleriyle uyum içinde de illerdi. Tarihi, dini ve etnik sebeplerden dolayı sürekli bir uyumsuzluk içinde bulunan bu gayr-i müslim cemaatlere Selçuklular, ayırım gözetmeksizin her mezhebe ve her etnik unsura e it davranarak bertaraf etmeye gayret etmi lerdir. Her ne kadar aralarında çok iddetli çatı malar da olsa, nesiller boyunca Müslüman Türkler ile Hıristiyan Rumlar, birbirleriyle kendi dinda larından oldu undan daha yakın ili ki içinde idiler. Bu her iki din mensubu da birbirlerini “kâfir” olarak nitelendirsele de, pek çok zaman bu farklı din mensuplarının arasında bile kendilerini, kendi akraba, dost ve yakınları ile birlikte vatanda larıymı gibi hissettikleri görülmektedir. Ermeni kilise hiyerar isi Türk Anadolu'sunda di erleri gibi varlı mını sürdürmü tür. Kilise toplantılarının yapıldı mını bildiren tarihi bildirelerden Kayseri, Malatya, Sivas, Niksar ve Göksun'da Ermeni piskoposluklarının bulundu u anla ılmaktadır.²⁷⁹

Selçuklu ve Dâni mendli topraklarında sayıca en az Monofizitlerle kar ıla ılmakta idi. Monofizitler toplumsal yapıda daha mütevazı bir konumda idiler. Hiçbir siyasi beklentileri yoktu. Bu yüzden Selçuklu Devletine bir güçlük çıkarmıyorlardı. Hatta Müslümanların Bizanslılar kar ısında elde ettikleri zaferler onları memnun ediyordu. Ünlü patrikleri Suriyeli Mihael'in Vekâyinâmesi bunun bir örne idir. Selçuklu Anadolusunda Süryanî ve Ermeni dillerinde yazılmı ncillerin bulunması, Selçukluların bu toplulukları bünyelerinde barındırdıklarının en açık göstergesidir.²⁸⁰

Selçukluların tebası arasında Roma Kilisesine mensup olanlara rastlanılmamaktadır. Yahudilere de Bizanslılar döneminde Anadolu'nun iç kesimlerinde çokça rastlanmamaktadır. Ancak Antalya'da bazı Yahudi grupların var

²⁷⁹ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 211.

²⁸⁰ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 212.

oldu u ve Selçukluların fethinden sonra da bu ehirde varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Bunun dı nda Konya'da da bir Yahudi Mahallesi bulunmaktaydı.²⁸¹

Gayr-i müslimlerin bir teba olarak ya adıkları Selçuklu Anadolu'sunda, Türk – slam Medeniyetinin hakim olması sebebiyle toptan olmasa bile münferit ihtida hareketleri gözlenmi tir. Türklerin Anadolu'ya geli lerinde Hıristiyanlı ın bölge üzerinde artık güçlü bir etkisi kalmamı tı. Fetihler nedeniyle bu çevreler birbirinden daha da kopmu ve bu etki daha da azalmı tı. Tüm bunlar yerli halkın Müslümanlı a geçmesini kolayla tırmı tır.²⁸²

8. Gayr-i Müslimlerin Ya adı ı Belli Ba lı ehirlere

XI. yüzyılın son çeyre inde Müslüman–Türk nüfusu giderek yo unla an bir oranla Anadolu ehirlere ve di er yerle im birimlerine göç etmekteydi. Haçlı seferlerinden önce Türkler Anadolu'nun batı sahillerine kadar geni lemi lerse de, I. Haçlı seferinden sonra, bu yerle im alanı Anadolu'nun iç kesimlerine do ru kaymı ve buradaki Türk yo unlu unun artmasına neden olmu tur. Türkiye Selçukluları idaresine giren Orta ve Do u Anadolu'daki bu ehirlere gayr-i müslim yerli halkını muhafaza etmekle birlikte, bölgeye göç eden Müslüman - Türk kitleleriyle birlikte Türk- slam kültürü altına girmeye ba lamı tır. Müslümanlarla gayr-i müslimlerin bir arada ya adı ı bu ehirlere her yönde bir etkile im ve ileti im söz konusuydu. Bu ehirlere ba lıcaları XI. ve XIV. Yüzyıllar arasındaki konumlarını de erlendirildi inde Ahlat, Erzurum, Sivas, Konya ve Malatya gibi ehirlere di.

a) Ahlat

Ahlat, Ortaça slam dünyasının büyük ehirlereinden biridir. ehir, Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan devrinden itibaren (1063'den sonra) Anadolu'ya yapılan akın ve fetih hareketlerinde Türkmenlerin bir üssü olarak kullanılmı tır. Mehmet eker, eserinde, XI. Yüzyılda buralarda dola an Nâsır-ı Hüsrev'in (öl. 1074 – 77 arası), bu ehre Ahlat adının verilmesinin sebebi olarak; burada Arapça, Farsça ve Ermenice konu ulmasını göstermekte ve bu ehre Müslümanlarla Ermeniler arasında

²⁸¹ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 213.

²⁸² Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 214.

bir sınır te kil etti ini belirtti inden bahseder.²⁸³ Devamla, XIII. Yüzyılın sonlarında ölen Zakeriyya Kazvî'nin (öl. 1283) de Ahlat'ta sırayla Türkçe, Farsça ve Ermenice konu ulmakta oldu unu belirtir.²⁸⁴ Müslümanların ve gayr-i müslimlerin bu ehirlere bir arada ya adı ı, bölgede konu ulan dillerden de anla ılmaktadır. Ancak, XIII. Asırda Ahlat'ın nüfusunun ne kadar oldu unun tespitine imkan yoktur. Ancak bazı tahminlerde bulunulabilir. Ahlat ehrinin güney Do u Anadolu'da Âmid'den sonra en büyük ve kalabalık bir ehir oldu u ileri sürülmektedir. Zirâ XIII. Yüzyılda vuku bulan bir depremden sonra buradan 120.000 hanenin Kahire'ye göç etmi olması ve bölgedeki mevcut mezar ta larının incelenmesi sonucu elde edilmi olan bilgiler, Ahlat'ın çok önemli ilim ve sanat merkezlerinden biri oldu unu dü ündürmektedir.

Ahlat, Malazgirt zaferinden sonra Mervano lullarına bırakılmı ise de bir müddet sonra Emir Sunduk'a verilmi ve daha sonra da Sökmeno ullarının merkezi olmu tur. Sökmeno lu Devleti son buluncaya kadar (1207) merkez olan Ahlat, Eyyübîlerden sonra, Alâeddin Keykûbât zamanında Türkiye Selçukluları'nın idaresine girmi tir. Bu dönemde kalenin ve ehrin imarı, yeniden ele alınarak tamamlanmı tur. Selçuklu Türkiyesinde muhtemelen Ermenilerin azınlıkta oldu u bu ehirde Müslim ve gayr-i müslim halk bir arada ya ıyordu.²⁸⁵

b) Erzurum

Büyük Selçukluların 1157 yılında yıkılmasından s o n r a Türkiye Selçuklularına ba lanan Erzurum, II. Süleyman ah'ın Saltuko luları Beyli ini ortadan kaldırmasından sonra, karde i Mu îseddin Tu rul ah'a iktâ olarak verildi. Mehmet eker, Yakût el-Hamevî'nin (öl. 1229) Mu'cemü'l-Büldân adlı eserine atıfta bulunarak onun Erzurum'la ilgili unları söyledi inden bahseder: “Ahâlisi Ermeni'dir. ehirdi erlerine nazaran daha büyük ve uludur. Bugün burada ba ımsız bir Sultan ikamet etmektedir. Çok hayırları vardır ve halkına adaletle ihsanını göstermektedir. Ancak fîsk, içki ve mahzurlu eyleri irtikap eylemek bu ehirde yaygındır. Kimse bu kötü eyleri

²⁸³ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 60.

²⁸⁴ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 60.

²⁸⁵ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 61; Faruk Sümer, “Ahlat”, D A, C. II, stanbul 1989, s. 19 – 22.

yasaklamamakta ve bu gibi i ler, â ikar bir ekilde yapılmaktadır.²⁸⁶ Böylece Türkiye Selçuklularının idaresine geçen Erzurum'da gayr-i müslim halkın varlı nı Yakût el-Hamevî'nin bu eserinden net bir ekilde ö renmekteyiz.

Farklı dinlere mensup insanların bölgede bir arada ya adı ı görülmektedir. Yazarın belirtti i gibi fisk ve içkinin çok tüketilmesi ve yazarın Müslüman oldu u dikkate alındı nda mahzurlu gördü ü eylerin bu ehirde hem de alenen yapılması bölgede gayr-i müslimlerin nüfusuna da i aret etmektedir.²⁸⁷

c) Sivas

Orta Ça 'ın en büyük kentlerinden biri olan Sivas Selçukluların önemli ehirlerinden biridir. Türkiye Selçuklularına ba kentlik yapımı olan Sivas'da XII. Yüzyılın ikinci yarısında azalmı olan nüfus artmaya ba lamı tır. ehre Müslüman Türklerin gelmeleri ve uluslar arası kervan ticaretinin getirmi oldu u canlılık ehri nüfusunun artmasındaki ba lıca sebeptir. Sivas'taki bu ticari canlılık sebebiyle de bir çok etnik unsurun, Türk, Hıristiyan, Yahudi ve Avrupalı tüccarların ehre geldikleri görülmür. ehir, özellikle Selçuklu yönetiminden sonra ve lhânîler zamanında milletlerarası bir transit ehir haline gelmi tir. Bu ticari faaliyetler sırasında gayr-i müslim nüfusun artmakta oldu u, hatta bu yüzden Cenevizlilerin ehirdeki hanlarda oturdukları, gittikçe artan Cenevizliler sebebiyle Sivas'ta bir konsolosluk kuruldu u görülmektedir. Bu arada bunlar için bir de kilise yapılmı oldu u ve bunların oturdu u hanlardan ayrılarak daha sakin kalmak için mahallelerde kiraladıkları evlerde halkın arasında oturmayı ye ledikleri de kaydedilmektedir.²⁸⁸ XIV. Yüzyılda bu ehri gezmi olan bn Batuta da Sivas için "Bilâd-ı Rûm'un askerî, ticari ve siyasî açıdan en önemli merkezlerinden biri" ekinde bahseder ki bu da Sivas'ın bu önemini Selçuklular'dan sonra dahi uzun yıllar korudu unu göstermektedir.²⁸⁹

Türk hakimiyeti altında Sivas'da gayr-i müslimlerin hemen tamamını Hıristiyanlar, pek azını da Yahudiler olu turmaktadır. Osman Turan "Selçuklular Zamanında Sivas ehri" adlı makalesinde Gök Medrese Vakfiyesinde Yahudi evlerinin

²⁸⁶ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 61-62.

²⁸⁷ Cevdet Küçük, "Erzurum", *D A, C. XI.*, stanbul 1995., s. 321 – 329.

²⁸⁸ Turan, Selçuklular ve slamiyet, s. 120.

²⁸⁹ bni Battuta, Büyük Dünya Seyahatnamesi, s. 214.

Kasaplar Çar ısı içinde bulundu una dair kayıtlardan ve buraya yerle enlerin çar ı içinde ya adıkları ve ticaretle me gul olduklarının görüldü ünden bahseder. Mehmet eker de, Sâhibiye Medresesi'ne ait vakfiyede de Sivas'ta bir Yahudi mahallesinin mevcut oldu unu bildirmektedir.²⁹⁰ Yahudilerin nüfusunun burada artmasında XIII. Yüzyıldaki ticari canlılı ın rolü oldu u söylenilebilir.

Türkiye Selçukluları devrinde Sivas'ta Hıristiyan halkın kalabalık bir durumda görülmesi, bunların herhangi bir baskıya maruz kalmadıklarını ve Sivas'ın ticari canlılı ından faydalandıklarını göstermektedir.²⁹¹ Ayrıca Sivas'ta, toplumda önemini koruyan gayr-i müslimlerin, aynı zamanda toplum hareketlerine di er halkla birlikte i tirak etti i görülmektedir. XIV. Yüzyılda Kadı Burhaneddin aleyhine kurulan ittifakta bir rahibin de yer almı olması bunun bir göstergesidir.²⁹²

Gayr-i müslim cemaat içinde Ermeni ve Süryanîler'in, Rumlara göre Türklere göre daha iyi anla tıkları, Dâni mendlilerle olumlu ili kilere girdikleri, hatta Dani tmendli hükümdarı öldü ünde onlarla birlikte yas tuttuklarının görülmesi, ayrı dinlere mensup olan bu insanların toplum içinde birbirleriyle nasıl kayna tıklarının bir göstergesi olabilir.²⁹³

d) Konya

XII. yüzyılın ba ında Konya, Anadolu'da slam ehirlilerinin en büyüklerinden biriydi. Selçuklu Sultanı Mesud ve II. Kılıçarslan dönemlerinde Konya bir kasaba olmaktan çıkıp kalabalık bir ehir hüviyetini kazanmı tı.²⁹⁴ XI. Yüzyılın son çeyre inde Selçuklu Türkiyesi'nin ba kenti idi. XII. Yüzyılın son çeyre inde de, hızlı bir geli me göstererek nüfusun arttı ı bir ehir olan Konya, buna paralel olarak Müslüman nüfusun da gittikçe arttı ı bir ehir olmu tur. XIII. Yüzyılın ba ında

²⁹⁰ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 63

²⁹¹ Akda , Türkiye'nin ktisadi ve çtimai Tarihi, s. 14.

²⁹² eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 64.

²⁹³ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 64.

²⁹⁴ Tuncer Baykara, "Konya", D A, C. XXVI, Ankara 2002, s. 183; ayrıca bkz. Besim Darkot, "Konya, A, C. VI., s. 841 – 853.

nüfusunun en az 60.000 civarında oldu u tahmin edilen Konya'da 6.000 civarında gayr-i müslimin ya amı oldu u tahmin edilmektedir.²⁹⁵

Konya'daki gayr-i müslim zümreler arasında Rumlar, Ermeniler, Frenkler ve az sayıda da Yahudiler gelmektedir. ehrin, farklı zümrelerden olan bu gayr-i müslim cemaati bünyesinde barındırması ba kent olmasından kaynaklanan canlılı na ba lamak mümkündür.²⁹⁶ Konya ehrinde XII. Yüzyıldan itibaren Türkiye Selçuklularının öteki ehirlere göre daha kalabalık gayr-i müslim nüfus oturmakta idi. Çünkü burası bir devlet merkezi olarak çok önemli i imkanları olan bir yerdi. Ancak Konya, XII. Yüzyıl sonrasında daha çok bir Türk ehri olarak geli ti inden, ehre hem Türkistan'dan Türklerin ve do rudan ran ve Arap ülkelerinden Müslümanların gelip yerle mesi çok daha etkili olmu tur. Sonuçta XIII. Yüzyılda Konya ehrinde en iyi ihtimalle nüfusun sadece %10'u gayr-i müslimlerden ibaret olmalıdır.²⁹⁷

Konya'nın devlet merkezi olmaktan çıkmasıyla, hizmet erbabı gayr-i müslimlerin bir kısmı da ehirde ayrılmı lardı. ehre Türk devrinde çalı mak üzere yeni gelen gayr-i müslimler, muhtelif mahallelerdeki hanlarda kalmaya ba lamı lardır. Çünkü burada daha iyi kontrol altında tutulabiliyorlardı. Zamanla hanlardaki bu kalı ları devamlılık arz etmi , XVI. Yüzyıl ve sonrasında bu sebeple ehir içinde da mık mahallelerde kalıyor gibi görünmü lerdir.²⁹⁸ Bunlardan Rumların hizmet i lerinde, Ermenilerin ise kasap yanında çalı mak gibi daha a ır i lerde çalı tıkları kaydedilmektedir.²⁹⁹ Tuncer Baykara, eserinde, Bizans döneminde nüfus olarak fazlaca olmayan Ermenilerin bu ehre Selçuklular döneminden sonra gelmelerini u iki geli meye ba lamaktadır: İki Selçuklular döneminde refahın artması, o nispette hem yardımcı i ler, hem de ondan daha büyük ölçüde, a ır ve zahmetli i ler için insan gücü ihtiyacının artmasıdır. kincisi de Hulagu'nun geli inden sonra, lhanlıların merkezi sayılan Tebriz ve yöresi ile ili kilerin çok büyük ölçüde hızlanması ve artmasıdır.³⁰⁰ ehirde, "Ermen-hane" diye adlandırılan hanların varlı ı da Ermenilerin bu dönemde

²⁹⁵ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 64 - 65.

²⁹⁶ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 65.

²⁹⁷ Baykara, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, s. 232.

²⁹⁸ Baykara, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, s. 232.

²⁹⁹ Baykara, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, s. 235.

³⁰⁰ Baykara, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, s. 237 – 238.

Konya’da nüfuslarının arttının bir başka göstergesidir. Ermenilerde en çok Ermeniler kalmı olmalıdır. Burada Ermeniler geçici bir ekilde ve kiracı olarak oturmaktaydılar.³⁰¹

Gayr-i müslimlerin ibadethaneleri arasında kiliseler, iç kale dışındaki mahallelerde yoğunlaştı. Zira, Antalya, Uluborlu, Niksar, Divriği ve Ankara gibi Selçuklu ehirlerinde gayr-i müslimlerin oturdukları bölgeler, ayrı bir surla çevrili mahalleler halinde tekkül etmişlerdir. Ancak Konya’da sadece gayr-i müslimlere has bir mahalle olmadığı, ama, Müslümanlar ile Hıristiyanların yan yana oturdukları mahallelerin de bulunduğu söylenebilir.³⁰²

ehir civarında da Rumların manastırı bulunuyordu. Bunlardan Sille yakınlarındaki Deyr-i Eflâtun ünlü idi. Bu manastırı Mevlana’nın da zaman zaman ziyaret ettiği Menâkibu’l Ârifîn’de de kaydedilmektedir.³⁰³ Konya’nın gayr-i müslimleri de Mevlana’nın cenazesine katılmı olmakla, hatta Mevlana’nın muhibbi olan Rum ressamlarından Kaluyan ve Aynüddeve’nin davranışları ayrı dinden olsalar dahi birada ya ama tecrübesinin en güzel örneğini ortaya koymaktadır.³⁰⁴

e) Malatya

Belâzuri, Müslümanların Malatya’ya hicri 83 yılında Abdullah b. Abdülmelik komutasında geldiklerini belirtir. Malatya’nın Rum ülkesi içinde bulunduğunu, o günlerde yıkılmış olduğunu bahseder. Rum ülkesi içinde diye belirttiği Malatya’da Ermenilerin ve zimmet ehli dediği gayr-i müslimlerin olduğunu haber verir.³⁰⁵ Mehmet eker, Yakut el-Hamevî’nin, Malatya’nın Anadolu’nun ünlü ehirlerinden biri olduğunu belirttiğinden, XIII. Yüzyıldan önce Müslümanların bu ehirde yerleşmiş oldukları hakkında bize bilgi verdiğinden bahsetmektedir.³⁰⁶ Malatya’da doğmuş olan iki büyük Süryanî tarihçinin XII. ve XIII. Yüzyıllarda bizzat kendilerinin de yaşadıkları dönemin olaylarını yazdıkları Vekâyinameleri de ehir

³⁰¹ Bunlar için bkz. Baykara, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, s. 236 – 239.

³⁰² eker, Anadolu’da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 65.

³⁰³ Eflâki, Menâkibu’l Ârifîn, C. I, s. 551.

³⁰⁴ eker, Anadolu’da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 65.

³⁰⁵ Belâzuri, Fütühu’l – Bûldan, s. 266.

³⁰⁶ eker, Anadolu’da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 66.

tarihi bakımından önemlidir. Bunlardan birincisi Malatya'nın Kindasi ailesinden gelen Ke i Aliya'nın o lu Patrik I. Mihael (1126 – 1199), ikincisi de Barhebrus (1226 – 1286) adı verilen Gregor Ebu'l Ferec'tir. Gregor Ebu'l-Ferec'in babası Ahron bir Yahudi iken, vaftiz edilerek Hıristiyan olmu , 1243'te hem ehrilerinin Mo ollar'dan korkup, ehirden alelacele kaçmalarını engellemi ti.³⁰⁷ Bu olaydan sonra ba sız kalan Müslüman ve Hıristiyan halkın Malatya'da, Süryanî Patri i Angur'un ba kanlı nda bir yönetim kurmu ve bu iki topluluk birbirine ba lılık yemini etmi tir. Malatya halkı bu olay sırasında aldıkları tedbirler gere ince bütün gece surların üzerinde dola arak etrafı gözleyecek ve gündüzleri de ehrin kapısı önünde oturarak nöbet bekleyecekti. Çünkü ehrin bütün kapılarından yalnız biri, yani büyük kapı yahut saray kapısı açık tutuluyordu. ehir iki ay kadar bu ola anüstü halde kalmı tı.³⁰⁸

1300 yıllarına do ru Selçuklu devletinin zayıf dü mesi sebebiyle Anadolu'nun do usunda bir takım küçük Türkmen ve Ermeni devletleri kurulmu tu. Yine slam Ansiklopedisi “Malatya” maddesi yazarı E. Honingmann'ın Ebul-Fidâ'dan aktardı na göre, bu sırada Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında Malatya'da tam bir anla ma vardı.³⁰⁹

Malatya'da bu uyumlu ortamın sa lanmasının temelleri geçmi te, Dani mendliler devrinde atılmı tı. Zira, 1132'de Malatya'da bir ranlının Hıristiyanların kutsal haçını tahkir için onu beline ba layıp gezmesi üzerine Emir Gâzi'nin bu ranlı'ya dayak attırması, devrin adetine uyularak yüzünün karartılıp e e e bindirildikten sonra ehrin sokaklarında dola tırılması, te hir edilmesi ve daha sonra da Dani mendli sınırlarının dı na sürülmesi Anadolu'da Türk devrinde Hıristiyanların inanç ve hürriyetlerinin ne kadar garanti altında oldu unu, sosyal ve kültürel alanda da ne kadar güvenlik içinde bulduklarının bir göstergesidir.³¹⁰

³⁰⁷ E. Honingmann, “Malatya”, A, C. VIII, stanbul 1970, s. 238.

³⁰⁸ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 66.

³⁰⁹ Honingmann, “Malatya”, A, C. VIII, s. 238-239.

³¹⁰ “Filhakika bir ranlı'nın Haç üzerine oturması Hıristiyanların Malatya valisine ikayetine sebep olmu ; vali de onu Hıristiyanlara teslim etmi tir. Devrin adetine göre ranlı Müslüman'ın yüzü karartılmı ve e e e bindirilerek, te hir maksadıyla, ehir sokaklarında dola tırılmı tır. Hadiseyi ö renen Melik Gazi onu devletinin hudutları dı na atmı tı. Süryanî Mihael'den naklen Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 140 – 141.

f) Harput

Bugün Türkiye Elazığ'ın belediye sınırları içinde bulunan Harput ile ilgili, Anadolu'daki gelişim süreci içerisinde Bizans Dönemini yansıtacak yeterli bilgi ve kaynak olmadığı ve dönemi yansıtacak yeterli yapıda yapısal kalıntının da günümüze ulaşmaması, bu dönem ile ilgili ayrıntılı açıklama yapılamayacağı Harput'u araştıran tarihçilerin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.³¹¹

Harput, 1085 yılında Çubuk Bey tarafından fethedilerek, burada Çubukoğulları Beyliği kurulmuştur. 1110 yılında Artuklular Harput'u ele geçirdi. 1234'te kadar Artukluların elinde kalan Harput 1234'te Anadolu Selçuklular'ın eline geçti ve 1243 Köse Dağı Savaşı'na kadar Anadolu Selçuklularının elinde kaldı.³¹²

Günümüze ulaşmış bulunan ve Meryem Ana, Süryanî kilisesi gibi de iki isimlerle anılan kilisenin geçmişi de, Türk dönemi öncesine götürülmektedir. Dönemle ilgili fazlaca bir verinin olmaması, kentin bu dönem kent kurgusu mimari verileri, sosyal yaşamı ve demografik yapısıyla ilgili net bir şeyler söylemek de güçtür. Ancak tarihsel gelişim süreci içerisinde bölgedeki Ermeni etkinliğini göz önünde tutarsak, Ermeni nüfus potansiyelinin daha yoğun olduğunu söylemek olanaklıdır. Aynı şekilde bu dönemden günümüze ulaşan bir Süryanî Kilisesi'nin bulunması, azımsanamayacak ölçüde Süryanî'nin de bölgede yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Rumların ise bunlara oranla çok daha az olduğunu anlaşılmaktadır. Bunların dışında diğer etnik grupların varlığı ile ilgili net bir bilgi yoktur.³¹³

Türkler, Harput kentinin planladığını düşünürken, iç kalenin kuzeyindedirler. Gayr-i müslimlerin ise daha önceki dönemlerde olduğu gibi iç kalenin doğu ve güney eteklerinde iskan ettikleri düşünülebilir.³¹⁴

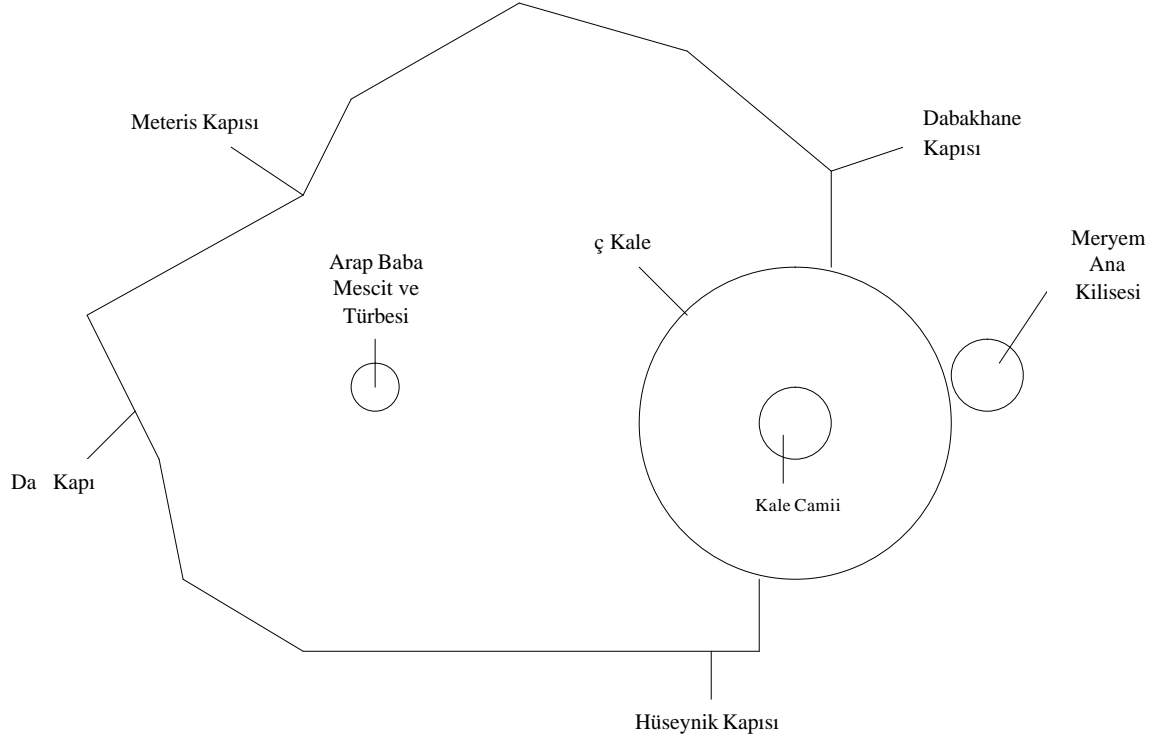
³¹¹ Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 63; Mehmet Ali Ünal, "Harput", *D A, C. XVI.*, İstanbul 1997, s. 232.

³¹² Ünal, "Harput", *D A, C. XVI.*, s. 232-233.

³¹³ Danık, *Ortaçağ'da Harput*, s. 63-64.

³¹⁴ Danık, *Ortaçağ'da Harput*, s. 67.

Tablo 2 - Ortaçağ'da Bizans ve Selçuklu Dönemlerinde Harput şehrinin Yapısı³¹⁵

XI – XV. Yüzyıl arası Harput kent merkezi nüfusu ve demografik yapısı ile ilgili net bilgiler olmamasına karşın “XVI. Yüzyıl başlarında nüfusun 6062 olduğu ve bunun 3775’nin Müslüman, 2287’sinin gayr-i müslim olduğu³¹⁶” göz önünde tutulursa özellikle Selçuklu döneminde bu oranın gayr-i müslimler lehine daha da çok olabileceği düşünülebilir.

9. Gayr-i Müslimlerin Hukuki Durumları

İslam Hukukunda, gayr-i müslimlerin hukuki statüsü konusunda oldukça teferruatlı ve ayrıntılı hükümlerin olduğu bilinmektedir. İslam ülkesinde sürekli yaayan zımmîlere “gayr-i müslim tebaa” yahut “gayr-i müslim reaya” denmektedir. Zımmî veya ehl-i zımmet denildiğinde, İslam devletiyle zımmet akdi yapan ve bu anlaşma gereği İslam ülkesinde devamlı oturma hakkına sahip gayr-i müslimler

³¹⁵ Etil, Ertuğrul Danık’ın “Ortaçağda Harput” adlı eserinin 68. sayfasındaki krokiden yararlanılarak sadece Bizans ve Selçuklular dönemi yapıları dikkate alınmak suretiyle sadeleştirilerek çizilmiştir. Ç Kale ve Meryem Ana Kilisesi Bizans dönemine aittir. Kale Camii ve Arap Baba Mescit ve Türbesi Selçuklular tarafından inşa edilmiştir.

³¹⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518 – 1566)*, TTK, Ankara 1989, s. 57.

anla ılmaktadır. Zımmiler, Allah'ın, Hz. Peygamber'in ve Müslümanların zımmetindedirler. Devlete itaat ettikleri ve isyan çıkarmadıkları, ba ka birdeyi le devletin i leyi ine ve rejimine problem olmadıkları sürece canları, malları, ırz ve namusları Müslümanların garantisi altındadır ve bu halk Müslümanlar üzerine “zımmetlenmi ” bir durumdadır. Onlar da buna kar ılık olarak yine slam Hukukunun belirlemi oldu u cizye, haraç vb. bir takım vecibeleri yerine getirmekle yükümlüdürler. slam ülkesinde eman alarak, yani kendilerine güvence verilmek sureti ile ya ayan kimselere de müstemmen denilmektedir. Müstemmenler ticaret yapmak veya ba ka bir i amacıyla slam ülkesine gelen ve kendilerine bir yıldan az olmak üzere oturma izni verilen gayr-i müslimlerdir. Güvenli i bozucu davranı lar içerisinde bulunmadıkları sürece zimmi statüsünde olup, hukukun himayesindedirler. Onların da can, mal ve namus güvenceleri devletin kontrolü altındadır.³¹⁷

Selçuklular döneminde de gayr-i müslim halk üzerinde genel olarak slam hukukunun gayr-i müslimlere tanıdı ı haklar ve yükümlülükler geçerli olmu tur. bn Bibi, Selçuklular döneminde slam Hukukunun uygulanması ile ilgili olarak unları dile getirmektedir: “Sultan Alaaddin zamanının ortalarına kadar (yani 1230 yılına kadar) Rum padi ahlalarının (yani Anadolu Selçuklu sultanlarının) yaptı ı uydu: Padi ahlar bizzat adliyede (dâdgâh) hazır bulunurlar, mazlumların haklarını verirlerdi. er'i davalar (kazayı er'i) kadıya havale edilirdi. Alı veri (muamele) davalarını, devlete ait (divani) ve örfî davaları, divan sahipleri (ashab-i divan) sonuçlandırırđı. Hiçbir ekilde güçlü zayıf, zengin fakir arasında fark gözetilmezdi. Sultan yılda bir defa er'i mahkemede (mahkeme-i er'i), kendisinden davacı olan birisi (müddei) ile kadının önünde soru turma yerinde (mevkıf-i sual u cevab) ayakta dururdu. O davada kadının buyurdu u her ey, eri'i kanunlara dayanır ve hemen uygulanırdı. Hiçbir ekilde ondan a ılmaz veya müsamaha edilmezdi. er'î (=Dinî) hükümlerinin kutsallı ı göz önünde tutularak, hiçbir ekilde Sultan'a iltimas edilmez, o davalı huzurunda üstün tutulmazdı. Mahkeme bitince Sultan, saltanat sarayına geri dönerdi. O günkü görevi dolayısıyla kadıya kıymetli bir hil'at (te rif) ve sıkı ba lanmı bir katır (ester-i teng beste) vermek adettendi.³¹⁸”

³¹⁷ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 292.

³¹⁸ bni Bîbî, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye* (Selçukname), Haz. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, C. I, s. 114.

Sonuç olarak, gayr-i müslimler Selçuklu döneminde de slam hukukunun kendilerine tanıdığı haklardan yararlanmışlardır. Bir kısım hukuki meselelerini kendi cemaatleri aracılığı ile halletmişler ve devlete karşı olan görevlerini de yerine getirmişlerdir.

10. Gayr-i Müslimlerin Sosyal Hayatları

Selçuklular Dönemi Türkiye'si, slam dünyasının diğer bölgelerine nazaran, gayr-i müslimler ile Müslümanlar arasındaki faaliyet ve ilişkiler bakımından daha çok örnek bulmanın mümkün olduğu bir dönemdir. Günlük hayatta görülen eğilimler, yasalar, matemler ve mübarek ziyaretgâhlar, toplum hayatındaki iç içe bir yapıyı göstermektedir.

Türkiye Selçukluları'na en parlak dönemini yaşatan Alâeddin Keykûbâd 1230 tarihinde Yassı Çimen Savaşı'nı kazandıktan sonra şehre döndüğünde, kendisini Müslüman alim ve âlimlerin yanında, Hıristiyanların da yanlarında papazları olduğu halde karşıladıkları görülmektedir. Müslümanların sevinç gösterilerine katılmayan bir grup Hıristiyanın bir tepe üzerinde kendilerini izlemekle yetindiklerini gören Keykûbâd onların arasına girerek törenlerinde çan çalmalarına ve ilahilerle arkılar söylemelerine müsaade ettiğini açıklamış, bunun üzerine şehir içerisinde hep birlikte şehre girilmiştir. Keykûbâd'ın meclisinde Hıristiyan alimlerin de çok itibar görüyor olması, gayr-i müslimlerin bu devlet içinde hoş görünümünün yanında kendilerine saygı duyulduğunun da bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.³¹⁹

Ermeniler'in, Konya'da eğilim yeri sayılabilecek mekanlar arasında bir meyhanelerinin bulunduğu ve buraya Ermeniler'in gittiği belirtilmektedir.³²⁰ Yine Konya'da vezir Ziyaeddin'in kervansarayında çalgılı bir lokanta olduğu ve orada kadın rakkaselerin alenen oynatıldığı belirtilmektedir.³²¹ Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'un Antalya'da Hıristiyan dayıları ile eğilime daldığına dair haberler üzerine bir kısım halkın bu durumdan memnuniyetsizliğini dile getirilmiştir. Yine II. İzzeddin Keykavus'un, Filobâd ovasında Hıristiyanlarla birlikte gezinti yaptığı, Filobâd

³¹⁹ Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi, s. 150 – 151; Şeker, Anadolu'da Birarada Yaşamın Tecrübesi, s. 68.

³²⁰ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 210.

³²¹ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 209.

sarayında e lenceler ile me gul oldu u, bu tip hareketleri yüzünden de II. zzeddin Keykavus'dan Hıristiyanları çok ımarttı ı gerekçesi ile ikayet olundu u da bilinmektedir.³²²

Gayr-i müslimlerden çe itli zümrelerin, Selçuklu hükümdar ve Sultanların vefatı sebebiyle üzüntü duydukları ve onların cenaze törenlerine katıldıkları görülmektedir. Bunun yanında ulemadan ve eyhlerden ölenlerin de cenaze törenlerine i tirak ettiklerini görmekteyiz. Bunun en güzel örne i de Mevlânâ'nın cenazesine bir çok gayr-i müslimin katılmasıdır.

Selçuklular döneminde, Anadolu'da gerek Hıristiyan halkın önceden beri ziyaret ettikleri, gerekse Müslümanların geli i ile ortaya çıkan yeni ziyaretgahlar vardı. Bunlardan bir kısmı Hıristiyanlarca da Müslümanlarca da kutsal sayılan ve her iki toplumun birlikte giderek ziyaret ettikleri yerler haline gelmi ti. Yine bu dönemde Anadolu'da bir çok Türkmen eyhi veli olarak kabul ediliyor, ölümlerinden sonra da onların mezar ve türbeleri birer ziyaret yeri oluyordu. Bu durum Anadolu'yu bir evliyalar diyarı haline getirmi ti denebilir. Müslümanlarla gayr-i müslimlerin toplum içinde kayna masının bir sonucu, bir kısım Hıristiyan halk, bazı Müslüman evliyalarının türbelerini ziyaret ederek, onun maneviyatından yalnız Müslümanların de il kendilerinin de yararlanma hakkı olduklarına inandı nı göstermektedir. Örne in Aksaray yakınlarındaki Obruk'da her taraftan gelen Müslim ve gayr-i müslim pek çok kimsenin ziyaret etti i bir bölge bulunmaktadır. Bu yerde bulunan ma aralarda bir takım heykeller ve mumyalanmı cesetler, ayrıca bir kilise ile bir de cami bulunuyordu. Müslümanlar bu cesetleri Hz. Ömer devrinde (634-644) devrinde orada ehit dü mü mücahitlere ait oldu unu dü ündükleri için gelip ziyaret ediyor ve burada namaz kılıyorlardı. Hıristiyanlar da bu cesetleri sahiplenmi lerd i ve kendilerine ait sayıyorlardı. Onlar da bu bölgeye gelerek kiliseye gidiyorlar ve ibadet ediyorlardı. Sivrihisar'da Comnenus Kilise'si de hayvan hastalıklarının iyile mesine faydalı oldu u inancı ile ortak olarak ziyaret edilen bölgelerdendi. Gevvâle Kalesi'nin bulundu u Takkeli da ı ete inde, bir dere yata ı içinde Charioton Manastırı ya da filozof Eflatun'un vücudundan arta kalanların orada gömülü oldu una inanıldı ı Eflatun

---

³²² Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 151; eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 68.

Manastırı da denilen manastır, pek çok ki i tarafından ziyaret edilmekteydi. Eflatun ile ilgili olan bu efsane günümüze kadar gelmi tir. XII. Yüzyılın sonlarında, Romalılara kar ı olan Teodore Balsamon, insan ruhuna kar ı saygı duyan Türklere teslim olmayı, insan ruhunu tehdit eden Franklara teslim olmaya ye tutmu tur.³²³

Bu tip ziyaretgâh yerlerine Anadolu'nun daha bir çok yerinde rastlamak mümkündür. Bunlardan gayr-i müslim halk ile Müslüman halk ortakla a yararlanmı lardır. Bu bakımdan bu insanların birbiriyle kayna ıp bir arda ya amanın en güzel örneklerini verdikleri söylenebilir.

11. Gayr-i Müslimlerin Kılık Kıyafetleri

slamiyet'in do u u sırasında mevcut dini grupların kendilerine has kıyafetleri vardı ve günlük hayatta bu grupların birbirlerinden ayırt edilmelerinde kıyafetleri büyük önem ta ıyordu. Hz. Peygamber, kılık kıyafette Müslümanların di er gruplara benzemesini yasaklamı tır. Bununla birlikte gayr-i müslimlerin Hz. Peygamber zamanında belli kıyafetleri kullanmaya mecbur tutuldu una dair herhangi bir bilgi mevcut de ildir. Aynı ekilde Selçuklular, kılık kıyafet konusunda da gayr-i müslimlere ho görü göstermi , onların serbestçe ya ama ve dini vecibelerini yerine getirme hakkı tanımı lardır.

Genel manada ho görü hakim olmakla beraber, bazı durumlarda bunun terk edilerek, onları sıkıntıya sokan uygulamaların varlı ı da dikkatten uzak tutulmamalıdır. Selçuklu devleti, gayr-i müslimleri, gayr-i müslim olduklarını belli edecek farklı bir kıyafet giymeye mecbur tutmamı tır. Ancak bazı durumlarda bu durumun terk edildi i söylenebilir. Bununla ilgili olarak Selçuklular döneminde de Ba dat'ta gayr-i müslimlerle ilgili bazı tasarrufların oldu u görülür. Özellikle Ba dat'taki bazı çevrelerin etkisine kapılan halifeler ve onların çevresindeki ahısların, gayr-i müslimlerle ilgili de i ik tatbikatlara yöneldikleri de bilinen bir gerçektir. Gayr-i müslimlere yönelik olarak 1056'da Sultan'ın emriyle bir talimat yürürlü e konarak, onların de i ik elbiseler giymeleri ve boyalı sarıklar kullanmaları emredildiyse de, Hatun buna razı olmamı ve bu i ten vazgeçilmi tir. 1058 yılında da buna benzer bir uygulamaya gidilmi tir. Bu senenin Ramazan ayında da gayr-i müslimler de i ik elbise giymeye mecbur edildiler. Durumu görü mek üzere toplanan divanda, bn Sekra diye

³²³ eker, Anadolu'da Birarada Ya ama Tecrübesi, s. 70 -71.

tanınan bir Hâ imî, Halife Kaim Biemrillah'ın (1031 – 1075) veziri bnu'l-Mesleme'ye durumdan bahsedince, aralarında tartışma çıkmı ve vezir bu ahısı yaptıklarından dolayı azarlamı tı. Olaylar bir mektupla Halife Kâim Biemrillah'a iletilince, Halife de bnu Sekra'dan yana tavır koymasına üzerine vezir bnu'l-Mesleme, Halifenin Hatununun katibi olan Ebû Ali b. Faldan el-Yahûdî, divan katipli i görevinde bulunan bnu'l Mûselâyâ en-Nasrânî ve di er çalı an gayr-i müslimlere haber göndererek evlerinden çıkılmalarını emretmi ti. Bahsedilen ahıslar görevlerine gelmeyip divan i leri ve yazı ma i leri durunca devlet i lerinin aksamaması için verilen karar yeniden gözden geçirilmi ve gayr-i müslimler i lerine geri dönmü lerdı.³²⁴

Halife Muktedi döneminde de benzer bir durum ya anımı tır. Bir tevkî çıkararak Halife (1085), camiinin mukabili olarak kullanılan Yahudi evlerinin kapatılmasını, Tevrat'ın kısık sesle okumalarını ve zımmilerin, zımmi olduklarını belli eden, genel olarak sarı renkli ve daha çok Yahudilerin kullandı ı bir ba lık olan “gayyar”ı açıktan ta ımlarını istemi ti. Bunların yanında oyun ve e lence yerlerinin, içki satılan yerlerin kapatılması, fesat çıkarıcıların ülkeden kovulması da bu fermanla emredilmekteydi. Zaman içerisinde gayr-i müslimler güç ve kudret kazanmı olmalı ki, bu durum bazı Müslümanları endişeye sevk etmi ve birtakım önlemler almaya zorlamı tır. 1091 senesi Safer ayına gelindi inde vezir Ebû uca, Halifeye bir mektup yazarak, zımmilerin Müslümanlar üzerinde güç sahibi olduklarını, oysa gayr-i müslimlerin Müslümanlardan ayrılmaları gerekti ini ileri sürmü ve gerekenlerin yapılması için izin istemi , gerekli izni halifeden almı tır. Vezirin gayretiyle halife tarafından bir tevkî çıkarılarak Zımmilerin kendi alametleri olan elbise ve zünnarı giymeleri, boyunlarında “zımmi” yazılı metal bir levha ta ımları mecbur edildi. Gayr-i müslim kadınlarının da aynı ekilde giyinmeleri ve hamama gittiklerinde Müslüman kadınlardan fark edilmeleri için boyunlarında bu “zımmi” yazılı levhaları ta ımları mecbur tutuldu. Ayrıca ayaklarında biri siyah, di eri kırmızı ayakkabı giymeleri ve yürürken ses çıkaracak bir eyi ayakkabılarına takmaları zorunlulu u getirildi. Alınan bu kararların uygulanması konusunda vezir Ebû uca çok sıkı davranmı , bu konuda halifeden de destek görmü tür.³²⁵

³²⁴ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 300.

³²⁵ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 301.

Yapılanların gayr-i müslimleri zora soktu u a ikardır. Bu uygulamaların getirmi oldu u külfetten kurtulmak ve belki de i ini kaybetmeme adına bazı gayr-i müslimlerin dinini de i tirerek Müslüman oldu u görülmektedir. Halifenin in a divanında altmı be sene katiplik yapan Hristiyan Ebû Sad b. El-Mûsalâyâ ve kız karde inin o lu olan Ebû Nasr Hibetullah, 1091'de halifenin huzurunda Müslüman olarak görevlerine devam etmi lerdir. Dönemin ünlü doktorlarından Hristiyan alim Yahya b. sa b.Cezle b.Velid el-Ma ribî de Müslüman olmu , hatta kendince Hristiyanlı ın eksikliklerini dile getiren slam'ın mükemmelli ini açıklayan bir eser kaleme almı , bunun üzerine Ba dad Kadısı Dâme ânî, sicillerin yazılmasında onu vekil tayin etmi ti.³²⁶

Belli dönemlerde ya anan tüm bu istisnalara ra men Selçukluların gayr-i müslimleri kıyafet konusunda özgür bıraktı ı ve bu konuda da onlara bir serbesti tanıdı ı söylenilebilir.

12. Gayr-i Müslimlerin Ticari ve ktisadi Hayatları

Türk fetihlerinden sonra kentlere yönelen Türkmenler bir yandan kentler içinde yerli halklarla birlikte ya ayıp yeni mahalleler olu tururken; bir bölümü mevcut kentlerin yakınında yeniden kent kurmayı denemi lerdir. Ancak yerle enlerden çok, kentsel ya amaya hazır olmadıklarından, köyleri tercih eden Türkmenlerin yo unlukta olması sonucu, kentlerdeki nüfusu artırmak için, dervi ler tımar sahibi yapılarak kentlere yerle tirilmi ve bir miktar daha nüfus, bu sayede kentlere çekilmi tir. Dervi lerin kurdukları zaviyeler etrafında olu turulan bu mahalleler ise yapıyla aynı adı alarak geli mi lerdir. Bununla birlikte XII. Yüzyılda ustalık gerektiren zanaatlar genellikle yerli halkın, gayr-i müslimlerin elindedir. Mimarlar, duvar ustaları gibi dallarda u ra veren zanaatçılar genellikle gayr-i müslimlerdir. Her ne kadar Anadolu'ya yerle en Türk grupları içerisinde de çe itli ustalar bulunmaktaysa da, yerli ustaların daha ince bir i çilikle çalı ıp, üretim yaptıklarının farkına varan yönetici Türkler yeni yerle imleri sırasında yerli ustaları kullanmayı tercih etmi lerdir. Yapıla ma dı nda yerli sanayide de yerli hakların söz sahibi oldu u görülür. Ertu rul Danık'ın, Anadolu Selçuklu Devleti Tarihçilerinden Gordlevski'den yaptı ı u atıflar,

³²⁶ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 301-302.

gayr-i müslimlerin hangi ehirde ve hangi sektörde söz sahibi olduklarını göstermektedir: Erzincan halkının önemli bölümünü oluşturan Ermeniler dokumacılık sektörünü ellerinde tutarken, Erzurum'da ya da ayan Ermeniler maden işleme sektörünü; Antalya ve Alanya civarındaki Ermeniler Kuyumculuk sektörünü, Aksaray'da ya da ayan Rumlar ise halı dokuma sektörünü ellerinde tutuyorlardı.³²⁷

Bütün bunlara karşın Türkmenler, bir süre sonra göçebe yaşam tarzı içinde kendi soyunu devam ettirme kaygısından ve üretimin günlük ihtiyaçları üzerine kurulu olmasından kurtularak; ticaretin getirdiği ekonomik getirinin farkına varıp, sadece soy devamlılığı uzaklaştıran, günlük kâr getirisi olan ekonomik yaşamı amaçlamışlardır. Bunun sonucunda da, kendi üretiminde bulunan ve sektörel olarak elinde tuttuğu, et ve süt ürünleri ile bunların yan ürün sektörünü pazar ekonomisi için sürerek, karlılığı ihtiyacı gidermeyi öğrenmişlerdir. Bir süre sonra kendi kendine yeten doğrudan ekonomi, giderek kentler arası ticaretten bölgeler arası ticarete dönüşerek gelişmiş ve ticaret yaygınlaşmıştır. Ticaretin getirisi ile yapılan yatırımlar sonucunda kentler büyümeye başlamıştır. Kendi ürününü dış pazarlara süren feodaller yani yerel yöneticiler, yapılan bu ihracatın karlılığında yerli zanaatçıların yaptığı kimi ürünleri beşenmeyerek, Mısır, Suriye, Batı, Çin, Orta Asya, İran, Gürcistan, Kafkasya, Rusya gibi yerlerden çeşitli ürünler getirerek bunları iç pazara sürmüştür.³²⁸

Devletin aldığı gerekli önlemler ticareti geliştirdiği gibi, hem yerel yöneticilerin geliri, hem de devletin geliri artmaktaydı. Devlet yapılan ticaretten vergisini alıyordu, feodaller de ticarete para yatırıp kâr elde ediyordu. Bu ilki ağı, beraberinde çeşitli yaptırımlar getirmekteydi. Gerek sultanlar, gerek diğer yetkililer, ticaret yollarına güvenliğini sağlayıcı kervansaraylar yaparken; devlet güvenlikten sorumlu olmak adına bir tür sigorta görevini görmekteydi. Alınan bu önlemlere rağmen tüccar soyulur ve şikâyet olursa; sultan soyguncu üstüne yürüyerek, çalınan malın telafisi yoluna gidiyordu. Soyguncu yakalanamazsa, zarar, savaş gelirlerinden ya da feodal valinin elindeki yedek akçeden karşılanıyordu. Eğer zarar yerinde ve zamanında

³²⁷ Danık, Ortaçağ'da Harput, s. 59.

³²⁸ Doğan Kuban, "Anadolu Türk Elinin Gelişmesi Üzerine Bazı Gözlemler", Vakıflar Dergisi VII, 1978, s. 53-74.

kapatılmazsa, tümüyle hazineden ödeme yapılıyor ve daha sonra zararı verene yansıtılıyordu.³²⁹

I. Haçlı Seferi özellikle Orta Anadolu'ya iktisadi bakımdan çok zarar vermişti.³³⁰ Ancak XIII. Yüzyılda buraya gelen seyyahların çağlarındaki ölçülere göre Anadolu'da eski bolluk ve refahın geri geldiğinden söz etmeleri buradaki iktisadi hayattaki canlılığı ve gelişmeyi ortaya koymaktadır. Bu iyileşmenin en başında Selçukluların aldıkları tedbirler ile tarım ve ticarete uygulamaya koydukları politikalarla denilebilir. Türkiye Selçuklularını aldıkları tedbirler sayesinde iç ticaret yanında dış ticareti de canlandırmışlardır. Böylece Anadolu her tarafı bakımlı ve güvenli ticaret yollarına sahip olmuştur. Milletlerarası köprü görevi gören ticari bir merkez haline gelmiştir. Sinop ve Antalya gibi ülkenin çıkışı limanlarında ticareti kolaylaştırmak ve geliştirmek için bu şehirlere büyük sermayeli tüccarları yerleştirerek onlara her türlü yardımda bulunmuşlardır. Türkiye'ye gelen yabancı tüccarlara imtiyazlar vererek en az oranda bir gümrük tarifesi uygulamışlardır. Devlet sınırları içerisinde ve devletin güvenliği altında bulunan yollarda herhangi bir şekilde zarar gören, soyguna uğrayan veya malları denizde batan tüccarların malları, devlet hazinesinden ödenmekte idi. Bu durum Selçuklu Devleti'nin bir devlet sigortası politikası uyguladığını göstermektedir. Bu aynı zamanda dünya ticareti tarihi bakımından da önemli bir uygulamadır. Böylece Selçuklular, ülkelerinden geçen bu ticari yollar sayesinde büyük kazançlar elde ediyorlardı. Gerek ithal edilen mallar ve gerekse içeride üretilenlerle komşu Bizans halkı ve Türkler alı-veri yaparak ihtiyaçlarını karılıyorlardı. Anadolu'daki ticari faaliyetleri sürdüren Venedikli ve

³²⁹ Danık, Ortaçağ'da Harput, s. 60; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 154-155.

³³⁰ I. Haçlı Seferinin yaptığı tahribatla ilgili güzel bir örnek "Haçlı Seferleri" adlı bir küçük bir eser kaleme alan Rum tarihçi H. A. Nomiku'nun kitabından verilebilir. Nomiku, seferlere katılmı Robert isimindeki keşişin anlattıklarından sonra şu yorumu yapmaktadır: "Bu tür başarı olayların, o yıllarda gerçekten medeni bir toplum olan Anadolu halkında doğurduğu korkunç etkiyi kolayca tasavvur edebiliriz. Hiçbiri Anadolu'da bu tür bir savaşa tanık olmamıştır. Asırlardır Bizanslılarla Araplar savaşıyorlardı; ama taraflardan hiç biri kendisini böylesine acı ve hayvanca bir derekeye asla indirgememiştir." H. A. Nomiku, Haçlı Seferleri, Çev: Kriton Dinçmen, İletişim Yay., İstanbul 1997, s. 32; I. Haçlı Seferi'nin ardından Anadolu'da kurulan Hıristiyan kontluklar ve prenslikler de ticari güvenliğin tek bir devlette toplanamaması açısından da zarar vermediği denilebilir. Haçlı Seferleri ve sonuçları hakkında bkz. İm Demirkent, "Haçlılar", DA, İstanbul 1996, C. XIV, s. 525 – 546.

Kıbrıslı tüccarların ödeyecekleri gümrük resmi ile ilgili fermanlarda, kar ılıklılık esasına göre, Türk tüccarlarının da aynı şekilde gümrük resmi ödemeleri gerektiği belirtilmiş bulunmaktadır. Ayrıca bu konuda verilen “muâhadenâme”, Selçuklu ve Venedikli tacirlere, mallarına ve gemilerine gösterilecek kolaylık, yardım, himaye ve iltica hususlarını, kar ılıklı olarak iki tarafın taahhüt ettiği birer birer sayılmaktadır. Nitekim Gıyâseddin Keyhüsrev’in Antalya’yı fethettiği sırada, orada Mısır’dan gelen ve Frenkler tarafından soyularak malları ve kumalarıyla malanan tüccarların zararını, yapılan listeye göre, alınan ganimetten ve kısmen de hazineden ödeme yoluna gittikleri tarihi vesikalarda belirtilmiş bulunmaktadır. Selçuklularda ticari faaliyetlerin teşvik edilerek güvenli hale sağlanması amacıyla güden bir siyasetin bir sonucu olarak tesis edilmiş bulunan Selçuklu Kervansarayları Anadolu’yu Doğu – Batı ve Kuzey- Güney olmak suretiyle kesen iki büyük uluslar arası ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Selçuklu kervansarayları, zengin ticari malları taşıyan kervanlara, sınır boylarında düman çapullarından, göçebe ve e kıya baskınlarından korunma amacıyla güvenli konak yerleri sağlamak ve yolcuların konakladıkları veya geceledikleri yerlerde onların her türlü ihtiyaçlarını gidermek amacıyla tesis edilmiş müesseselerdi. Kervanların geçtikleri kasabalar gibi, konakladıkları kervansarayların çevresi de küçük bir ticaret merkezi halini alırdı. Buralarda Müslim veya gayr-i müslim tüccarlarla, seyahat eden yolcular hiçbir ayırım gözetilmeden konaklardı. Han ve Kervansaraylarda konaklayan kimselerin dinine bakılmaksızın herkese aynı hizmet verildi. Kervansaraylarda kiliselere de rastlanması gayr-i müslimlerin ticari hayatta önemli bir rol oynadıklarının bariz bir göstergesidir.³³¹

1243’ten önce otuz – kırk kadar han yapımı olması, XIII. Yüzyıl ortalarında sadece Kayseri Sivas yolunda yirmi han bulunması, ticaretin ne denli önemli olduğunu gösterir. Selçuklu döneminde Sinop – Antalya hattının doğusunda kalan bölgelerde, düzenli bir ulaşım ağının olması, kurumsallaşmış ticaretin varlığını gösterdiği gibi, aynı bölgede uluslar arası ticaretin yapıldığı ana arterler, XIII. Yüzyılın en önemli kentlerinden geçmekteydi. Bugünkü Yumurtalık (Ayas)’tan başlayıp, Gülek

---

³³¹ Tüm bunlar hakkında daha geniş bilgi için Osman Turan’ın “Selçuk Kervansarayları” adlı makalesine bkz. Osman Turan, “Selçuk Kervansarayları”, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 93 -116; Ayrıca bkz. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, s. 160 – 176; Peker, *Anadolu’da Birarada Yaşamaya Tecrübesi*, s. 78.

Bo azı'ından sonra Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum, Malazgirt üzerinden Hoy'a ve oradan Tebriz'e ula an arter üzerinde bulunan kervansaraylar, bu yolun ne denli önemli odlu unu gösterir. Bu arada yol üzerindeki kentlerde de koloniler kurulmaktaydı. Kayseri'de kendilerine ait kilise ve fırınlar bulunan "Piza" kolonisine kar ılık; Sivas'ta Cenevizliler Kemaleddin Hanı'nı kiralamı lardı. Aynı ekilde Konya, Erzurum, Antalya, Sinop gibi kentlerde de bir takım talya ve Yahudi ticaret mahalleleri ve konsolosluklar; bunlara ait hanlar ve kiliseler yapılmı tır.³³²

Müslümanlarla gayr-i müslimlerin kar ılıklı ticarete birbirlerine ne derece alı tıklarına güzel bir örnek de Bizans mparatoru II. oannes Komnenos'un 1142 tarihinde ordusunun ba nda Pousgouse (Bey ehir) Gölü'ne, oradaki adaları Türklerin yönetiminden kurtarmak için yürüdü ünde, adaların Hıristiyan ahalisi kentlerinin kapılarını ona açmayı reddetmesin olarak gösterilebilir. Nevra Necipo lu, makalesinde, 12. yüzyıl Bizans tarihçisi Kinnamos'un Konya'daki Türk kom uları ile ticari ili kiler içinde olan yerel halkın adaları imparatora teslim etmek istemedi ini, "çünkü uzun zaman ve alı ıklık neticesinde görü leri bakımından Türklerle birle ti inden" bahseder. Devamla, dönemin bir ba ka Bizanslı tarihçisi Niketas Khoniates'in aynı olayı anlatırken unları dedi ini belirtir: " Bu adalarda Hıristiyan koloniler oturuyordu; bunlar, yelkenli tekneleri ve hafif kayıkları aracılı ıyla Konya Türkleriyle birbirlerine karı mı , böylece kar ılıklı dostluk ba larını güçlendirmekle kalmamı , aynı zamanda güçlü ticari ili kiler sürdürmekteydiler. Romalılara (yani Bizanslılara) kom ularıyla ittifak halinde kendi dü manları gözüyle bakıyorlardı. te, zamanın daha da güçlendirdi i alı kanlık, ırktan ve dinden daha kuvvetlidir."³³³

Anadolu'nun bazı bölgelerinde Türklerin fethinden sonra ve yerle mesinden sonra kurulan bu samimi dostluklara çarpıcı bir örnek olarak Pousgouse Gölü olayı, bu olgunun bazı yanlarını gözler önüne seriyor: Her eyden önce, yerli Hıristiyan halkla yeni gelen Türkler arasında kurulan kom uluk ili kilerine, özellikle de ticaret yoluyla olu mu olan ve her iki toplulu un farklı etnik ve dinsel özelliklerini a an dayanı ma ba larına ık tutuyor.

³³² Danık, Ortaça 'da Harput, s. 60.

³³³ Necipo lu, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaça da Anadolu'da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)", *Cogito*, s. 74.

Selçuklular döneminde gayr-i müslimlerin ticaret hayatındaki nüfuzlarının ne oldu u hususunda ise “Anadolu Selçuklularında Serbest Meslekler” adlı makalesinde Erdo an Merçil unları söylemektedir: “Zaman zaman özellikle yabancıların yaptıkları ara tırmalarda Anadolu’da ya ayan zanaatkâr ve ticaret erbabının ço unlukla gayr-i müslimlerden olu tu u ileri sürülmektedir. Ancak bu çalı mamamız sırasında a a 1-yukarı on be meslek grubunun dı nda isim olarak gayr-i müslimlere rastlanılmamı tır. Sözgeli i tespit edilen 31 mimardan üçü gayr-i müslimdir. Gerisi Türk veya Müslüman’dır. Otuz iki tabipten 7-8’i gayr-i müslimdir. Ticaret hayatında tespit etti imiz isimler arasında 19 Müslüman tüccara kar ı iki Avrupalı vardır. Bu durum yazılanların aksine özellikle 13. yüzyılda Anadolu’da Türk-islam toplumunun i hayatında artık ço unlu a sahip oldu unu göstermektedir.³³⁴” Ancak Mustafa Akda ’ın bu konu ile ilgili dü ünceleri ve yorumu daha farklıdır: Anadolu ehirlilerinin Selçukluların eline geçmesinden bahisle, burada bulunanların, yani ehirli Hıristiyan halkın “azınlık” statüsüne dü melerine ra men bu durumdan memnun olduklarını belirtir. Ticaretin bu gayr-i müslim zümrelerin elinde oldu unu ve yeni olu an bu Türk zümrelerinin onlar için yeni tüketici ve pazar olu turduklarından bahseder. Hatta Anadolu’daki bir çok ehirde, Türkmenlerin hayvan yeti tircili ine devam etmek amacıyla yaylalarda oturduklarına, bir kısmının da tarım amacıyla köyleri tercih etti ine i aret ederek, Hıristiyan nüfusunun fazla oldu unu söylemektedir.³³⁵ Ancak tüm bunlara ra men, Erdo an Merçil’in dü üncelerine de paralel olarak, önceleri Anadolu ticari hayatının kontrolünü ellerinde tutan gayr-i müslim cemaatin 13. yüzyıl ve sonraları için artık yava yava ticari hayattaki eski nüfuzlarını yitirmeye ba ladıkları dü ünülebilir.

Selçuklu Devlet yöneticilerinin de gayr-i müslim cemaatin ticarete daha faal olabilmeleri için zaman zaman onlara belli ayrıcalıklar ve imtiyazlar verdi i, kolaylık tanıdı ı görülmektedir. Gıyaseddin Keyhusrev’in çıkardı ı bir ferman bu açıdan önemlidir: “Bu günden sonra bütün Rum ülkelerinde ne ticareti yapılırsa yapılsın ve oradan hangi tüccar geçerse geçsin, vergiden (bac), geçi ücretinden, ilave

³³⁴ Erdo an Merçil, “Anadolu Selçuklularında Serbest Meslekler”, *Cogito*, Selçuklular, Yapı Kredi Yay., sayı 29, stanbul 2001, s. 150.

³³⁵ Akda , Türkiye’nin ktisadi ve çtimai Tarihi, s. 13- 15.

ve fazla rüsumdan muaf tutulmu tur.³³⁶” Gıyaseddin Keyhusrev devrinde, ticari faaliyetlerin geli mesi sonucu Türk ve Rum tüccarlar büyük ticari merkezler arasında ticaret yapabiliyorlar ve bu tip faaliyetler kar ılıklı ileti imin artmasına sebep oluyordu.³³⁷

13. Selçuklu Yönetiminde Görev Alan Gayr-i Müslimler

Selçuklulardan önce, slam Devletlerinde ya ayan Hıristiyanların ticaret ve zanaatın dı nda, devletin yazı ma memurları olarak görev yaptı ı görülmü tür. Abbâsîler de divanda ve kitâbet i lerinde gayr-i müslim istihdam etmi lerdir. Selçuklular döneminde de aynı dü üncenin devam etti i görülmektedir.³³⁸

Selçukluların ünlü veziri ve uzun yıllar devlet adamı ı yapmı Nizâmülmülk’ün, Sultan’a nasihat ve devlet i lerinin yürütülmesinde uyulması gereken esaslar mahiyetinde yazdı ı “Siyâset – Nâme³³⁹” adlı eserinde bu konuyu ele alırken kötü mezheplilerin yanında gayr-i müslimlerin de devlet kademelerinde görev alması eski sultanlar zamanından beri kabul edilen bir ey olmadı ını belirtmektedir: “Sultan Mahmud ve o lu Mesud Sultan Tu rul ve Sultan Alp Arslan – Allah burhanlarını aydınlatsın – zamanlarında hiçbir Zerdü tinin, Hıristiyanın Râfızînin Sahra’ya gelmeye veya bir Türk’ün huzuruna çıkmaya cüret ve cesaretleri yoktu. Bütün Türklerin Kethüdâlı ı, memur (mutesarrıf) ve zanaatkârları (pî egan) temiz Hanefi veya âfi’i mezhebine mensup Horasanlı insanlardan olurdu. Ne kâtipler, ne de gulâmlar, Irak’ın kötü mezheplileri için kendilerine (gelmelerine) yol verirlerdi. Türkler de onlara me guliyet verilmesine bırakılmazlar veya izin vermezlerdi: “Bunlar hep Deylemlilerle aynı mezheptendirler ve onların destekleyicisidirler. (Onlar) i lerde ayaklarını sa lamla tırdıkları ve ayaklarını bir yere koydukları zaman, Türklerin i lerini ziyana u ratırlar, Müslümanları da sıkıntılara sokarlar. Dü manların aramızda olmamaları daha iyi” derlerdi. Bunun neticesi olarak (onlar), (ba larına) bir afet gelmeksizin ya adılar. Bugün i ler o dereceye varmı tır ki, dergâh ve divan onlarla (kötü

³³⁶ bni Bîbî, Selçukname, C. I, s. 174.

³³⁷ Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Metin, Tercüme ve Ara tırmalar, Ankara 1988, s. 43.

³³⁸ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 298.

³³⁹ Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 1999.

mezheplilerle) dolmu tur ve Türkün kuyru unda 10 ve 20 (ki i) ko ar ve bir Horasanlının dergâha ve divana geçmesine (orada) ekmek yemesine bırakmamanın tedbiri içindedirler. Türklerin onların fesatlarından haberdar olmalarının tam zamanı. Divan Horasanlı kâtiplerden ve memurlardan (mutesarrıfân) hali kaldı ı zaman, bendelerinin sözleri hatırlanır.³⁴⁰”

Gayr-i müslimlere devlet kademelerinde görev vermenin yanlış olacağını eserinin bir başka yerinde şöyle vurgulamaktadır: “...Bu hususta (bir çok) hadis (haber) vardır; Kur’an ayetleri delildir. Eğer hepsini yâdedersen, kendi çapında kitap olur. Ama, Râfızîlerden beter olan Bâtınîlerin haline bak ki, her iki grup kimlerdir. Onların zuhur ettikleri her an, zamanın padişahına onları yeryüzünden kaldırmaktan, kendi memleketini onlardan temizlemek ve boşaltmaktan daha farz olan başka hiçbir şey yoktur, ta ki, mülk ve devlet bakımından mutlu olsun. Yahudi’ye, Hıristiyan ve Zerdüştîye memuriyet (amel) buyurmak ve Müslümanların başına memur etmek böylece boş olur.³⁴¹”

Nizâmü’l-Mülk, Sultan Mahmud ile Irak bölgesinde “Deyr Keçin” denilen bir bölgede meydana gelen olaylarca çalınan bir kadının diyalogunu anlattıktan sonra, Sultan Mahmud’un Hindistan seferine çıkmaktan vazgeçip bu bölgeye hareket ettiğinden bahisle şöyle devam eder: “...Bu durum bana doğrudan malum olunca, bu işi Hindistan’a (yaptırım) gazâ’ya tercih ettim, yüzümü Irak’a çevirdim. Hepsi de temiz itikatlı, pak dinli, Hanefî mezhebinden olan Türk askerlerinin onların kökünü dünyadan kazımaları için Deylemliler, zındıklar ve Bâtinî(ler) üzerine memur ettim. Türk askerleri bazılarını kılıç ile helâk ettiler; bazılarını da zincire vurarak, zindana attılar; bazıları da dünyada (yersiz – yurtsuz) avare oldular (sürgün edildiler). Memuriyeti hep Horasan hâcelerine ve mutasarrıflarına verdim. Zira, onlar Hanefî veya Şafii mezhebindedirler. Bu iki taife Râfızî ve Bâtinî dümanlıdır ve Türklere uygundur. Irak kâtiplerinin (debîrân) hep onlardan olduğunu, Türklerin işlerini karıştırdıklarını bildiğinden, bu Iraklı kâtibin kalemi kağıt üzerine koymasına müsaade etmedim...³⁴²”

Tüm bu üzerinde vurgu yaptığı noktalar ile Nizâmü’l-Mülk, gayr-i müslim idarecilerin, Müslüman halkı hakir görecekları ve ellerindeki yetkiler sebebiyle

³⁴⁰ Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme, s. 115

³⁴¹ Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme, s. 119.

³⁴² Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme, s. 46-47.

onları ezebilecekleri endi esiyle, bu görevlerin bahsedilen ahıslara verilmemesini istemektedir. Nizâmü'l-Mülk'ün bu dü ünceleri Selçuklularda tatbik edilmi ve önemli görevlere gayr-i müslimler getirilmemi tir. Dönemin anlayı gere i gayr-i müslimleri vezirlik gibi kilit ve önemli görevlere getirmeyen Selçuklular, genel manada gayr-i müslimlere ho görü gösterip, onların serbestçe ya ama ve dini vecibelerini yerine getirme haklarını vermi lerdir.³⁴³

Genel yapı bu olmakla birlikte bazı özel durumlarda ve gerekti inde devlet i lerinde onlardan istifade etme yoluna ba vurmu lardır. Bunun en bariz örne i Basra mültezimli inin bir Yahudi'ye verilmi olmasıdır. bn Allân olarak tanınan bu ahıs Basra mültezimli i yapmı , o kadar çok servete ve mala sahip olmu ki, artan nüfuzu yüzünden, hanımı vefat etti i zaman ehrin kadısı hariç, bütün ehir cenazenin arkasından yürümü tü.³⁴⁴

Osman Turan, eserinin bir bölümünde, Melik ah'ın ve Nizâmü'l-Mülk'ün vekilli ini yapan Yahudi bn Samhâ isimli bir gayr-i müslimden söz eder ki, bu ki inin Ba dad'da halifenin Ebu ucâ' adlı vezirinin Hz. Ömer'e atfolunan kaidelere göre, di er slam memleketlerinde oldu u gibi, Zımmîlerin kıyafetlerine müdahale etmesinden dolayı, Ba dat ahnesi Gevher Âyin ile birlikte sultanın huzuruna çıkarak onu vezirlik makamından azlettirdi ini bildirir.³⁴⁵

³⁴³ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti., s. 299.

³⁴⁴ bnu'l-Cevzi'den naklen Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 298. "...Bununla beraber daha evvel, 1079'da, bir Yahudi sermâyedârın öldürülmesi hâdisesi de vardır. Gerçekten sultan avlanmak maksadıyla Ahvaz'a gitti i zaman Nizâmü'l-Mülk'e dost olmayan Gevher Âyin ve Humâr-tekin Basra mültezimi (zâmin) olan bn Allân'ın öldürülmesine müsaade almı lardı. Bu Yahudi sermâyedâr'ın nüfûzunu belirtmek maksadıyla, karısı öldü ü zaman, kadı müstesna, bütün Basra ehir halkının cenazesi arkasında yürüdü ünü kaydetmek kâfidir. Öldürülece ini anlayan bn Allân derhal servetine ait defteri denize attı. Fakat bu deftere ait bir vasiyet-nâmesi (barmûz) sayesinde mallarının ço u bulundu. 400.000 dinar nakdi ve e yası arasında 1000 dinar de erinde bir süpürgesi çıkması bir fikir verir. Bu hadise dolayısıyla çok üzülen Nizâmü'l-Mülk üç gün evden çıkmamı ve sultana da teessüflerini bildirmi tir. Melik ah bir kastı olmadı mı söylemi ve özür beyan etmi tir." Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk- slam Medeniyeti, s. 321.

³⁴⁵ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk- slam Medeniyeti, s. 320.

Sonuç olarak, Selçuklular, Nizâmü'l-Mülk'ün de eserinde belirttiği üzere gayr-i müslimleri devletin önemli mevkiilerine getirmemeyi genel politika haline getirmişler ise de bununun yukarıda da belirtildiği gibi istisnai durumları da olmuştur.

14. Selçuklu Ordusunda Gayr-i Müslimler

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda devletin esasını, ordu teşkil etmekteydi. İ zamanlarda Gazne askeri teşkilatını örnek alan Selçuklular daha sonra devletin genişlemesi ile birlikte zamanın ihtiyaçlarına göre orduya katkı vermişlerdi. Selçuklu ordusu üç ana grup içinde incelenmektedir: Gulâmân-ı Saray, Hassa ordusu ve Sipahiyan.³⁴⁶ Bunların yanında Selçuklu devletine tâbi hükümetlerin kuvvetleri de bulunmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti ordusunun "400.000 kişiyi buldu"³⁴⁷ dünü ünecek olursa, bunların içinde gayr-i müslimlerin de bulunabileceği söylenebilir. Gürcü Hatun'un Müslüman olmasından sonra Selçuklu merkez ordusunda Gürcü askerlerinin ehemmiyetinin artması ve bizzat onlardan Gürcü olan Zahir ül-devle (Alva) adlı bir kumandanın Selçuklu ordusunda hizmet ettiği Osman Turan'ın eserinin bir bölümünde zikredilmektedir.³⁴⁸

Anadolu Selçuklu Devleti ordusunda da gayr-i müslim askerlerin bulunduğu ve Babaşak isyanının bastırılmasında bir hayli önemli rol oynadıkları yine Osman Turan'ın söz satırlarından anlaşılmaktadır: "Burada Babaşak'ın manevi nüfuzu yalnız Türkmenlere münhasır kalmayıp, Selçuklu askerlerine de sirayet ederek, onun ruhaniyetinden korktuklarına ve bu sebeple hücumla cesaret edemediklerine dair Abu'l – Farac ve Beauvais tarafından verilen malumat, din tarihi bakımından üzerinde dikkatle durulmaya değer. Hatta bu sebeple, öncü olarak gönderilen, ordudaki ücretli frank askerleri bile alınlarına haciyetini yapmak suretiyle manen mücehhez saldırdılar. Onların ilk muvaffakiyeti sayesinde Müslüman askerlerine cesaret geldi ve

---

³⁴⁶ Bunlar hakkında geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 147 – 149; Coşkun Alptekin, *Doğudan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Red. Hakkı Dursun Yıldız, C. VII., s. 202 – 203; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, TDVY, Ankara 2002, s. 306.

³⁴⁷ Kafesoğlu, "Melikşah", *A*, İstanbul 1970, C. VII, s. 673; Yazıcı, *İlk Türk- İslam Devletleri Tarihi*, s. 309.

³⁴⁸ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 415 – 416.

nihayet kadın, çocuk ve hayvanları ile birlikte savaş anı asiler bozguna uğratılarak imha edildi ve böylece iki buçuk ay süren bu buhran 638 (1240) te rinlerinde yatı tırıldı.³⁴⁹”

Görülmektedir ki Selçuklu ordusunda yer alan gayr-i müslimler ile Müslüman askerler zaman zaman ortak dümana karşı birlikte omuz omuza savaşmışlardır. Bu da gayr-i müslimlerin, Selçuklu Devleti bünyesinde rahatça barınabildiklerini, hatta ordu gibi bir müesseseye kabul edildikleri göz önünde tutulduğunda sosyal olarak dilanmak bir yana devletin bir parçası konumu haline gelmiş oldukları söylenilebilir.

---

³⁴⁹ Turan, “Keyhusrev II”, A, C. VI, s. 624.

SONUÇ

Selçukluların Anadolu'yu fethetmeleri ve Anadolu'yu yurt edinmeleri siyasi ve kültürel tarih açısından önem taşımaktadır. Türklerin 1000 yılı yakın bir süredir Anadolu'da oturdukları ve burayı artık ebedi yurt olarak gördükleri dü ünüldü ünde, fethin, siyasi tarih açısından önemi ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan, Türkler, Hıristiyan Bizans'ın elinde bulunan Anadolu'yu, "Müslüman" sıfatı ile fethetmişlerdir. Haçlı Seferleri sırasında Batı Dünyasının karınada bu sıfatla çıkmışlardır. Bu olay, Türk tarihinin olduğu kadar aynı zamanda " İslam Tarihinin" de önemli bir hadisesidir. Anadolu'nun fethi ve görece XIV. Yüzyıl ortalarına kadar devam eden Anadolu'nun Türkleleşme süreci, aynı zamanda Anadolu Tarihinin siyasi olduğu kadar kültürel olarak da tamamen değişmeye başladığı anlamına gelmektedir.

Türklerin fethine kadar Anadolu, uzunca bir süre Hıristiyan Bizans'ın kontrolünde kalmış ve bunun sonucu olarak da Anadolu yerli halkının özünü ve kültürünü etkileyen en büyük faktör Hıristiyanlık olmuştur. Bununla birlikte Anadolu'da homojen bir Hıristiyanlık inancından bahsetmek mümkün değildir. Anadolu halkının nüfus olarak çoğunluğu olan Rumlar, Bizans'ın resmi din politikasına uygun olarak Ortodoks inancını benimşemişlerdir. Bunun yanında Anadolu'nun diğer halkları Bizans'ın bu resmi din politikasını benimşememişlerdir. Başını Ermenilerin ve Süryânîlerin çektiği bu halklar monofizit inanca sahiptiler ve her birinin kendilerine özgü kiliseleri vardı. Bizans, ülkedeki dini ahengi bozdukları gerekçesi ile bu halklar üzerinde yoğun baskı ve yıldırma politikaları izliyordu. Bu durum, onların incillerini yakma ve hatta salt dini inançları sebebiyle soykırıma kadar ulaşıyordu. Bizans'ın amacı tek din politikası altında bu halkları Rumlaştırmaktı. Bu halklar her neye rağmen kendi dini inançlarını korumayı başarabiliyorlardı. Ancak Bizans'ın bu politikasından dolayı, kendilerinin Bizans'a bağılılıkları da azalmıyordu. Malazgirt Savaşı'nda Ermeniler'in savaş meydanını terk etmesi bunun en bariz örneği olarak karşımıza çıkar. Kendilerine yapılan zulümden dolayı Ermeniler ve Süryânîler Türk Fetihlerini Bizans'a karşı bir cezalandırma olarak görmüşlerdir.

Türk fetihlerinden önce Anadolu dini açıdan olduğu kadar iktisadi ve askeri açıdan da zayıftı. Bizans İmparatoru II. Basileios'un 1025 yılında ölümüyle İmparatorluk, iktisadi ve içtimai yapısında meydana gelen değişimler neticesinde feodal derebeylerin güdümüne girmişti. Köylü ve askerlerin elinde bulunan arazileri

aristokrat sınıf ele geçirmeye başlamıştı. Bu durumu önleyici kanunların hiçe sayılması sonucu büyük toprak sahipleri çoğaldı. Zenginle en büyük arazi sahipleri hem köylüyü baskı altında tutarak hakimiyet alanlarını genişletmek istiyor hem de devlete vergi vermekten kaçınıyordu. Anadolu'daki Selçuklu istila hareketlerinin başlamasından itibaren Bizans'ta iç karışıklıklar ve buhranlar sürüp gitmekte idi. Özellikle imparator Constantin X. Dukas'ın bu sıralarda ölümünden (1067) sonra vasiyeti gereğince kızı Evdokia, üç oğlunun adına Bizans tahtına geçmişti. Bununla birlikte Bizans saraylarındaki çetrefil grupların devlet yönetimine geliştireceği zararlı sonuçları sonucunda, imparatorluk içindeki eyaletler ihmal edilmiş, özellikle ordu, kendi kaderiyle baş başa bırakılmıştı. Anadolu'da bakımsız ve dağılmış halde bulunan Bizans kuvvetleri, çoğu zaman yiyecek ve giyecek bulma amacıyla, kent ve ilçeleri yağmalamaktaydılar.

Dini, siyasi ve iktisadi açıdan kötü durumda olan Anadolu'nun Selçuklularca fethi ile yeni bir dönem açılmış oldu. Yerel halk başlangıçta bu yeni yöneticilerine karşı kuşkuyla bakmış olmasına rağmen daha sonraları özellikle de dini hürriyetlerine hiç karışmayan Türklere karşı sempati duymaya başlamışlar, hatta onların yönetimleri altında bulunmayı ya adıkları acı tecrübeleri de göz önünde bulundurursak diğerlerine tercih etmişlerdir. Selçuklular gayr-i müslimlerin dini inançlarına ve yaşayışlarına hiç karışmamışlardır. Hukukî davalarında ise kendi kurallarına göre hareket etmelerinde onları serbest bırakmışlardır. Sosyal hayatın hemen her kademesinde de gayr-i müslimleri rahatça görmek mümkündür. Diğer bir deyişle bu insanlar dindar değil, aksine, kendileri ile evlilikler kurulacak kadar sosyal bir iletişim içinde bulunmuşlardır. Selçuklu yönetiminde, orduda, sarayda ve bürokratik hayatta gayr-i müslim kimselerin karışımına çıkması, gayr-i müslimlerin Selçuklularca korunmuş ve himaye edildiğinin ayrı bir göstergesidir. Ticari hayatta da gayr-i müslimlere kolaylıklar tanındığı ve bu sayede ticari hayatın canlı tutulmaya çalışıldığı da bilinmektedir. Kılık kıyafet konusunda da kendilerine karışılmamış, sosyal hayatlarına, bayramlarına ve bunun gibi kutsallık arz eden diğerlerine dokunulmamıştır, aksine saygı duyulmuş ve olabildiğince korunmaya çalışılmıştır. Bizans gibi bir idarenin ardından Selçuklu idaresi altına girmenin kendilerini ne derece mutlu ettiğini, başta Melik olmak üzere Selçuklu Sultanlarına ne denli saygı ve hürmet duyduklarını bizzat kendi tarihçilerinin kalemine dökülen sözlerden anlamaktadır.

Böylelikle Anadolu, inandıkları dinin bir vecibesi olarak da, önceleri salt inançları u runa zulmedilen, üzerlerine zımmetlenmi bu insanları koruyan, gözeten ve hamili ini yapan Selçuklu idaresi ile tanı mı tır. Selçuklular bu yönüyle, modern ça ların “laiklik, insan haklarının, dini inançlara saygı, farklı kültürlere saygı vb.” kavramlarının hakkını yıllar öncesinden vermi ; farklı kültürlere, farklı inançlara sahip olunsa bile insanların bir arada kar ılıklı sevgi ve saygı çerçevesi içinde rahatça ya ayabilece inin örneklerini sergilemi tir.

B BL YOGRAFYA

Akda , Mustafa, Türkiye'nin ktisadi ve çtimai Tarihi, stanbul 1974.

Aktüre, Sevgi, Anadolu'da Bronz Ça ı Kentleri, TVYY., stanbul 1994.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud, Müsameretü'l –Ahbâr ve Müsayeretü'l-Ahyâr, N r. Osman Turan, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Alptekin, Co kun, Do u tan Günümüze Büyük slam Tarihi, Red. Hakkı Dursun Yıldız, C. VII.

Apak, Adem, Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti, nsan Yay. stanbul 2003.

Arıkan, Özden, “ mparatorun Nitelikleri”, (Caesarea'lı Eusebios'un Oratio de Laudibus Constantini adlı eserinden atfen) Cogito, Bizans, Yapı Kredi Yay., Sayı 17, 1999.

Arma an, Servet, slâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, D BY., Ankara 2001.

Avcı, Casim, slâm – Bizans li kileri, Klasik Yayınları, stanbul 2003.

Aydın, Mehmet Akif, “Din”, slam Ansiklopedisi, *Gayr-i Müslimler*, D A, C. IX, stanbul 1994.

Babinger, Franz, Anadolu'da slamiyet, nsan Yay., stanbul 2000.

_____, “Rum”, A, C. IX.

Bailly, Auguste, Bizans mparatorlu u Tarihi, Nokta Kitap Yay., stanbul 2006.

Bardako lu, Ali, “slam”, D A, C. XXIII, stanbul 2001.

Barthold, Vassiliy Viladimiroviç, Mo ol stilasına Kadar Türkistan, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, 1990.

Barthold, V.V. – Köprülü, Fuad, slâm Medeniyeti Tarihi, D BY, Ankara 1940.

Baykara, Tuncer, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164 – 1211), TTK, Ankara 1997.

_____, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, IQ Kültür ve Sanat Yay., stanbul 2004.

_____, “Konya”, D A, C. XXVI, Ankara 2002.

Belâzuri, Ahmed b.Yahya, Fütühu'l – Bûldan, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

Bozkurt, Nebi, “Mihrican”, D A, C. XXX, stanbul 2005.

Bradford, Ernle, Akdeniz, Çev. Ahmet Fethi, Kültür Yay., stanbul 2004.

Braudel, Fernand, II. Felipe Döneminde Akdeniz, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, C. II, mge Yay., Ankara 1994.

Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, stanbul 1994.

_____, Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi, çev: Yağar Yücel – Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1992.

Çelik, Mehmet, Bizans İmparatorluğu’nda Din-Devlet İlişkileri, Akademi Kitapevi, İzmir 1999.

_____, Süryanî Kilisesi Tarihi, Yaylacık Matbaası, stanbul 1987.

Danık, Ertuğrul, Ortaçağ’da Harput, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Besim Darkot, “Konya”, A, C. VI.

Demirkent, İsmail, “Haçlılar”, D A, stanbul 1996, C. XIV.

_____, “Kılıcarslan I”, D A, C. XXV., Ankara 2002.

Divitçioğlu, Sencer, Oğuz’dan Selçuklu’ya, YKY, stanbul 2000.

Durant, Will, İslâm Medeniyeti, Tercüman 1001 Temel Eser, Çev: Orhan Bahaeddin, Basım Tarihi Belirtilmemi .

Eflâki, İsmâil, İsmâil Ahmed el-Ârifî, Menâkıbu’l Ârifin, Nispetiye, Tahsin Yazıcı, Ankara 1959.

Erkal, Mehmet, “Cizye”, D A, C. VIII., stanbul 1993.

Ersöz, İsmail, “Ashâb-ı Kehf”, D A, stanbul 1991, C. III.

Fayda, Mustafa, Halid Bin Velid, Çağrı Yay., stanbul 1991.

Freeman, Charles, Mısır, Yunan ve Roma, Dost Kitapevi, Ankara 2003.

Galanti, Avram, Yahudiler ve Türkler, stanbul 1947.

Günay, Ünver–Güngör, Harun, Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yay., stanbul 2003.

Hamidullah, Muhammed, İslâm’a Giriş, Çev. Cemal Aydın, TDVY., Ankara 1999.

Hizmetli, Sabri, slam Tarihi, Ankara 2001.

Honingmann, E., “Malatya”, A, C. VIII, stanbul 1970.

Irwin, Robert, “ slami Dünya Sisteminin Do u u”, slam Ülkeleri Tarihi, Ed. Francis Robinson, Kitap Yayınevi, stanbul 2005.

İbni Battuta, Ebû Abdullah Muhammed bin Abdullah el-Levati et-Tancî, Büyük Dünya Seyahatnamesi, (Tuhfetü'n-Nûzzâr fî Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar), Haz. Ali Murat Güven, Yeni Afak Kültür Yay., stanbul 2007.

İbni Bîbî, Nâsireddin Hüseyin b.Mecdeddin Muhammed, Selçuknâme (El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye), Çev. Mükrimin Halil Yinanç, Kitapevi Yay., stanbul 2007.

_____, El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuknâme), Haz. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

İplikçio lu, Bülent, “Anadolu” , D A, C. III, stanbul 1991.

İzgi, Ömer, “Türkler ve Ermeniler: Osmanlı Deneyimi”, Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 2002.

Kafalı, Mustafa, Anadolu'nun Fethi ve Türkle mesi, Ankara 1997.

Kafeso lu, brahim, Sultan Melik ah Devrinde Büyük Selçuklu mparatorlu u, stanbul 1953.

_____, “Melik ah”, A, stanbul 1970, C. VII.

_____, “Alparslan”, D A, C. II, stanbul 1989.

_____, Selçuklu Tarihi, Devlet Kitapları, stanbul 1972.

_____, Türk Millî Kültürü, Ötüken Yay., stanbul 2003.

Kallek, Cengiz, “Haraç”, D A, stanbul 1997, C. XVI.

Kara, Seyfullah, Selçuklular'ın Dini Serüveni, ema Yay., stanbul 2006.

Köprülü, Fuad, Osmanlı Devleti'nin Kurulu u, TTK, Ankara 1959.

Köymen, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu mparatorlu u Tarihi, C. III, Alparslan ve Zamanı, stanbul 1972.

Kuban, Do an, “Anadolu Türk ehrinin Geli mesi Üzerine Bazı Gözlemler”, Vakıflar Dergisi VII, 1978.

Küçük, Cevdet, “Erzurum”, D A, C. XI., stanbul 1995.

Lemerle, Paul, Bizans Tarihi, Çev: Galip Üstün, İletişim Yay., stanbul 1994,

Levtchenko, M.V., Bizans Tarihi, Çev: Maide Selen, Özne Yayınları, stanbul 1999

Mantran, Robert, İslam’ın Yayılı Tarihi (VII – XI. Yüzyıllar), Trc. İsmet Kayalıoğlu, Ankara 1981.

Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, TTK, Ankara 2000.

_____, “Anadolu Selçuklularında Serbest Meslekler”, Cogito, Selçuklular, sayı 29, Yapı Kredi Yay., stanbul 2001.

_____, Büyük Selçuklu Devleti, Nobel Yay., stanbul 2005.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu’d-Düvel, Selçuklular Tarihi, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitapevi, İzmir 2000.

Necipoğlu, Nevra, “Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu’da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)”, Cogito, Selçuklular, sayı 29, Yapı Kredi Yay., stanbul 2001.

Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme, Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 1999.

Nomiku, H. A., Haçlı Seferleri, Çev: Kriton Dinçmen, İletişim Yay., stanbul 1997.

Ocak, Ahmet, Selçukluların Dini Siyaseti, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., stanbul 2002.

Ocak, Ahmet Yaşar, “Anadolu”, D A, C. III, stanbul 1991.

_____, Türkler, Türkiye ve İslam, İletişim Yay., stanbul 1999.

Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev: Prof. Dr. Fikret İltan, TTK, Ankara 1999.

_____, “Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni”, Cogito, Yapı Kredi Yay., Sayı 17, 1999.

Özaydın, Abdülkerim, “Kılıçarslan II”, D A, C. XXV., Ankara 2002.

_____, “Kaim-Biemrillâh”, D A, C. XXIV, stanbul 2001.

Özçelik, Nazmi, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yayınları, Ankara 2002.

Özel, Ahmet, “Gayr-i müslim”, D A, C. XIII, stanbul 1996.

Özkuyumcu, Nadir, Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.

_____, “Asr-ı Saadette Yahudilerle İlişkileri”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, C. II., İstanbul, 1994.

Öztürk, Levent, Haçlı Seferleri’ne Kadar Abbâsîler Döneminde Hristiyanlar (132 – 488 / 750 -1095), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.

Pehlivanlı, Hamit, “Selçuklular ve Selçuklu Müesseseleri (1000– 1300)”, Selçuklulardan Bugüne El Kitabı, Ed. Ahmet Nezih Turan, Grafiker Yay., Ankara 2004.

Pirenne, Henri, Hız Muhammed ve Charlemagne, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1984.

Rice, Tamara Talbot, Bizans’ta Günlük Yaşam, Çev: Bilgi Altınok, Özne Yay. Ankara, Basım Tarihi Belirtilmemiş .

Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi, Çev. Prof. Dr. Fikret İltan, TTK, Ankara 1998, C. I.

Sarıçam, İbrahim – Aycan, İrfan, Emeviler, TDVY, Ankara 2002.

Seidler, G. L., “Bizans İmparatorluğu’nun Roma’dan Ayrılışı”, Bizans Halk Hareketlerinin İdeolojik Kökeni, Çev: Mete Tunçay, Özne Yay., İstanbul 1997.

Seidler, G. L. “Resmî İdeoloji”, Bizans Halk Hareketlerinin İdeolojik Kökeni, Çev: Mete Tunçay, Özne Yay., İstanbul 1997.

Sevim, Ali, Genel Çizgileri ile Selçuklu – Ermeni İlişkileri, TTK, Ankara 1983.

_____, Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Ankara 1990.

_____, “Keyhusrev I”, DA, C. XXV. Ankara 2002.

_____, “Keyhusrev II”, DA, C. XXV. Ankara 2002.

Sevim, Ali - Yücel, Yağar, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, TTK, Ankara 1989.

Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK, Ankara 1995.

Soykan, Tankut, Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-i Müslimler, Ütopya Kitapevi, İstanbul 1999.

Sümer, Faruk – Sevim, Ali, İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, TTK, Ankara 1971.

Sümer, Faruk, “Ahlat”, D A, C. II, İstanbul 1989.

Yener, Mehmet, Anadolu'da Birarada Yaşamama Tecrübesi, D BY., Ankara 2005.

Yener, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK, Ankara 2001.

Togan, Zeki Velidî, Umumî Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.

Tudela'lı Benjamin & Ratisbon'lu Petachia, Orta Çağ'daki Yahudi Seyyahının Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri, Yay. Nuh Aslantaş, Kaknüs Yay., İstanbul 2001.

Tuncer, Hüner, Eski ve Yeni Diplomasi, Ümit Yay., Ankara 2002.

Tuncel, Metin, “Anadolu”, D A, C. III, İstanbul 1991.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat, İstanbul 1971.

_____, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar, Ankara 1988.

_____, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1980.

_____, Selçuklular ve İslamîyet, Bozaziçi Yay., İstanbul 1999.

_____, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, Bozaziçi Yay., İstanbul 2000

_____, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötüken Yay., İstanbul 2003.

_____, “Selçuk Kervansarayları”, Selçuklular ve İslamîyet, Bozaziçi Yay., İstanbul 1999.

_____, “Süleyman Şah I”, A, C. XI, İstanbul.

_____, “Keyhusrev I”, A, C. VI., İstanbul.

_____, “Keyhusrev II”, A, C. VI, İstanbul.

Tümer, Günay, “Din”, D A, C. IX, İstanbul 1994.

Umar, Bilge, Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi, İstanbul 1988.

Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952 – 1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136 – 1162), Türkçe’ye çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Halil Yınanç, TTK, Ankara 2000.

Ünal, Halit, “Atîre”, D A, C. IV, İstanbul 1991.

Ünal, Mehmet Ali, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518 – 1566), TTK, Ankara 1989.

_____, “Harput”, D A, C. XVI., İstanbul 1997.

Wellhausen, Julius, Arap Devleti ve Sukutu, Çev: Fikret I ıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.

Vryonus, Speros, “Bir Dünya Uygarlığı : Bizans”, Cogito, Bizans, Yapı Kredi Yay., Sayı 17, 1999.

Yavi, Ersal, Doğu Anadolu ve Erzincan, Erzincan Valiliği Özel Dairesi Yayınları, Ankara 1994.

Yazıcı, Nesimi, İlk Türk İslam Devletleri Tarihi, TDVY, Ankara 2002.

Yiğit, Smail, “Emeviler”, D A, İstanbul 1995, C. XI.

Yıldız, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, Kamer Yay., İstanbul 2000.

_____, “Avâsım”, D A, İstanbul 1991, C. IV.